

keller_115_23

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Keller Márkus

A szocializmus építése. Az állami lakásépítés 1945 után

Budapest

2023

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS	4
<hr/>	
II. ÁLLAPOTFELMÉRÉS. LAKÁSHELYZET A SZOCIALIZMUS KEZDETÉN	12
<hr/>	
1. ÁLLAMI ELVÁRÁSOK	12
1.1 AZ ÁLLAMI STATISZTIKA TÖRVÉNYI KERETEI – MIT GONDOLT A SZOCIALISTA DIKTATÚRA A STATISZTIKÁRÓL?	13
1.2 MI ÉRDEKLI AZ ÁLLAMOT 1945 UTÁN?	19
1.3 KALANDOZÁSOK. A NÉPSZÁMLÁLÁSOKTÓL FÜGGETLENEDŐ TÁRSADALOMSTATISZTIKA	23
1.4 ERÉNYEK ÉS KORLÁTOK	26
2. LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK A HÁBORÚ UTÁN	28
<hr/>	
III. LAKÁSPOLITIKA A SZOCIALIZMUSBAN. KERETEK, AKTOROK, RENDELETEK	36
<hr/>	
1. SZERVEZETI KERETEK – A LAKÁSKÉRDÉS AZ ÁLLAMI BÜROKRÁCIÁBAN	36
2. MINISZTEREK ÉS A MINISZTÉRIUM	40
2.1 BEVEZETÉS	40
2.2 HELYKERESÉS – SÁNDOR LÁSZLÓ MINISZTERSÉGE (1950–1951)	41
2.3 A MOSZKOVITA SZAKEMBER – SZÍJÁRTÓ LAJOS A MINISZTÉRIUM ÉLÉN (1951–1956)	44
2.4 POLGÁRI HABITUS A MINISZTÉRIUMBAN – TRAUTMANN REZSŐ MINISZTERSÉGE (1957–1967)	47
2.5 BONDOR JÓZSEF – A HATÁROZOTT KÉZ (1967–1977)	51
2.6 A TECHNOKRATÁK KORA – ÁBRAHÁM KÁLMÁN MINISZTERSÉGE (1977–1984)	55
2.7 AZ IPARBÓL A MINISZTÉRIUMBA – SOMOGYI LÁSZLÓ MINISZTERSÉGE (1984–1988)	59
2.8 KÖVETKEZTETÉSEK	64
3. A LAKÁSKÉRDÉS A SZAKEMBEREK SZEMÉVEL	69
3.1 MI A BAJ? A LAKÁSKÉRDÉS MEGFOGALMAZÁSÁNAK HATÁRAI A HÁBORÚ UTÁN	69
3.2 KIMONDHATÓ SZAVAK – A LAKÁSDISKURZUS FOGALMISÁGA A SZOCREÁL FORDULAT UTÁN	85
3.3 MILYEN A KORSZERŰ LAKÁS? – AZ ÉPÍTÉSZEK AJÁNLATAI A HOSSZÚ ÖTVENES ÉVEKBEN	90
3.4 A ÉPÍTÉSZEK SZEREPÉNEK MEGVÁLTOZÁSA AZ 1960-AS ÉVEK ELEJÉN	103
3.5 LAKÁSPOLITIKAI DISKURZUSOK A KÁDÁR-KORSZAKBAN	107
3.6 MEGOLDÁSI JAVASLATOK	119
3.6 ÖSSZEGZÉS	124
4. LAKÁSPOLITIKA – RENDELETEK	128
4.1 A JOG ÉS A LAKÁSKÉRDÉS A SZOCIALIZMUSBAN	128
4.2 AZ ÁLLAMI LAKÁSPOLITIKA – BÉRLAKÁSOK RENDSZERE	131
4.3 ÁLLAMI LAKÁSPOLITIKA – MAGÁNTULAJDON	144
4.4 ÖSSZEFOGLALÁS	155
<hr/>	
IV. AZ ÁLLAMI LAKÁSÉPÍTÉS ÚTKERESÉSE. ELKÉPZELÉSEK ÉS GYAKORLATOK	157
<hr/>	
1. BEVEZETÉS	157
2. AZ ÁLLAMI LAKÁSÉPÍTÉS A GYAKORLATBAN	163
2.1 A SZALAGHÁZ	163

2.2 AZ ÓBUDAI KÍSÉRLETI LAKÓTELEP (OKL)	166
2.3 A BUDAFOKI KÍSÉRLETI LAKÓTELEP	175
2.4 A BÉKÁSMEGYERI LAKÓTELEP	178
3. KÖVETKEZTETÉSEK	183
V. HATÁSOK ÉS BEFOLYÁSOK. AZ ÁLLAMI LAKÁSEPÍTÉS HATÁRAI 1949–1990	188
1. A LAKÁSKÉRDÉSRE ADOTT VÁLASZOK HATÁSAI	188
2. AZ ÁLLAMI BEFOLYÁS HATÁRAI	196
VI. A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSE – VETÉLKEDŐ DISKURZUSOK	204
ÁBRAJEGYZÉK	212
FORRÁSOK	212
HIVATKOZOTT IRODALOM	222

I. Bevezetés

Az 1945 után Kelet-Európában hatalomra kerülő kommunista pártok egyik legfontosabb célkitűzése a társadalom átalakítása volt. Az államosítások, az egyesületek betiltása és egyáltalán az állam hatalmának kiterjesztése mind ezt célozta. A marxi tanok alapján kidolgozott ideáltípus és a Szovjetunióban megvalósult archetípus volt ezeknek a társadalomátalakításoknak a mintája. A kelet-európai viszonyokhoz való alkalmazkodás azonban a minták alapján kialakult rendszer folyamatos újratervezését követelte meg. Ez az újratervezés határozza meg lényegében a szocializmus történetét 1945 után Kelet-Európában. Nem volt ez másként Magyarországon sem.¹

A lakhatás, a lakáskérdés, ahogy erre Heidegger is felhívja a figyelmet 1951-es híres esszéjében, a szó filozófiai értelmében is egzisztenciális kérdése az emberi létnek.² Heidegger szerint a lakozás (Wohnen) nem egyszerűen egy tevékenység a sok közül, hanem az emberi létezés maga. Ráadásul a valódi „lakozás” harmóniát, „megelégedettséget” (zufrieden sein) hoz magával. Az ilyen megelégedettséget hordozó „lakozás” azonban korántsem magától értetődő, hanem (különösen a modern embernek) tanulni kell azt. Amennyiben sikerül a helyes „lakozást” elsajátítani, csak akkor van arra esély arra, hogy „jól” építsünk.³ Nem véletlen, hogy Heidegger szerint a modern idők lakhatásának valódi problémája éppen ennek a tanulásnak a szükségességében, illetve ennek a hiánynak a fel nem ismerésében rejlik.⁴ Heidegger nem könnyű olvasmány, és gondolatai konceptualizációjának is vannak határai, de arra mindenképpen felhívja a figyelmet, hogy a lakhatás, lakáskérdés nem szűkíthető pusztán a lakáshiány megszüntetésének kérdésre, hanem kifejezetten komplex, a maga totalitásában egyszerre egyéni és társadalmi, politikai és gazdasági jelenség.⁵ Ennek felismerése nem csak Heidegger sajátja. Már a 19. század közepén, a mai modern társadalom kialakulásának kezdetén sokan tisztában voltak azzal, hogy a városba özönlő

---

¹ Erről legújabban, további irodalommal lásd: Rainer M. János 2023: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Budapest

² Martin Heidegger 1991 [1951]: *Bauen Wohnen Denken*. In: Ulrich Conrads – Peter Neitzke (Hgg.) 1991: *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*. Braunschweig, 88–102. [Magyarul Martin Heidegger: *Építés, Lak/oz/ás, Gondolkodás*. In: *Utóirat*. Magyar Építőművészet melléklete, 2003/1. ford. Schneller István.]

³ Heidegger 1991 [1951]: 100.

⁴ Heidegger 1991 [1951]: 102.

⁵ Thomas Koinzer 2002: *Wohnen nach dem Krieg*. Berlin.

vidéki népesség lakhatási gondjainak megoldása nemcsak higiéniai, gazdasági, hanem társadalmi kérdés is.⁶ A róla való gondolkodás, a bevezetendő megoldások alapjaiban határozzák meg a jövő társadalmát.

A probléma tudatosodásának gyorsaságát jól mutatja, hogy az 1893 és 1897 között kiadott Pallas Nagy Lexikona, már tartalmaz lakáskérdés szócikket.⁷ Ez azt jelenti, hogy a 19. század végén a műveltebb magyar közönség számára már ismert volt a kifejezés és az általa leírt nehézség. Ha jobban belegondolunk, nincs ebben semmi különös, hiszen az éppen ebben az időben gyorsan fejlődő Budapest a barlanglakások és a bérkaszárnnyák sorával jó példája volt annak, milyen áldatlan körülmények között élnek, éltek a társadalom jelentős csoportjai. Az viszont sokkal meglepőbb, hogy 1897-re a már említett lexikon szócikkben is megjelennek azok az elemek (állami szerepvállalás, szabályozás, kedvezményes kölcsön, szövetkezet, öngondoskodás), melyeket máig előszeretettel alkalmaznak a kormányzatok és javasolnak a különböző civilszervezetek, think thank-ek a lakáskérdés megoldásával kapcsolatosan.

A probléma megjelenését követő néhány évtizedben, a 19. század végére tehát nemcsak elméleti válaszok születtek, hanem konkrét gyakorlatok, intézmények is kialakultak a lakáskérdés megoldása érdekében. A szakirodalom (részben utólagosan) „polgári” és „szocialista” vagy „forradalmi” és „reformista” válasznak nevezte el azt a két koncepciót, mely a lakáskérdésről való gondolkodást, illetve a belőle fakadó gyakorlatot meghatározta és sok esetben máig meghatározza.⁸ Az alábbiakban ismertető gondolatok összegzések, ideáltípusok teljes valójukban sohasem valósultak meg, illetve a konkrét lakáspolitikák is általában mindkét válaszból tartalmaztak elemeket. Ennek ellenére adott kormányzati intézkedések, megépült lakótelepek jól jellemezhetőek a két iránnyal.

---

⁶ Lásd szakirodalmi kitekintéssel: Hartmut Häußermann – Walter Siebel 2000: *Soziologie des Wohnens*. München, 59–102., 285–333.; Günter Schulz 1994: *Wiederaufbau in Deutschland. Die Wohnungsbaupolitik in den Westzonen und der Bundesrepublik 1945–1957*. Düsseldorf., 15.; Hartmut Frank – Dirk Schubert (Hg.) 1983: *Le-sebuch zur Wohnungsfrage*. Köln, 9–114. A szociális kérdéstről: Robert Castel (2000): *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*. Konstanz.

⁷ Pallas Nagy Lexikona <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/062/pc006242.html#7> (utolsó letöltés: 2023.07.12.)

⁸ Sascha Disco: *Wohnen als Grundrecht? Wohnungsbaupolitik in historischer Perspektive. Wohnungsbaupolitik in historischer Perspektive*. Bundeszentrale für politische Bildung, <https://www.bpb.de/themen/stadt-land/stadt-und-gesellschaft/216895/wohnen-als-grundrecht/> (utolsó letöltés 2023. 07. 12.)

A szocialista vagy forradalmi válaszban az „ideális társadalom” gondolata egybefűződött az „ideális lakás” és a „haladás” gondolatával. A koncepció szerint a „jól”, „helyes alapelvek” mentén megtervezett és felépített épületek (nem csak lakások) segítségével egy új, jobb társadalom építhető fel. Ezen gondolatrendszer szerint a várt technikai haladás egyik feltételezett következményeként ebben az új társadalomban a házimunka megszűnne, és így a nők teljes egészében kereső tevékenységeknek szentelhetnék magukat. Ez egyszerre mozdítaná el őket a férfiakkal való egyenlőség felé a társadalmi munkamegosztásban, és változtatná meg a családban elfoglalt pozíciójukat. A technikai haladás által kiváltott társadalmi változásoknak egy másik következménye – a koncepció megalkotói szerint –, hogy az egyének életének középpontja áttevődik a lakásról a közösségi terekre, létesítményekre. Részben ennek is köszönhetően ebben a modellben a lakás nem áru, hanem az állam által rendelkezésre bocsátott infrastruktúra.⁹ Ehhez a forradalmi irányzathoz sorolhatók például Charles Fourier és más utópista szocialisták, illetve Engels gondolatai vagy az 1871-es párizsi kommün várospolitikai elmélete és gyakorlata, de ide tartoznak a Szovjetunió korai lakásépítési projektjei is. Ennek a szovjet, a kollektív lakhatást a zászlajára tűző irányzatnak volt emblematikus épülete a Moisei Ginzburg és az Ignaty Milinis által tervezett, 1930-ra elkészülő Narkomfin. A pénzügyminisztérium vezető hivatalnokai számára épített épületnek a célja az alaprajzon, a közös konyhán, az étkezőn és egyéb közösségi tereken keresztül a szocialista közösségi lakhatás jobb megélésének biztosítása volt.¹⁰

A „polgári” vagy „reformista” koncepció ezzel szemben nem akart egy új társadalmat és egy új, kollektív lakhatási formát megalkotni, a célja sokkal inkább a létező társadalom, társadalmi szerkezet stabilizálása volt. Ennek érdekében igyekeztek a munkás rétegeket a polgári társadalomba integrálni. Ezt a célt szolgálta a lakáskérdés megoldása is, hiszen az elviselhetetlen lakásviszonyoktól a 19. század elején elsősorban a városi munkásság szenvedett. Az integráció legmegfelelőbb eszközének a korabeli szakírók szemében a család tűnt, hiszen egyszerre volt a társadalom legkisebb egysége és kiváló szocializációs terep. Éppen ezért a polgári oldal olyan programok, eszközök kidolgozására törekedett, melyek a nukleáris család együttélését könnyítették meg. A lakások államosítása helyett az volt a céljuk, hogy a munkáscsaládok minél könnyebben jussanak higiénikus és az önálló (!) családi életet

⁹ Häußermann–Siebel 2000: 88–89. A szocialista megközelítés klasszikus szövege: Friedrich Engels 1976: Zur Wohnungsfrage. In: *Marx-Engels-Werke*. Band 18. Berlin, 209–287.

¹⁰ Johannes Cramer – Anke Zalivako 2013: *Das Narkomfin-Kommunehaus in Moskau 1928–2012*. Petersburg.

lehetővé tevő lakásokhoz. A nők munkába állása is teljesen más megítélés alá esett ebben a koncepcióban, a munkások olcsó és jó minőségű lakáshoz jutása éppen azt tette volna lehetővé, hogy a nők otthon maradhassanak. A nők ezzel betölthették volna a családi életben a számukra „természetes” módon kijelölt szerepet, elvégezve ezzel azt az integrációs és szocializációs munkát, mellyel a polgári koncepció szerint a lakáskérdés morális, higiéniai és politikai problémái egyaránt megoldhatóak.¹¹

A reformista irányzatnak a gyakorlatban is megvalósuló példái sokkal számosabbak, mint a forradalmi irányzaté. Ide sorolhatók például a gyártulajdonosok által a munkásaik számára épített lakótelepek. Ilyen volt többek között az Óbudai Gázgyári Lakótelep, mely az 1910-es években épült az Óbudai Gázgyár dolgozói számára, vagy a németországi Schwarzkopff-Siedlung 1900-ból.¹² Általános jellemzője ezeknek a gyári lakótelepeknek, hogy a gyakran kiskertekkel kiegészített lakások mellett mindig megjelennek a közösségi funkciókat ellátó épületek is (templom, kaszinó, iskola), de sohasem az egyéni lakhatás kárára, sokkal inkább annak kiegészítőjeként.

Még inkább nyilvánvaló ez a lakáskérdésre adott másik reformista, polgári válasz, a kertvárosi mozgalom (garden city movement) esetében. A nemzetközi kertvárosi mozgalom alapítója, Ebenezer Howard és követői értelmezésében a zsúfolt várossal szemben a természetközelség, a kertvárosi környezet az, ami a kiegyensúlyozott és egészséges élet biztosítója.¹³ Howard elképzelése, illetve inspirációja alapján szerte a világban, Ausztráliától Izraelig épültek többé-kevésbé máig jól működő városok.¹⁴

Már ez a rövid körkép is sejtetni engedi, hogy az ideológiai közelség ellenére a 19. század végén a munkásság számára nem a szocialista, forradalmi, hanem a reformista koncepció volt a vonzóbb és elérhetőbb. Legfontosabb oka ennek a szocialista alternatíva gyakorlati gyengése volt. Míg a polgári ajánlat, ahogy láthattuk, számos és sokfajta konkrét, azonnali programban öltött testet (az említettekén kívül önszervező egyletek, államilag támogatott építkezések), addig a szocialista alternatíva (Engels nyomán) a lakáskérdés végleges

¹¹ Häußermann–Siebel 2000: 90–94.

¹² Erhardt Gábor 2013: Száz éves az Óbudai Gázgyári Lakótelep. *Országépítő* (24.) 2. sz. 56–60.; Irmgard Horning 1999: 100 Jahre Schwarzkopff-Siedlung. In: *Wildauer Heimatbuch Teil I. Horb am Neckar*, 73–80.

¹³ Thomas Will 2012: „Gartenstädte von morgen” Was bleibt von der Idee? *Forum Stadt* (39.) no. 3. 133–156.; Hans Kampffmeyer 1911: *Die deutsche Gartenstadtbewegung. Zusammenfassende Darstellung über den heutigen Stand der Bewegung*. Berlin.

¹⁴ Will 2012: 139.

megoldását a kapitalista társadalom körülményei között nem tudta elképzelni, így annak megoldása a kollektív lakhatás ideájával együtt háttérbe szorult.¹⁵ Ennek köszönhetően az 1918 után Németországban kormányzati pozícióba kerülő szociáldemokraták is lakáspolitikájukban a zavartalan családi életet lehetővé tevő lakások létesítését és a nők családanyai szerepét helyezték a középpontba. A weimari szociáldemokrata lakáspolitikája újításának számított a fokozott állami szerepvállalás a lakásépítésben, igaz, megvalósulási formájának már voltak előzményei, az első „gemeinnützige Wohnungsgesellschaften” már a 19. század végére kialakultak.¹⁶ A szakirodalom ma már egyetért abban, hogy a korban és az azóta is joggal szociáldemokrata, baloldali ihletettséggűnek tekintett lakótelep-építés, például Bécsben 1924 és 1929 között vagy Németországban a „Neues Bauen” zászlaja alatt felépült telepek, családképükben, a lakók patriarchális kezelésében erősen hasonlítottak a polgári elképzelésekhez.¹⁷ A különbség inkább csak az államnak szánt szerepben volt. Míg a szociáldemokrata felfogás a lakásépítést állami feladatnak tekintette, addig a polgári oldal az államot különleges esetekben és csak ideiglenesen látta volna szívesen ilyen szerepben.

Úgy vélem, jól látszik, hogy az 1948-ra a hatalmat a kezébe kaparintó magyarországi kommunista vezetés tisztában lehetett a lakáskérdés társadalmi súlyával, azzal, hogy ez a terület megkerülhetetlen társadalom átalakítási projektjében. Nemcsak a forradalmi, baloldali ideológia állt készen, hanem több a gyakorlatban megvalósult példa is a rendelkezésre állt. Ez az ideológia és az ideológiához kapcsolódó megvalósult példák azonban nagyon messze álltak a korabeli magyar valóság gyakorlatától és a társadalom lakhatásról való gondolkodásától egyaránt. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogyan próbálja a kialakuló és megerősödő magyar szocializmus az emberek életét (mint láttuk, alapvetően érintő) lakhatás gyakorlatát és a lakhatásról folyó gondolkodást átalakítani. A gondolkodásmód, értékrend átalakításhoz azonban nem lehetett elégséges az 1948-ra kisajátított politikai hatalom. Legalább ilyen fontos volt, fontos lett volna a lakhatásról folyó diskurzusok uralása. Látni fogjuk, hogy ennek súlyát a második világháború után pozícióba kerülő szakemberek is átértézték. Tudták, ha ez sikerül, akkor az adott kérdések (milyen az ideális lakás, hogyan vegyen részt az állam a lakáskérdés megoldásában) már csak az állampártnak megfelelő ideológia

---

¹⁵ Engels 1976: 213.

¹⁶ Clemens Zimmermann 1991: *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik: Die Reformbewegung 1845–1914*. Göttingen, 131–138.

¹⁷ Eve Blau 1999: *The Architecture of Red Vienna, 1919–1934*. Cambridge–London.

keretében mondhatók el, illetve fogalmakkal írhatók le. Ez a zárt diszkurzív helyzet aztán meghatározza az elképzelhető megoldásokat is. Az így kidolgozott a megoldások megjelennek a törvénykezésben, amely majd meghatározza az egyén lakhatási stratégiáit, és így végső soron visszahat magára a társadalomra is. Közelebb víve ezzel az országot a célhoz, a szocialista társadalom megteremtéséhez.

Ezt a mechanizmust éppen a szovjet forradalmi példa nyugat-európai megvalósításának nehézségei kapcsán Antonio Gramsci a „kulturális hegemonia” fogalma köré rendezve már az 1930-as években leírta.¹⁸ Annak ellenére, hogy a szocialista Magyarországon Gramsci tudományos recepciójára viszonylag későn és sporadikusan, csak a hetvenes évek második felében került sor, és igazán divatossá csak a rendszerváltás után, a 2010-es években vált, a kulturális hegemonia megszerzésének szándéka kimutatható a korszak politikájában.¹⁹ Ráadásul a lakhatásról folyó diskurzusnak a dominancia és a hegemonia fogalmán keresztüli elemzése, a diskurzusoknak a különböző lakhatási rezsimekkel való összefüggése, illetve a társadalmi rendszerekre gyakorolt hatásának vizsgálata már az 1990-es évektől megjelent a nemzetközi szociológiai irodalomban.²⁰

A fentiekre alapozva a dolgozat fő kérdése: megfigyelhető-e egy domináns, a lakhatással kapcsolatos állampárti ideológia, nézetrendszer a magyar társadalomban, vagy esetleg több elképzelés versengett egymással 1948 és 1990 között? Illetve: ezeknek a versengő nézeteknek a hatása hogyan jelenik meg a társadalmi intézményrendszerben, a törvénykezésben és az építési gyakorlatban? Ezekre a kérdésekre választ keresve vizsgálom egyrészt a lakhatással kapcsolatos statisztikák, statisztikai adatfelvételek irányultságát, az állami lakáspolitikai aktorait és szervezeti kereteit, a lakhatásról folyó szakértői diskurzusokat és a korszakban kiadott, lakhatással kapcsolatos rendeleteket is. Ezek után elemzem az állami

---

¹⁸ Lásd: Antonio Gramsci 1974: *Levelek a börtönből*. Budapest; Antonio Gramsci 1970: *Filozófiai írások*. Budapest; Kiss Lajos András 2018: Kultúrharc és hegemonia – a keresztfrontok kora. *Liget* (31.) 12. sz. 20.; Fellegi Tamás László 1982: A hegemonia-koncepció Gramsci felfogásában. *Társadalomtudományi Közlemények* (12.) 3. sz. 442–454.

¹⁹ Huszár Tibor az értelmiségtörténeti kutatásai során használta Gramsci organikus és tradicionális értelmiség fogalmát. Vö. Huszár Tibor 1972: Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. *Valóság* (15.) 2. sz. 1–22.; Huszár Tibor 1977: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest. A kulturális hegemonia kérdése csak később vált fontossá. Lásd: Szadai Levente 2019: *82 éve hunyt el Gramsci, akitől ma is sokat tanulhatunk*. <https://merce.hu/2019/04/27/80-eve-hunyt-el-gramsci-akitol-ma-is-sokat-tanulhatunk/> (utolsó letöltés 2023.07.14.); Békés Márton 2018: *Gramsci jobbról*. <https://mandiner.hu/velemeney/2018/07/bekes-mar-ton-gramsci-jobbról> (utolsó letöltés 2023.07.14.)

²⁰ Vö. további irodalommal: Jim Kemeny 1992: *Housing and social theory*. London – New York.

lakásépítés gyakorlati megvalósulását, majd végezetül újra a statisztikák felé fordulva kerestem meg a lakhatással kapcsolatos állami ideológia érvényesülésének a határait. Mind a lakásépítésre, mind a rendeletekre és a lakhatásról való közbeszédre úgy tekintek, mint a lakhatási mező különböző szereplői közötti interakciókra. Ezek az interakciók, a belőlük kialakuló diskurzusok és normák határozzák meg, hozzák létre azokat az elveket, melyek kialakítják a lakáskérdésre adható válaszok kereteit, és így meghatározzák a lakhatás gyakorlatát is. Azt gondolom, hogy a lakhatással kapcsolatos kérdések ilyen módon történő vizsgálata nemcsak abban segít, hogy jobban megismerjük a magyarországi szocializmus évtizedeinek történetét, hanem ahhoz is hozzájárul, hogy megértsük: az akkor kikristályosodott normák a lakhatás területén mennyire velünk vannak máig, és milyen erősen meghatározzák a mai lakáspolitikát is.

Nagyon sajátos a lakáskérdés történetének szakirodalmi mintázata. A szocialista időszakban, különösen annak második felében a lakáskérdésről és annak megoldási módjairól kifejezetten komoly és élénk vita folyt Magyarországon. Ehhez képest a második világháború utáni lakhatást vizsgáló hazai történettudományi szakirodalom kifejezetten szegényes. A nagy szintézisek természetesen kitérnek a lakáshelyzetre is (lásd például Valuch Tibor vonatkozó munkáit vagy Majtényi György, Horváth Sándor kötetét), de Nagy Ágnes monográfiáján kívül, mely a háború utáni éveket vizsgálja, inkább csak tanulmányok jelentek meg a témáról.²¹

Ha túltekintünk a szűken vett történettudomány határain, akkor természetesen találunk a lakhatás történetével is foglalkozó munkákat. Az építészettörténet eszköztárával elemzi a lakástípusokat Körner Zsuzsa és Nagy Márta több kötete.²² Az építésztársadalom megteremtésén fáradozó Tamáska Máté munkáit is fontos ebben az összefüggésben említeni, aki a falusi lakásépítést, illetve a családi házat mint lakásformát vizsgálta és vizsgálja, az

---

²¹ Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.* Budapest; Valuch Tibor 2006: *A magyar művelődés 1948 után.* In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 565–618.; Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok: Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest; Majtényi György 2018: *Egy forint a krumpolis lángos.* Budapest; Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádárkorban.* Budapest

²² Például: Körner Zsuzsa, Nagy Márta 2006: *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig.* Budapest

építészettörténet és a szociológia eszköztárát vegyítve.²³ Ugyanígy, inkább az urbanisztika felől közeledve jelentetett meg írásokat Kocsis János Balázs a szocialista időszak budapesti lakáspolitikájáról, területfejlesztéséről, Csizmady Adrienne pedig a lakótelepekről írt összefoglaló szintézist a városszociológia szempontjait érvényesítve.²⁴ Legújabbán az Építészforum c. folyóirat szentelt egy egész tematikus hetet a lakhatásnak, természetesen építészeti fókusszal, de figyelve a kérdés időbeli dimenziójára is.²⁵ Nemcsak a kortárs párázs diskurzushoz képest feltűnő azonban a hazai csendesség a témában, hanem a nemzetközi közbeszéddel összehasonlítva is, ahol a jelenkori lakásválság hatására (a '80-as évek után) a lakáskérdés története újra gyakran tárgyalt témává vált.²⁶ Úgy tűnik azonban, hogy legújabbán a hazai lakáshelyzet élesedésével párhuzamosan a lakáskérdés története itthon is ismételten érdekessé, fontossá válik. Erre utalnak legalábbis az utóbbi években elkészült disszertációk (például Balogh-Ébner Márton, Németh Alexandra vagy Ady Mária munkái), melyek szisztematikusan dolgozzák fel a szocialista időszak lakhatásának egy-egy speciális területét.²⁷

---

²³ Tamáska Máté 2006: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle* (16.) 4. sz. 36–62.; Tamáska Máté 2013: *Falvak az uradalmak helyén: A megszűnt nagybirtok telepesei községek építészete 1945 után*. Budapest; Tamáska Máté (szerk.) – Szolnoki József (társszerk.) 2021: *Kockaház: A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest.

²⁴ Kocsis János Balázs 2009: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* (54.) 3. sz. 83–122.; Kocsis János Balázs 2009: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapest, 1930–1985*. Budapest; Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest.

²⁵ <https://epiteszforum.hu/dosszie/lakhatas-tematikus-het>, (utolsó letöltés: 2023.08.10.)

²⁶ A témának szinte végtelen az irodalma, a legfrissebb összefoglaló munka, ráadásul kelet-európai kitekin-téssel: Miles Glendinning 2021: *Mass Housing. Modern Architecture and State Power – a Global History*. London. Kifejezetten a szocialista korszakkal foglalkoznak a következő munkák: Krisztina Fehérvári 2013: *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington; Steven E. Harris 2013: *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life after Stalin*. Washington, D.C. – Baltimore; Brigitte le Normand 2014: *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism*. Pittsburgh; Katherine Lebow 2013: *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Ithaca–London; Juliana Maxim 2018: *The Socialist Life of Modern Architecture: Bucharest, 1949–1964*. London; Ana Miljački 2017: *The Optimum Imperative: Czech Architecture for the Socialist Lifestyle, 1938–1968*. London; Virág Molnár 2013: *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. London; Eli Rubin 2016: *Amnesiopolis: Modernity, Space, and Memory in East Germany*. Oxford; Kimberly Zarecor 2011: *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*. Pittsburgh.

²⁷ Ady Mária 2023: *Lakótelep-panelek. Egy reprezentáció alakzatai*. Disszertáció, Budapest; Balogh-Ebner Márton 2023: *Lakástulajdonlás, lakásbirtoklás, lakásbitorlás Budapest, 1945 és 1949 között*. Disszertáció, Budapest; Németh Szandra: 2019: *A második otthonok expanziója: magánüdülők Magyarországon az 1960-as – 1980-as években*. Disszertáció, Budapest.

II. Állapotfelmérés. Lakáshelyzet a szocializmus kezdetén

1. Állami elvárások. A hivatalos állami statisztika és a társadalom megismerése a szocialista időszakban

A statisztika sohasem ártatlan. Bár tanulmányok sokasága jelezte már, hogy a statisztikai források éppen úgy igénylik a kritikát, mint a politikusok nyilatkozatai, a társadalomstatisztikát még mindig a megbízhatóság fénye ragyogja be. Sokan gondolják azt, hogy ha a számadatokat közvetlenül nem hamisítják meg, nem tagadnak el valamit, akkor alapvetően hitelesen és jól írják le a vizsgált társadalmat. Egy alaposabb elemzés azonban nem hagyhat kétséget afelől, hogy egyrészt a statisztikai adatfelvétel fogalmai alapvetően meghatározzák és korlátozzák, milyen képet tudunk rajzolni általuk a vizsgált társadalomról, másrészt ezek a fogalmak szorosan kötődnek a statisztikai felméréseket legtöbbször megrendelő állam céljaihoz, illetve különböző társadalmi csoportok elvárásaihoz, igényeihez.²⁸ Az 1945 után kialakuló kommunista diktatúrában egyértelműen az állam és az állampárt által megfogalmazott célok, igények váltak meghatározóvá a statisztikai hivatal munkájában is.²⁹ Ennek köszönhetően a statisztikai adatfelvételek és leginkább a népszámlálások által megrajzolt társadalomkép többszörösen gúzsba kötött. Ebben a fejezetben ezért nem azt vizsgálom, milyen kép rajzolható meg a magyar társadalomról a szocialista időszak statisztikáiból, hanem azt igyekszem rekonstruálni, hogy a statisztikai források keletkezési körülményei, az őket körülvevő környezet milyen formában és mennyire határozza meg a bennünk foglalt tartalmat. Kinek szóltak, mi volt a feladatuk a statisztikai adatfelvételeknek a szocialista Magyarországon? Kinek felelt és mit akart megtudni a Központi Statisztikai Hivatal (KSH)? Milyen kívánságokkal és megkötésekkel foglalkoztatta statisztikusait a magyar állam 1945 után?

Az említett kérdések vizsgálatához – alkalmazkodva a kötet kérdésfeltevéséhez – a lakásstatisztikákat használom. Úgy gondolom, a lakhatás olyan területe az emberi létezésnek, ahol az állam, a társadalom és az egyén egyértelműen és máshol nem igazán tapasztalható

²⁸ Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. sz. 62–86.; Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Budapest; Farkas E. János – Vajda Ágnes 1990: A lakásstatisztikai adatközlések, 1920–1990 (I–III). *Statisztika Szemle* (68.) 1. sz. 67–73, 2. 156–168, 3. 239–253.

²⁹ Farkas–Vajda 1990: 67, 71.

módon találkozunk.³⁰ Az elméleti megfontolásokon túlmenően a lakáskérdés a vizsgált korszakban kimondottan fontos, talán az egyik legfontosabb társadalmi probléma volt. Ebben egyértelműen az állampárt legfőbb döntéshozó szerve és az ellenzéki értelmiségi, illetve ezt támasztottak alá a korabeli statisztikai adatok is.³¹ Sőt, mivel a korszak egészében folyamatosan lakáshiány volt, a lakáshoz jutás ténye és módja, a használt lakás minősége alapvetően kijelölte az egyén helyzetét a társadalomban, és meghatározta életmódját.³²

A következőkben először a „statisztikai munka” törvényi kereteit, a megfogalmazott feladatokat és célokat, illetve azok változásait vizsgálom meg. Ezt követően a legnagyobb méretű és nagy hagyománnyal rendelkező adatfelvétel, a népszámlálások lakásokra és lakott épületekre vonatkozó kérdései, a lakhatással foglalkozó népszámlálási kötetek fogalmi hálói és a publikált adattáblák témái alapján határozom meg azt az általános elvárási horizontot, tartalmi keretet, amelynek segítségével a pártállam a lakáskérdéshez közelített. Végül négy, a tizenötéves lakásépítési terv végén keletkezett, speciálisan a lakásokra és a lakhatásra koncentráló statisztikai kötet tanulmányozásával finomítom tovább a képet.

1.1 Az állami statisztika törvényi keretei – mit gondolt a szocialista diktatúra a statisztikáról?

Az állami statisztikát, illetve a statisztikai adatfelvételeket törvényileg 1874-ben szabályozták, a modernkori magyar államiság kialakulásával párhuzamosan, ezt követően 1897-ben és 1929-ben gondolta újra az állam ezt a kérdéskört.³³ A dolgozat szempontjából fontos időszakban két törvény született a „szocialista statisztikáról”: az egyik 1952-ben, a másik pedig huszonegy évvel később, 1973-ban. Mindkettő nagyon erősen magán hordozza

³⁰ Martin Heidegger 1991 [1951]: *Bauen Wohnen Denken*. In: Ulrich Conrads – Peter Neitzke (Hgg.): *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*. Braunschweig, 88–102.; Jim Kemeny 1992: *Housing and Social Theory*. London – New York, 10.

³¹ „[...] munkásosztályt és az összlakosságot legkomolyabban foglalkoztató kérdés a lakáshiány.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 288-5. 66. öe. A lakáshiány mértékéről és annak különböző számításai módjairól lásd például: Keller Márkus 2017: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest, 19–21.; Kenedi János 1981: *„Tiéd az ország, magadnak építed.”* Párizs.

³² Központi Statisztikai Hivatal 1982: *Életkörülmények, lakásviszonyok az 1978. évi életmód-életkörülmények felvétel alapján*. Budapest.

³³ 1874: 25. tc.; 1897: 35. tc.; 1929: 29. tc.

keletkezése időszakának jeleit, és sokat elárul arról, mit várt el a frissen kiépülő sztálinista és az érett kádári pártállam a statisztikusoktól és a statisztikától.³⁴

Az 1952-es statisztikai törvényt (a korabeli értelmezések szerint is) a társadalmi berendezkedés megváltozása hívta életre. Az 1929-es jogszabály egyszerűen nem felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket az új szocialista diktatúra támasztott a „statisztikai munkával” kapcsolatban. Az új kívánalom itt elsősorban a pártállam igényeinek a középpontba helyezését jelentette. Amíg az 1929-es törvényben a statisztika feladata „az ország közállapotának és közérdekű viszonyainak nyilvántartása” volt, 1952-ben kiemelt feladattá vált az állami tervezés segítése és a tervek teljesülésének ellenőrzése. Az államközpontúságot jelzi, hogy a létrejövő adatok, statisztikák felhasználásáról az állam rendelkezett, hiszen komoly szankcióra számíthatott az, aki a KSH elnökének hozzájárulása nélkül statisztikai adatokat hozott nyilvánosságra.³⁵

Ennek megfelelően 1952-ben a statisztika „a gazdasági, szociális és kulturális fejlődés ellenőrzésének és tervszerű irányításának eszköze”, illetve „számot ad a népgazdasági tervek végrehajtásáról, felhívja a figyelmet a mutatkozó aránytalanságokra és hibákra”.³⁶ Ezt a munkát a törvény a KSH-ra, illetve az egyes állami és szövetkezeti szervekre bízta, kialakítva azt a struktúrát, amely lényegében a korszak egészében keretet adott a „statisztikai munkának”. Érdekes módon az 1952-ben megjelölt problémák is aktuálisak maradtak a korszak egészében. A KSH egyik fontos állandó feladatává vált a jelentések egységes rendszerének kidolgozása és a bürokratikus (értsd: felesleges) adatszolgáltatások megszüntetése.³⁷

A törvény indoklása és parlamenti vitája alapján világosan kirajzolódik, hogy a legfontosabb tartalmi újítás a tervgazdaság és a gazdasági folyamatok előtérbe kerülése volt. A célok és feladatok kijelölése során felhozott példáknál legtöbbször a népgazdaságról, vagyonról, takarékoskodásról és termelésről esik szó. A statisztika fejlesztendő területei között is az alapanyag-termelést, a szénbányászatot, a kohászatot, a mezőgazdasági statisztikát (ezen belül is a szocialista szektor statisztikáját), illetve az ezekhez kapcsolódó „jó tapasztalatok”

---

³⁴ 1952: 6. tv.; 1973: 5. tv.

³⁵ 1952: 6. tv. 13. §.

³⁶ 1952: 6. tv. 1. §.

³⁷ 1952: 6. tv. 2., 3. §.

gyűjtését sorolják fel. Csak ezek után és jóval kisebb hangsúllyal jelenik meg a társadalom és a kultúra területe.³⁸

A tartalmi eltolódás mellett két új funkciót, egymással némileg összefüggő feladatot is kapott a statisztika: az ellenőrzés és a vezetés segítését. A törvényjavaslat indoklásából kitűnik, hogy az ott szereplő – az élet minden területére kiterjedő – „számbavétel” és „nyilvántartás” célja nem a megismerés, hanem az ellenőrzés volt. De nemcsak abban a formában, hogy a statisztikák segítségével ellenőrizhetővé válik a tervek teljesülése, a „hibák és az eredmények” feltárása, hanem a statisztika mint az osztályharc eszköze jelenik meg. Ebben a „kapitalista múlt még meglévő örökségei” elleni küzdelemben a statisztikust segíti a KSH alá tartozó széles körű helyi hálózat és a „statisztikai fegyelem” megerősítésére irányuló állami törekvések. Az ellenőrzés funkciójából következik, hogy a törvényhozó nemcsak az átlagos, az általánosan fontos, hanem az egyedi dolgok, egyéni hibák feltárását is a statisztikusok feladatává teszi. A harci retorika a korszak sajátja, tehát nem meglepő, amit olvasunk, de hogy pusztán retorikánál többről van szó, azt jól mutatják a statisztikával kapcsolatos érvelésben felbukkanó Lenin- és Sztálin-idézetek, amelyek (mai szemmel nézve kissé groteszk módon) a statisztikát és a hozzá kapcsolódó számvitelt a kommunizmus lényegeként nevezik meg, illetve az adatszolgáltatási határidő elmulasztásához, az adatok meghamisításához kötött több hónapos (adott esetben több éves) börtönbüntetések.³⁹

„A statisztika a szocialista társadalomban nem öncél, hanem a vezetés megjavításának eszköze” – hangzott el a törvény parlamenti vitája során.⁴⁰ A statisztika azonban ebben az esetben is többet jelent, mint csupán a vezetői munka, a döntési helyzetek információkkal való segítése. A döntések mellett kritikai és önkritikai funkciója van, ezért a hétköznapi élet szervezésében, a mindennapi döntések kialakításában is elengedhetetlen. Ennek következtében a statisztikai szaktudás és annak fejlesztése több pusztán szakmai professzionalizációnál: a tervezés és a termelés fejlődésének kulcsa.

³⁸ N. N. 1952: Az állami statisztikáról szóló törvényjavaslat 1952. december 20-i országgyűlési tárgyalása. *Statisztikai Szemle* (30.) 12. sz. 1017–1032.

³⁹ 1952: 6. tv. 15–18. §.

⁴⁰ Varga István országgyűlési képviselő előadói beszéde. N. N. 1952: Az állami statisztikáról szóló törvényjavaslat 1952. december 20-i országgyűlési tárgyalása. *Statisztikai Szemle* (30.) 12. 1019.

A statisztika szerepének fontossága a termelésben és a tervezésben, a hozzá kötött ellenőrző funkció azt hozta magával, hogy a törvényt övező diskurzusban a statisztikák összeállítói, az adatközlést ellenőrző személyek egyfajta autoritásként jelentek meg. Olyan szakemberként, akik szaktudásuk segítségével nemcsak elméleti szinten járulnak hozzá az ország fejlődéséhez, hanem a gyakorlatban, a mindennapokban is leleplezik a csalókat és azokat, akik nem akarják az állami rendelkezéseket teljesíteni (például a beszolgáltatás területén), ezzel is harcolva a „kifogástalan minőségért” és a szocializmus erősödéséért.

Az 1973-as statisztikai törvény kétéves előkészítő munka után került a parlament elé. Az új idők új szeleit mutatja, hogy az illetékes parlamenti bizottságok előtt a tervezetet ismerető Kiss Albert jelezte: kidolgozásakor a Szovjetunió mellett a tőkés országok gyakorlatát is figyelembe vették.⁴¹ A törvény megalkotását a kortársak értelmezésében (újra) a hazai társadalmi-gazdasági fejlődés, a globális információs robbanás és a számítógépek megjelenése tette szükségessé.⁴² Ezek következtében a statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás 1952-es rendezése elavulttá vált, nem felelt meg az új kihívásoknak. A legfontosabb probléma a régi jogszabály által kialakított, túlzottan központosító struktúra volt, amely nem tudta elkerülni a felesleges adatgyűjtéseket (pedig az 1952-es törvény egyik célja ez volt), és nem járult hozzá az egységes statisztikai fogalmak, módszerek kialakításához sem.⁴³ Ez utóbbi pedig azért is különösen fontos lett volna (szól a törvényjavaslat expozéja), mert a '60-as években kibővült a statisztikai megfigyelések köre, a gazdaságirányítási rendszer korszerűsödése pedig új feladatokat, például a gazdasági hatékonyság pontosabb mérését róta a statisztikára.⁴⁴ A új törvény által kialakított mechanizmus legfőbb célja ennek megfelelően az volt, hogy a statisztikai rendszer képes legyen önmagát megújítani és kifejleszteni saját tudományos és technikai eszközeit.⁴⁵

A megváltozott körülményekkel megbirkózni nem képes régi struktúra helyett tehát a statisztikai adatfelvételek új rendszerét alakították ki. Az 1973-as jogszabály megkülönböztette az állami és az önkéntes adatszolgáltatáson nyugvó statisztikát. Az állami további

---

⁴¹ Kiss Albert 1973: A statisztikai törvényjavaslat az országgyűlési bizottságok előtt. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. sz. 1082.

⁴² N. N. 1983: Tíz éves a statisztikai törvény. *Statisztikai Szemle* (61.) 8–9. sz. 789–791.

⁴³ N. N. 1973a: Indokolás a statisztikáról szóló törvényjavaslatához. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. sz. 1059–1064.

⁴⁴ Bálint József 1973: Országgyűlési expozé a statisztikai törvényjavaslatról. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. sz. 1065–1066.

⁴⁵ Kiss 1973: 1082.

részekre bomlott: A központi állami statisztika a társadalom és a gazdaság általános állapotáról gyűjtött adatokat, és a népgazdasági tervek megalkotásához nyújtott segítséget. Ezzel foglalkozott elsődlegesen a KSH. Fontos jellemzője az állami statisztikának, hogy az ide tartozó szervektől jövő kérdésekre, információigényekre az adatszolgáltatóknak kötelező volt válaszolni. Az igazgatási statisztika (ez az állami statisztika másik ága) keretében a minisztériumok, szövetkezetek és egyéb állami szervek gyűjthettek olyan statisztikai adatokat, amelyek a központi állami statisztika látókörén kívül maradtak. Az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló statisztika kérdései értelemszerűen szabadon válaszolhatók meg. Ennek a kategóriának a létrehozatala leginkább a közvélemény- és piackutatások megvalósítását kívánta segíteni. Az egész adatgyűjtési rendszert a KSH felügyelte. A rendezés legfőbb célja a felesleges, párhuzamos adatgyűjtések elkerülése, minimalizálása volt. Témánk szempontjából nem annyira lényeges, de a statisztikai adatfelvételek általános története szempontjából kifejezetten fontos, hogy 1972-ben jelent meg először a magán-személyek adatainak védelme mint a statisztikai feladatvégzés fontos szempontja.

Az adatvédelem újdonsága mellett az 1973. évi törvényben számos változás figyelhető meg ahhoz képest, hogy 1952-ben mit várt el az állam a szocialista statisztikától. Az egyik legszembetűnőbb, hogy a korábban hangsúlyos ellenőrző és a vezetést információkkal kiszolgáló funkció mellett („a szocializmus felépítésének és a tervgazdálkodásnak a segítése”) megjelent a megismerés fogalma is. A megismerés mint cél viszont magával hozta a feladatok színesedését is. A korábban is meglévő döntés-előkészítés, elemzések szolgáltatása, a döntések végrehajtásának statisztikai (!) ellenőrzése mellett hangsúlyos szerepet kapott a tudományok művelésének segítése és a közvélemény tájékoztatásának feladata.⁴⁶ Leninre hivatkozva továbbra is fontos szempont volt, hogy a statisztikai adatfelvételek ne csak az átlagosat, hanem a legjobb és a legrosszabb teljesítményeket is megmutassák, de a korábbi számon kérő hang eltűnt, helyét a megértés szándéka vette át.⁴⁷

Az új szemlélet és az új feladatok új témákat is hoztak magukkal. Az eddigi gazdasági fókusz mellett megjelent az ember. Lényeges lett a társadalmi csoportokról, rétegekről és osztá-

---

⁴⁶ Bálint 1973: 1065.

⁴⁷ Bálint 1973: 1066–1067.; N. N. 1973b: A statisztikai törvényjavaslat országgyűlési vitája. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. sz. 1074–1075.

lyokról való információgyűjtés. Fontossá vált a nők, a fiatalok, az oktatási és az egészségügyi viszonyok vizsgálata.⁴⁸ Ezzel együtt sajátos kettősség, ellentmondás alakult ki a törvény körüli vitában. A kortárs szövegekben egyszerre ígérték és kérték a statisztikai adatfelvételek gyakoriságának csökkentését, a hatékonyság növelését, az olcsóságot, illetve jelöltek meg fontosnak újabb és újabb témákat.⁴⁹ Tovább növelte ezt a kortársak által ki nem mondott feszültséget egy újabb (korábban nem említett) feladat: a nemzetközi együttműködés és a nemzetközi adatszolgáltatások teljesítése.⁵⁰

A két statisztikai törvény és parlamenti vitájuk rövid elemzése felhívja a figyelmet néhány lényeges szempontra. Egyrészt izgalmas megfigyelni, hogy mindkét esetben az új törvény szükségességét a társadalmi körülmények változásával indokolták meg. Az első esetben a kapitalizmus (a Horthy-rendszer) és a szocializmus közötti váltás, a másodiknál a szocializmuson belüli változások jelentek meg okként. Mindkét esetben úgy érzékelték a döntéshozók, hogy a szerszám (az adatfelvétel és elemzés rendszere) nem passzol a szerelni kívánt tárgyra, vagyis a társadalomra. Fontos látni, hogy míg az első esetben alapvető tartalmi változások történtek, a „statisztikai munka” fókusza került máshova, addig az 1973. évi törvény csak szervezeti, technikai változásokat és némi hangsúlyeltolódást hozott. Az előfeltevések megváltoztatására, a szocialista ideológia kritikájára nem került, nem kerülhetett sor.

A második fontos megfigyelhető folyamat a statisztikai szakma professzionalizációja. A törvények vitája kapcsán szépen kirajzolódik, hogyan emancipálódik a statisztikus, és válik az állam célkitűzéseinek megvalósulását ellenőrző beosztottból szakmai autonómiával rendelkező, önmagát megújítani és fejleszteni képes, a társadalomnak adatokat szolgáltató szakemberré. Úgy tűnik, ennek az autonómiának az alapja az a korszakban soha meg nem kérdőjelezett vélemény, hogy a szocialista rendszernek, a hozzá szorosan kötődő tervgazdaságnak szüksége van a statisztika tudományára. Az, hogy ennek az autonómiának a határai is rögtön kirajzolódnak, csak még fontosabbá teszi ezt a változást. Végül érdemes felhívni a figyelmet arra, hogyan változik meg a „statisztikai munka” törvényileg kijelölt súlypontja. A kezdeti gazdasági és magyarországi fókusz az 1970-es évek elejére – a

---

⁴⁸ Bálint 1973: 1067.; N. N. 1973b: 1075.

⁴⁹ Bálint 1973: 1067–1069.

⁵⁰ Bálint 1973: 1065.; N. N. 1983: 791.

törvényben is kifejeződve – nemzetközivé tágul, és a gazdaság mellett a társadalom is egyre fontosabbá válik.⁵¹

1.2 Mi érdekli az államot 1945 után? A népszámlálások lakásokkal és lakott épületekkel foglalkozó kötetei

Ha a népszámlálások lakásokkal, lakott épületekkel kapcsolatos kérdéseit vizsgáljuk, érdekes a kontinuitásra, illetve a megszakítottságra helyezni a hangsúlyt. Melyek voltak azok az információk, amelyekre a viharos gyorsasággal kiépülő szocialista állam is kíváncsi volt, és mely területek tűntek el, illetve milyen újak bukkantak fel az 1949 és 1990 közötti időszakban?

Nem különösebben meglepő, hogy a legtartósabban azok a kérdések maradtak meg a kérdezőbiztosok listáján, amelyek a lakások külsődleges, fizikai tulajdonságait és alapvető használati módját igyekeztek felderíteni. A lakások és lakott épületek rendeltetése 1869-től egészen 1990-ig (az épületek esetében 1980-ig) szerepelt a felteendő kérdések között. Hasonlóan stabilan érdeklődött az állam a lakások felszereltsége iránt, melyek jellemzői (víz, villany, csatornázás, gázellátás, WC) az 1930-as évekre állandósultak, és változatlanok maradtak a korszak végéig. A használati jogcím (tulajdonos, főbérlet, társbérlet, albérlet) 1900-tól lett fontos, és az is maradt 1990-ig, de ehhez hasonlóan politikai rendszerektől függetlenül érdekes volt az államnak az épületek magassága, alapozása és falazata. Izgalmas, hogy a vertföldes padozatú szobák – valószínűleg mint az elmaradottság jellemzői – 1920-tól hatvan éven át szerepeltek a vizsgálati szempontok között. Az állandóságot és a változó körülményekhez való alkalmazkodást egyszerre mutatja a lakások helyiségeinek számbavétele. A konyha és az éléskamra folyamatosan mint fontos helyiség jelent meg, de a főzőfülke csak 1960-tól szerepelt a lekérdezendő helyiségek listáján.

Kifejezetten újnak számított az 1949-es népszámlálás során a lakás tulajdoni jellegét firtató kérdés, azaz annak felmérése, hogy állami, szövetkezeti vagy magántulajdonban van-e az adott lakás. Ez valószínűleg a már tervezett államosítások miatt volt fontos. Szintén 1949-

---

⁵¹ Harcsa István 1993: Számvetés a társadalomstatisztikáról. *Statisztika Szemle* (70.) 6. sz. 454–455.

től jelent meg a társ-, al- és ágybérlet felmérése, reagálva a fokozódó lakásínségre. Kiemelkedik a censusok közül az 1970-es, ahol egyedülként kérdeztek rá a lakás átalakítására, bővítésére, közművesítésére, illetve a lakásban található tartós fogyasztási cikkekre.⁵²

Jól látszik tehát, hogy a lakások iránti állami érdeklődés folyamatosan korszerűsödött, alkalmazkodott a társadalmi változásokhoz (az eddig említetteken túl eltűnik például a cselédszobát felmérő kérdés), de korszakokon átívelően inkább csak a lakások külsődleges jellemzőire irányult. Különösen az hívja fel erre a figyelmet, hogy 1945 előtt a népszámlálások során mindig rákérdeztek a lakások, lakóépületek gazdasági helyiségeire, de ez 1945 után eltűnt. Ekkortól kezdve tehát a lakás, lakóépület csak lakhatásra való, a vegyeshasználat fel sem merült. Természetesen felmérték az irodaként használt lakásokat is, de azokat külön kezelték. A lakás külső jellemzőire való koncentráció akkor világlik ki különösen, amikor 1970-ben a lakáshasználatra vonatkozó kérdések is rákerülnek a kérdőívre.⁵³

A fogalmi hálót vizsgálva hasonló tendenciákat látunk, hiszen a népszámlálás eredményeinek prezentálásakor használt fogalmak és a feltett kérdések egymásra támaszkodtak. A vizsgálat szempontjából két érdekes fogalmi gazdagodás figyelhető meg. Egyrészt a tulajdoni jelleg kezdeti, állami, magán és szövetkezeti felosztása az 1970-es évektől megváltozott. A magántulajdon terminus eltűnt, helyette a személyi tulajdon kifejezést kezdték használni, amelynek a jelentése is sokkal gazdagabb. A személyi tulajdon alá sorolták a családi házat, a lakásszövetkezeti lakást, az öröklakást és a társasházi lakást is. Nemcsak az az érdekes, hogy kibővült a személyi tulajdon alá sorolt lakások sora, hanem az is, hogy az egy kategória alá sorolt lakástípusokhoz mennyire különböző társadalmi csoportok ingatlanai tartoztak. Hiszen teljesen mást jelentett egy családi ház, egy öröklakás vagy egy szövetkezeti lakás tulajdonosának lenni, ráadásul míg a családi ház egy épülettípus, az öröklakás és a szövetkezeti lakás inkább tulajdonlási forma. Úgy tűnik azonban, hogy a gazdasági és lakásépítési tervek kialakításához, illetve azok megvalósulásának ellenőrzéséhez csak a személyi és állami tulajdon elkülönítése volt fontos.⁵⁴ A mögöttük megjelenő társadalmi folyamatok megismerése a második helyre szorult.

---

⁵² Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1990: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. I. Budapest, 45–87., 149–151.

⁵³ Klinger–Kepecs (szerk.) 1990: 72.

⁵⁴ Székely Gáborné 2020: Száz év a magyarországi lakásstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (98.) 6. sz. 644. DOI: 10.20311/stat2020.6.hu0642.

A statisztikai törvények és azok parlamenti vitája kapcsán megrajzolt tendenciákat vizsgálja a társadalmi rétegződés népszámlálási fogalomrendszere. Ez azért is fontos, mert éppen a censusok segítségével ragadható meg legpontosabban egy társadalom rétegződése és annak változása. Az tehát, hogy milyen fogalmisággal közelít a hivatalos felmérés a társadalomhoz, milyen csoportokba kívánja azt rendezni, sokat elmond arról, hogy mi érdekl, mire kíváncsi az állam a társadalommal kapcsolatban. Az 1949-es cenzushoz kialakított négy alapvető osztálykategória (bérmunkából élők, kisárutermelők, tőkésék, kulákok és egyéb nem dolgozók, illetve az ezekbe a csoportokba nem sorolhatók) alapját a foglalkozási viszony alkotta, de ideologikusságuk nehezen megkérdőjelezhető. 1960-ban is az ez alapján kialakított, de már kevésbé ideologikus kategóriákat használta a népszámlálás (alkalmazásban állók, termelősövetkezeti tagok, önállók, segítő családtagok, nyugdíjasok). Ezekkel ugyan már jobban le lehetett írni a korabeli társadalmat, de még mindig komoly rugalmatlanságot hordoztak. Például az önállók közé tartozott az egyénileg dolgozó paraszt és a szabadfoglalkozású művész is.⁵⁵ 1970-ben a társadalom szerkezetét a foglalkozás alapján igyekeztek megragadni, ezen belül viszont az elsődleges megkülönböztetés a végzett tevékenység fizikai, illetve szellemi jellege szerint történt. Így jött létre három csoport: a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak, a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és a szellemi foglalkozásúak csoportja. Ezeknek a mindig az aktuális népszámlálásokra szabott és így folyamatosan változó kategóriarendszereknek a közös jellemzője volt, hogy csak és kizárólag a népszámlálásokra voltak érvényesek, más kutatások nem vagy csak alig alkalmazták őket.⁵⁶

Az 1970-es évek elején azonban egyre erősödtek azok a hangok, amelyek egységes, minden kutatás által alkalmazandó fogalmi rendszer megalkotását és a társadalom differenciáltabb elemzését követelték. Ez a már az 1973. évi statisztikai törvényben is megfogalmazott kívánság különös erőt kapott azáltal, hogy 1974. március 19–20-i ülésén az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) megtárgyalta a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének javításáról szóló előterjesztést. Ez meghatározta a munkásosztályhoz tartozók körét, illetve a KSH feladatává tette „a társadalom

---

⁵⁵ Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1992: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. II. Budapest, 55.; *Az 1960. évi népszámlálás. 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai*. 1964. Budapest, 286.

⁵⁶ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 57–58.

osztály- és rétegszerkezetének eddiginél árnyaltabb vizsgálatát”.⁵⁷ Ennek hatására egyrészt 1975-re elkészült a Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere (FEOR), másrészt a „munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszert” bevezető KSH-rendelet mellékleteként megjelent egy a teljes társadalmat leíró osztály- és rétegekategória-rendszer.⁵⁸ Ez utóbbi különlegessége, hogy hatályba lépésétől kezdve ezt a csoportosítást kellett használni minden társadalmi rétegződéssel kapcsolatos kutatásnál. Az új, immár általánosan kötelező kategóriarendszer négy fő társadalmi réteget és osztályt különböztetett meg: a munkásosztályt, a szövetkezeti parasztságot, a nem fizikai (szellemi) foglalkozásúakat és a kisárutermelők, kiskereskedők kategóriáját. Az osztály- és rétegekategóriákba az adott személyt főfoglalkozása, illetve legutolsó foglalkozása alapján sorolták be.⁵⁹ Ezzel a sémával dolgoztak az 1980-as népszámlálás alkalmával. Szimptomatikus módon azonban már az 1980-as évek elején újabb kritikák fogalmazódtak meg, miszerint a felgyorsuló társadalmi-gazdasági változások leírására nem alkalmas az 1975-ös kategóriarendszer, illetve az is kiderült, hogy a tudományos kutatásokban nem igazán alkalmazták a KSH által definiált (elvileg kötelező) osztály- és rétegekategóriákat.⁶⁰ A kritikák hatására, hosszas egyeztetések után, 1986-ban egy új, módosított osztály- és rétegtagozódást alakított ki a KSH a jobb, pontosabb statisztikai vizsgálatok elősegítése érdekében, módosítva a társadalmi rétegek leírására használt fogalmakat (munkásosztály, nagyüzemi parasztság, értelmiség, szellemi foglalkozású alkalmazottak és kistermelők) és azok tartalmát is. Az új rendszer alapján újrakódolták az 1980. évi census személyi adatait, de az 1990-es népszámlálás már megint újabb rendszert hozott magával.⁶¹ Remélhetőleg ebből a tömör áttekin-tésből is látszik, hogy a társadalom leírására szolgáló kategóriarendszer az 1950-es évektől kezdve folyamatosan finomodott, de 1990-ig az ideológia fogságában maradt, hiszen a kidolgozott fogalmi rendszer szegletköve a munkásosztály maradt.⁶² Ennek viszont az lett a (már a kortársak által is érzékelt) következménye, hogy sohasem tudta megragadni a társadalom változásának valódi folyamatait.

⁵⁷ MNL OL M-KS 288-4. 125–126. őe.

⁵⁸ A munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről szóló 2/1975. (V.3.) KSH-rendelet.

⁵⁹ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 60.

⁶⁰ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 61.

⁶¹ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 63.

⁶² Lakatos Miklós 2016: A magyarországi mikrocensusok története és a 2016. évi mikrocensus. In: Németh Zsolt (szerk.): A 2016. évi mikrocensus témakörei. Budapest, 24.

Érdeemes egy pillanatra szemügyre venni azt is, hogyan jelenik meg a lakhatás a népszámlálási kiadványok adattábláiban. Általánosságban elmondható, hogy itt is nagyobb volt a hangsúly a külsődleges leíráson. A lakások úgy jelentek meg, mint az állami bürokrácia alanyai, mint tárgyak, nem pedig mint a társadalmi és magánélet fontos színterei. Kevésbé volt érdekes a népszámlálás számára, ki lakik bennük, és aki benne lakik, mit tesz a lakásával. Természetesen közölték például a társadalmi rétegződés szerinti megoszlásokat, de gyakran csak a részletes adatok között, és arányuk mindenképpen kisebb, mint a lakások, épületek fizikai paramétereit leíró táblázatoké. 1970 (igazolva a korábbi sejtést) egyfajta forduló- és csúcspontot jelent a lakhatás társadalmi vonatkozásai iránti állami érdeklődés tekintetében.⁶³ Ekkor lett a lakás leginkább a társadalmi szövet része. Az 1970-es népszámlálásnál mind a bevezető összefoglalóban, mind a részletes tábláknál ábrázolták a társadalmi rétegződés, az életkor és a lakhatás kapcsolatát, ráadásul ezeket az összefüggéseket visszamenőleg is közölték, és az 1970-es kategóriákkal újrakódolva rendezték táblázatba. Továbbá ekkor – először és utoljára az 1945 utáni népszámlálások történetében – a lakáshiány mértékét is kiszámolták többféle módszertan alapján, amit a népszámlálás 26. kötetében publikáltak. Az 1980-as census különlegessége a lakótelepekről készült külön kötet, ahol életkor, nem, végzettség, családi állapot és foglalkozás alapján tagolva vizsgálták a lakótelepi lakások jellemzőit, viszont a lakások felújítására és a tartós fogyasztási cikkekre vonatkozó 1970-es kérdések elmaradtak. Ez utóbbiak aztán visszatértek 1990-ben: például a lakás felújítása mellett rákérdeztek arra is, rendelkezik-e az ingatlan telefonnal. Ennek ellenére az 1990-es népszámlálásnál újra csak a részletes adatokban jelentek meg a társadalmi rétegződés és a lakásminőség összefüggései, az összefoglalóban már nem.

1.3 Kalandozások. A népszámlálásoktól függetlenedő társadalomstatisztika

A statisztikai törvények és azok vitájának vizsgálata azt sejtette, hogy a korszakban előre haladva folyamatosan nőtt a statisztikusok szakmai autonómiája. A nagyszabású és ezért kötöttebb szerkezetű népszámlálások kapcsán ezt nehezebb mérni, ezért a sejtés kontrollálása érdekében olyan lakhatással, lakáskérdéssel foglalkozó munkákat vizsgálok, amelyek népszámlálásoktól függetlenül vagy azokhoz nem közvetlenül kötődve keletkeztek.

---

⁶³ Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1995: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. III. Budapest, 188.

A következőkben négy, 1974 és 1980 között lefolytatott, de csak 1976 és 1984 között publikált vizsgálatot elemzek abból a szempontból, hogyan tekintettek a lakásra, milyen kérdéseket tettek fel a lakhatással kapcsolatban, és milyen eszközökkel igyekeztek kérdéseikre választ kapni. A hetvenes évek második fele azért is elemzésre érdemes időszak a lakhatás szempontjából, mert egyszerre az értékelés és a szembenézés időszaka. Ekkor ér véget a 15 éves lakásépítési terv, amelynek során rengeteg lakás épült, de a pártiratok alapján egyértelmű, hogy a párt vezetése és szakértői tisztában voltak azzal, hogy sem a mennyiségi, sem a minőségi lakáshiányt nem sikerült megszüntetniük. A zavar mértékét jól mutatja, hogy 1978-ban még a mennyiségi lakáshiány megszűnését is csak az 1990-es évekre jósolták.⁶⁴

Mind a négy vizsgálatban közös, hogy a KSH keretében, a Társadalmi Szolgáltatások Statisztikai Főosztályán, a Társadalmi Statisztikai Főosztályon, illetve az Ifjúsági Szakmai Munkaközösségben készültek. Az elemzett kiadványok közül azonban egyedül a *Lakáshelyzet '80* című kötődik népszámláláshoz. Ebben az 1980-as census 2%-os mintájának adatait dolgozták fel újra, módosítva az ott használt fogalmakat. A többi három kiadvány a KSH saját, népszámlálástól független felméréseire alapozott.

Az 1974 novemberében lezajlott, *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi és kulturális helyzetéről* című reprezentatív adatfelvétel a „társadalmi szolgáltatások igénybevételével kapcsolatos helyzetet és szokásokat” mérte fel, kiemelten figyelve arra, hogy az ellátottság és a szolgáltatás színvonalának elemzésekor megjelenjenek a lakosság szempontjai.⁶⁵ A nem nyilvános, csak szolgálati használatra készült anyag a társadalmi szolgáltatások négy területét (lakáshelyzet és lakókörnyezet, egészségi állapot, üdülési szokások és kulturális aktivitás) dolgozta fel. A cél az volt, hogy a foglalkozások csoportosítása segítségével lehetőség nyíljon a fenti szolgáltatások igénybevételének osztályhelyzet szerinti elemzésére. A bevezetőből idézett mondatot igazolja a kiadvány többi része, jól látszik, hogy a szokásos állami perspektívával szemben a lakosság életmódja és motivációi is

---

⁶⁴ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXXV.1.a.3. 153. őe. 8.

⁶⁵ Központi Statisztikai Hivatal 1976: *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi- és kulturális helyzetéről*. Budapest, 5.

fontosak voltak. Ezt jelzik a lakókörnyezet értékelésére, a lakásfenntartás költségeire és a lakásmobilitásra vonatkozó kérdések.⁶⁶

Az 1982-ben megjelent, *Életkörülmények, lakásviszonyok*, illetve az 1984-es *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás* című kötetek ugyanannak az 1978-as adatfelvételnek a feldolgozásai.⁶⁷ A kutatás fő kérdése az életmódra irányult. A kutatók a lakásra úgy tekintettek, mint a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely jelzőjére és az életmód meghatározójára. Céljuk egy dinamikus, történeti szemléletmód kialakítása volt.⁶⁸ Ennek érdekében vizsgálták az anyagi, tárgyi körülményeket, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, a jövedelmet, a lakásviszonyokat, a lakáshoz jutás módját, a lakóhelyet és újszerű módon a lakástörténetet is, vagyis azt, hogyan jutott a háztartásfő apja a lakásához, hogyan szerezte meg a család az első lakását, és milyen lakásban laktak a vizsgálat időpontjában. Ennek köszönhetően a lakhatás és annak vizsgálata történeti dimenziót kapott, amit tovább erősített a háztartásfő származásának (az apa foglalkozása szerinti besorolása) és a család életciklusának (milyen régi a házasság) változóként való megjelenítése. Az egész vizsgálat dinamikusságát növelte, hogy az 1970-es népszámlálásra kidolgozott munkajellegcsoportokat tovább finomították, figyelve például arra, hogy a tercier vagy a szekunder szektorhoz sorolható-e az adott családfő. Szintén a finomabb elemzést tette lehetővé, hogy a háztartásfő mellett a feleség foglalkozása szerint is alakítottak ki csoportokat.⁶⁹

Az 1980-as népszámlálásra alapozó *Lakáshelyzet '80* című kötet a lakás fizikai jellemzői helyett a „lakásmódot” helyezte vizsgálódásának a középpontjába. A kutatás munkatársai a lakásmód alatt a lakók és a lakás viszonyát értették, ezt igyekeztek statisztikai eszközökkel megragadni és mérhetővé tenni. Az ennek érdekében kidolgozott mutatók a lakás nagyságának megfelelősege, az önálló lakáshasználat (hány háztartás van egy lakásban), a lakás tulajdonjellegeinek (szövetkezeti, állami, családi ház stb.) és komfortosságának típusai, külön figyelve a lakók által a lakásra fordított önerőre.⁷⁰ Azt remélték, hogy e mutatók által sikerül megtudni, „mennyire lakhatóak” a lakások, „milyen életfunkciókra engednek

⁶⁶ Központi Statisztikai Hivatal 1976: 10–14.

⁶⁷ Központi Statisztikai Hivatal 1982: i. m.; Központi Statisztikai Hivatal 1984a: *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás. Adatgyűjtemény az 1978. évi életmód-, életkörülmények felvétel adataiból.* Budapest.

⁶⁸ Központi Statisztikai Hivatal 1982: 5–9., 199–203.

⁶⁹ Központi Statisztikai Hivatal 1984a: *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás. Adatgyűjtemény az 1978. évi életmód-, életkörülmények felvétel adataiból.* Budapest, 13–15., 21–25., 71–73., 157–159., 210–211., 222–223.

⁷⁰ Központi Statisztikai Hivatal 1984b: *Lakáshelyzet '80.* Budapest, 443–450.

teret”, és milyen „értéket képvisel” lakójának a lakás. Minderre nemcsak egy adott időpontban figyeltek a kutatás során, hanem a háztartások életciklusát is követve próbálták megérteni a lakás és a lakók viszonyának változását.⁷¹

Világos, hogy az 1970-es években alapvető elmozdulás történt a népszámlálásokhoz képest abban, ahogyan az új statisztikai kutatások a lakhatás felé fordultak. A lakások fizikai jellemzői helyett használatuk, a társadalmi életben betöltött szerepük vált fontossá. A lakás immár nem pusztán egy tárgy volt, hanem olyan eszköz, amin keresztül a társadalom és annak változásai mélyebben is megérthetők. Ennek a felismerésnek és megismerési igénynek a termékei az olyan fogalmak, mint a lakásmód vagy a lakásmobilitásra, illetve a szubjektív szempontokra fektetett hangsúly.

1.4 Erények és korlátok

A szocializmus idején készült statisztikai források egyik máig legfontosabb erénye a beléjük fektetett munka. Ez a megállapítás elsőre talán furcsának hathat, de minden korlátozottságuk ellenére ezek a források, illetve a belőlük készített adatbázisok adják az egyik alapját a korszakkal kapcsolatos tudásunknak. A KSH munkatársainak folyamatosan fejlődő szak tudása, a magyarországi szinten párját ritkító nemzetközi tájékozottság és beágyazottság egyaránt kellett ehhez. Valószínűleg az ezekből táplálkozó szakmai autonómia tette lehetővé azt az intellektuális bátorságot, amivel a '60-as évektől egyre gyakrabban (igaz, jórészt csak saját szakmai közegükön belül) vetettek fel társadalmi problémákat, anomáliákat.

Természetesen a szocialista statisztika is korának gyermeke volt. Felméréseit meghatározták a jogszabályi keretek, pártutasítások és a politikai elit szemléletmódja. A KSH és az állam közötti szoros viszonynak köszönhetően az állam(párt) ideologikus társadalomképe rányomta bélyegét a statisztikai adatfelvételekre. A törvényekben és rendeletekben megjelenő gazdaságközpontúság, az ellenőrző funkció mind-mind kimutatható a korabeli kiadványokban.⁷² Az 1950-es évek gazdaságközpontú perspektívája alapvetően befolyásolta a statisztikai gyakorlatot és a lakáshelyzetre vonatkozó kérdésfeltevéseket is. Hivatalosan csak az 1973. évi statisztikai törvény hozott ebben változást. Ettől kezdve került jobban

---

⁷¹ Központi Statisztikai Hivatal 1984b: 5.

⁷² Lásd például: Központi Statisztikai Hivatal 1954: *Lakásgazdálkodás-lakásépítés*. Budapest.

előtérbe a gazdasági folyamatok és tervek követése mellett a társadalmi folyamatok megértésének igénye.

De a népszámlálások társadalmi rétegződés rendszere is az ideológiának rendelődött alá. Mivel a munkásosztály központi szerepet játszott ebben, létét újra és újra igazolni kellett. Azt, hogy ebben a tekintetben mennyire rövid pórázon tartotta az MSZMP a KSH-t, jól mutatja, hogy még 1974-ben is a Központi Bizottság határozta meg, ki tartozik a munkásosztályhoz. Az 1950-es évektől távolodva hiába gyarapodott az olyan statisztikai kutatások száma, amelyek valódi társadalmi problémákra vagy a korszakban olyan egyértelmű tabukra is rákérdeztek, mint a bérlakások államosításának negatív következményei, ezek is a hivatalos diskurzus és így a hivatalos fogalomhasználat részei maradtak. Ennek következtében használatuk is csak ennek figyelembevételével történhet. Hiszen amit a kortárs kutatók nem akartak vagy nem tudtak látni (például az államközpontúság miatt a civil társadalmat), azt már mi sem láthatjuk, esetleg csak közvetve olvashatjuk ki a statisztikai adatokból. Amit látunk, azt viszont a korabeli statisztikusok, illetve a statisztikát megrendelő állampárt szemüvegén keresztül látjuk. Jellemző példája ennek a tulajdoni jelleg fogalma. Láthattuk, a szocialista időszak egyik tartós, a korszakon átívelő fogalmi újítása volt annak vizsgálata, hogy az adott lakás állami vagy magán- (később személyi) tulajdonban van-e. Ideológiai és talán tervgazdasági szempontból ez fontos kérdés lehetett, de ma már tudjuk, hogy ez a felosztás kettévágott, illetve egy csoportba terelt olyan lakáshasználat- és életmódokat, illetve lakástípusokat, amelyek szervesen nem tartoztak össze. Mégis, amikor kutatóként közelebb lépnénk a Kádár-rendszer lakhatási problémáihoz, ezekből az adatokból és fogalmakból kell kiindulnunk.

További problémát jelent, hogy még ezek a szocialista ideológia által befolyásolt fogalmak is gyakran, népszámlálásról népszámlálásra változtak. Hiába kódolták időként az új definíciók szerint a régi adatokat is újra, a különböző időbeli metszetek összehasonlítása nehézkes marad.⁷³ Tetézi a zűrzavart, hogy ezeket a változó ideologikus fogalmakat sem használta egységesen minden statisztikai vizsgálat. Természetesen e problémák élesebben jelentkeznek a társadalmi rétegződés vizsgálatánál, mint akkor, amikor a lakások falazatának változása áll a kutatás fókuszában.

---

⁷³ Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 14–15.

Az állam a statisztikára mint uralmát biztosító, hatalmát erősítő eszközre tekintett, amely segít megtervezni és elemezni a gazdasági folyamatokat. Ennek következtében a KSH és az állam között megrendelő–szolgáltató viszony állt fenn, még akkor is, ha ez a viszony a '60-as évektől már jóval komplexebbé vált, megerősödött, és az új statisztikai törvényben hivatalosan is kifejeződött a statisztikusok szakmai autonómiája. Az állam és a KSH szoros kapcsolatát nemcsak az mutatja, hogy a KSH elnökét és elnökhelyetteseit a Minisztertanács nevezte ki, hanem az is, hogy az általuk összegyűjtött és elemzett információt elsősorban a kormányzat használta. Hiába utal az 1973. évi törvény arra, hogy az állami statisztika feladata (többek között) „a tudományok műveléséhez statisztikai adatok szolgáltatása”, az Arcanum-adatbázis segítségével feltérképezett tudományos közleményekben alig hivatkoznak például az ebben a tanulmányban elemzett publikációkra.⁷⁴ Annak ellenére, hogy ezek a kiadványok alapvetően fontos kortárs kérdéseket dolgoztak fel, olyan témákat, amelyekről komoly viták folytak a korabeli szocialista nyilvánosságban, csak korlátozottan jutottak el a korabeli tudomány képviselőihez. A jelzett problémák mellett sem lehet azonban vitás, hogy a szocialista korszak (társadalom)történetének megismerése nem lehetséges a korszak statisztikai adatgyűjteményeinek és elemzéseinek kritikus használata nélkül.

2. Lakáskörülmények a háború után

„Mi akkor társbérletben, egy kétszobás villában laktunk. Úgy, hogy egy szoba volt a miénk, ahol mi négyen laktunk, apám, anyám, meg a két gyerek. A konyhában mindig egy rokonunk aludt a vaságyon. Először a börtönből szabadult nagybátyám, amíg nem talált albérletet, azután apám kisebbik öccsei, akik Miskolcon jártak gimnáziumban, majd egy idős néni, aki ránk vigyázott, mert anyám visszament dolgozni, a húgom után. A fürdőszoba és a wc

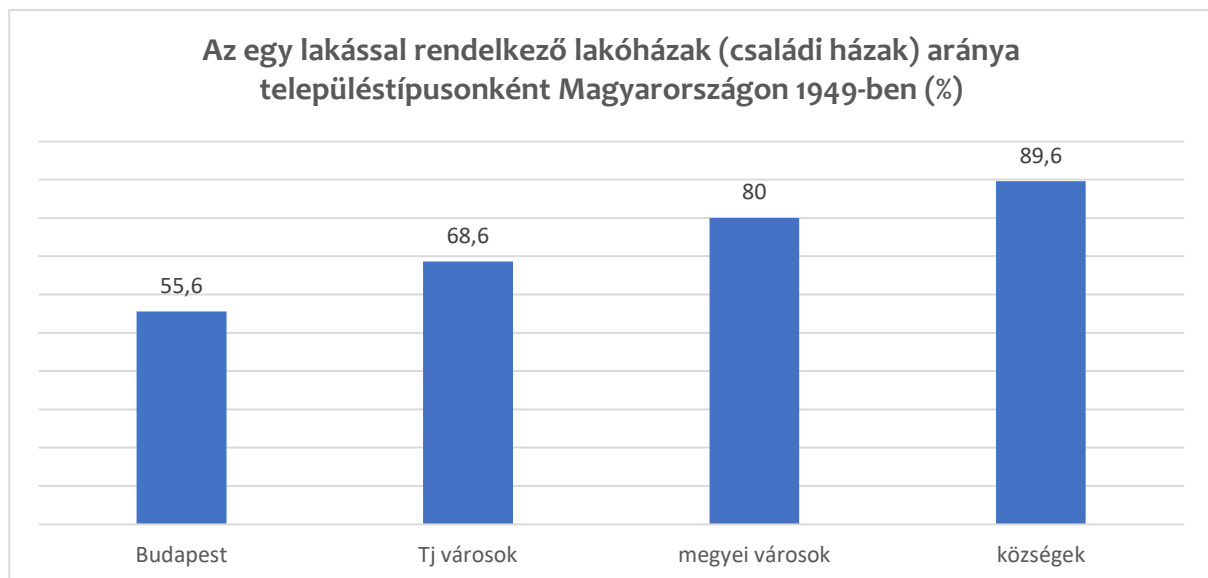
---

⁷⁴ Ez nemcsak a lakásokkal és lakott épületekkel foglalkozó népszámlálási kötetekre érvényes, hanem a részletes és alapos elemzéseket is tartalmazó kiadványokra is. Az *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi és kulturális helyzetéről* című kiadvány tíz alatti hivatkozást kapott összesen. A jóval terjedelmesebb és kifejezetten innovatív *Életkörülmények, lakásvizonyok* kötetek szerzői ugyan állami jutalmat is kaptak, de maguk a kötetek összesen húsznál kevesebbszer jelentek meg a korszak tudományos munkáiban hivatkozott irodalmak között. Hasonló elérést (hét hivatkozás) mutat a 600 példányban megjelent *Lakáshelyzet '80.* <https://adt.arcanum.com>. Az Arcanum Digitális Tudománytárban több száz hazai tudományos és szakfolyóirat, valamint heti- és napilap kutatható.

egy függönnyel volt elválasztva a szobától. Akkor is jönnek, amikor te éppen kakilsz. A rém-álom maga. Gyerekként még elviseltük, de a szüleink borzasztóan szenvedtek.”⁷⁵

1949-ben a lakosság több mint 97%-a lakásokban lakott, a háború vége után 4 évvel már csak a népesség 0,3%-a lakott „épületnek nem tekinthető építményben”, a maradék pedig ipari, mezőgazdasági, kulturális épületek felügyeletét, őrzését végezte a népszámlálás idején.⁷⁶

A lakóházak 84,6%-a 1 lakással rendelkezett; ha ugyanezt a mutatót településtípusonként vizsgáljuk, akkor világossá válik, hogy az egylakásos (családi) ház falusi lakásforma, és hogy ez az elvileg „nem városias” lakásforma határozza meg a lakóházállomány egészét, sőt a városok képét is.

1. ábra. Az egy lakással rendelkező lakóházak (családi házak) aránya településtípusonként Magyarországon 1949-ben (%)

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 31., 14. tábla.

Még Budapesten is a családi házak adták a lakóházak többségét. 1949-ben Magyarország a lakásformát tekintve inkább falusias, mint városias volt, különösen akkor, ha figyelembe

⁷⁵ Balajthy Anna-interjú. Készítette: Lugossy István. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 2005. 804. sz. 8–9.

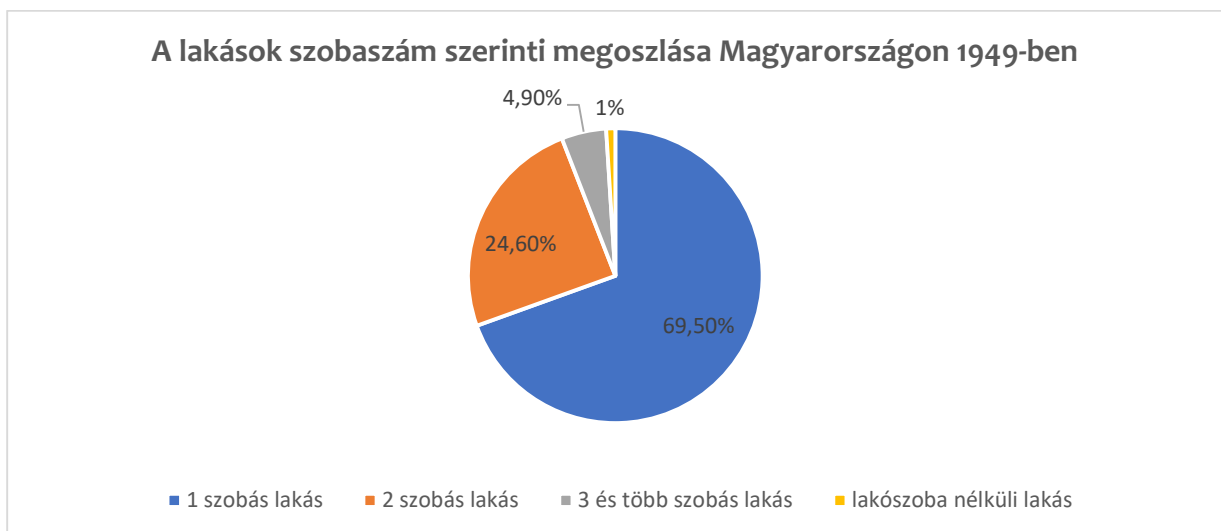
⁷⁶ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények, Budapest, 1950. 9–10. 1949-ben 2 484 934 lakásban 9 204 799-en laktak.

vesszük, hogy a három lakásnál többel rendelkező lakóházak a teljes lakóházállománynak csak 3,1%-át teszik ki.⁷⁷

A városias lakásforma egy másik jellemzője, az emeletek száma is csak megerősíti ezt a kijelentést, hiszen a lakóházak 98,3%-a 1949-ben földszintes volt. A településtípusonkénti bontás ebben az esetben is izgalmas, még Budapesten (a volt I–XIV. kerületben, tehát a környező települések csatlakozása előtt) is 57,1% a földszintes lakóházak aránya (a többi magyarországi városban pedig 95% felett van az arányuk).⁷⁸

A lakóházak minőségét és a lakásépítés technikájának lassú változását jó mutatja, hogy a lakóházak majdnem 70%-a vályog vagy sár falazattal rendelkezett, igaz, itt komoly különbségek mutatkoztak a falvak és a városok között, illetve az Alföld és a Dunántúl között, az utóbbiak javára.⁷⁹

Eddig az 1949-es épületállományt jellemzendő a lakóházak statisztikai adatait elemeztem, a lakók életkörülményeit azonban sokkal inkább befolyásolja a lakások állapota és milyensége, ezért a továbbiakban erre fogok koncentrálni. Az adatok – érthető módon – nem fognak teljesen eltérni a lakóházaknál ismertetteknél, új változók bevonásával azonban kiegészül és élesebbé válik a kép.

2. ábra. A lakások szobaszám szerinti megoszlása Magyarországon 1949-ben.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 11., 3. tábla.

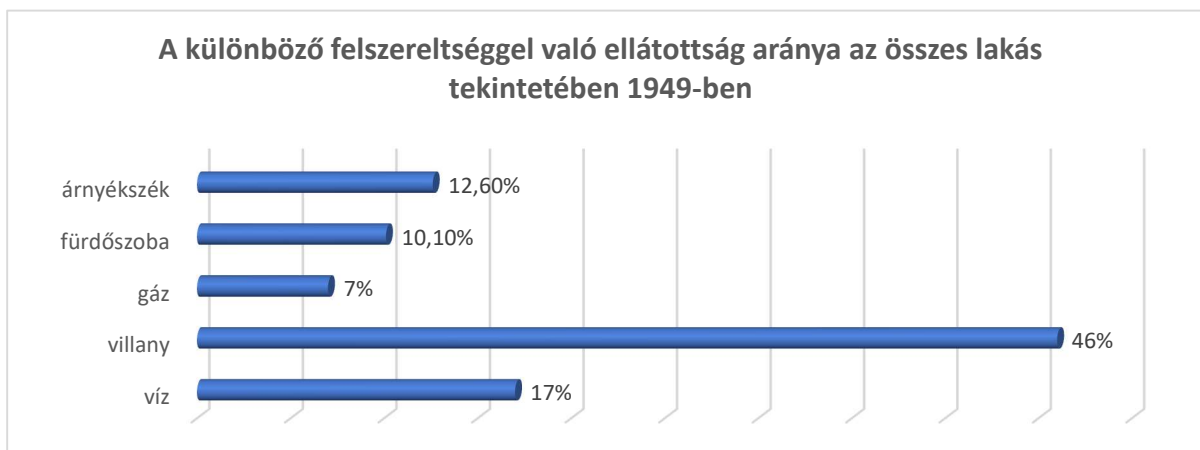
⁷⁷ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 31. 14–15. tábla.

⁷⁸ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 14. 29. 7. tábla.

⁷⁹ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 16. 29. tábla.

A statisztikákból világosan kiderül, hogy a jellemző egylakásos lakóháztípus mellett meghatározó lakástípus az egyszobás lakás, amely nemcsak a lakások közötti arányával vívja ki ezt a pozícióját, hanem mert ilyen lakásokat használ a lakásokban élők 65,7%-a.⁸⁰ Az egyszobás lakások dominanciája a település jellege szerinti bontásban is megmarad (Budapesten 61,5%, a többi településen 70% körül mozog). Ez arra utal, hogy a korábban már említett falusi és városi (egylakásos) családi házak nagy része egyszobás volt.⁸¹ Ezt a lényegében 1945 előtt kialakult megoszlást csak erősítette, hogy az 1945 és 1949 között a városokban és városias községekben épült lakások több mint 80%-a egyszobás lakás volt.⁸² A kétszobás lakások aránya 22–27% között változott különböző településtípusonként, és a megoszlás kiegyensúlyozottságára jellemző, hogy még a „nem városias jellegű községekben” is elérte az országos 24,5%-os átlagot.⁸³

A lakáskörülmények egy másik fontos jellemzője a lakások komfortfokozata. A lakások különböző „kényelmi” eszközökkel való felszereltsége meglehetősen egyenetlen volt, és mai szemmel hagyott kívánni valót maga után.

3. ábra. A különböző felszereltséggel való ellátottság aránya az összes lakás tekintetében 1949-ben.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 42., 30. tábla.

⁸⁰ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 11. 3. tábla.

⁸¹ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 40. 24. tábla.

⁸² Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 55. A „nem városias községekben” épült lakások adatait nem közli a kiadvány, de a többi eredmény fényében erősen valószínűsíthető, hogy az arányok itt még inkább az egyszobás lakások felé billentek.

⁸³ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: i. m.

A folyóvízzel, fürdőszobával, saját WC-vel ellátott lakások arányának növelése (pusztán egészségügyi okok miatt is) az egyik legégetőbb feladata lett a lakáspolitikának. A főváros természetesen minden mutatóban messze megelőzi a többi településtípust. A településkategóriák szerinti megoszlás jól mutatja az országos adatok mögött meghúzódó nagy különbségeket. Például a vezetékes árammal való ellátottság (46%) azt sugallja, hogy szinte minden második háztartás rendelkezik árammal. Ha településkategóriánként vizsgáljuk ugyanezt a jellemzőt, rögtön kitűnik, hogy Budapest majdnem 90%-os lefedettsége mellett a „nem városias jellegű községekben” csak minden 4–5. lakásban volt vezetékes áram. A gáz, a fürdőszoba vagy a saját WC esetén a különbség a többszöröse volt ennek, azaz Budapest még inkább kiemelkedik. Egyetlen esetben, a konyhával rendelkező lakások arányában mutat fel jobb számokat a „falu”, mint Budapest: lakáshasználati szokások miatt nyilván községekben fel sem merült, hogy konyha nélkül épüljön meg egy lakás.⁸⁴

Ha a szobák száma alapján rendezzük az adatokat, az egyik alapvető (nem igazán meglepő) összefüggés: minél nagyobb a szobaszám, annál komfortosabb a lakás.⁸⁵ Ebből a szempontból arányaiban a legnagyobb szakadék az egy- és kétszobás lakások között húzódik, a kétszobás és annál nagyobb lakások között a különbségek (fokozatosan) csökkennek.⁸⁶ Az egy- és kétszobás lakások között húzódó „komforthatár” valószínűleg társadalmi, jövedelmi határt is jelentett.

A Magyarországon leginkább jellemző egyszobás lakástípus elemzésére sajnos csak korlátozottan nyílik lehetőség, mivel a „nem városias jellegű” községekben található egyszobás lakásokról (melyek a teljes egyszobás lakásállomány kicsivel több mint a felét jelentik), az 1949-es népszámlálás vonatkozó kötete nem közöl adatokat. Ezek komfortfokozata a városi lakásokénál valószínűsíthetően rosszabb volt, ezért hiányuk az összképet feltehetőleg pozitív irányban torzítja. Ez a hiány az országos adatokkal való összehasonlítás eredményét is kétségessé tenné, ezért csak a városias települések kategóriáján belül vetem össze az adatokat.

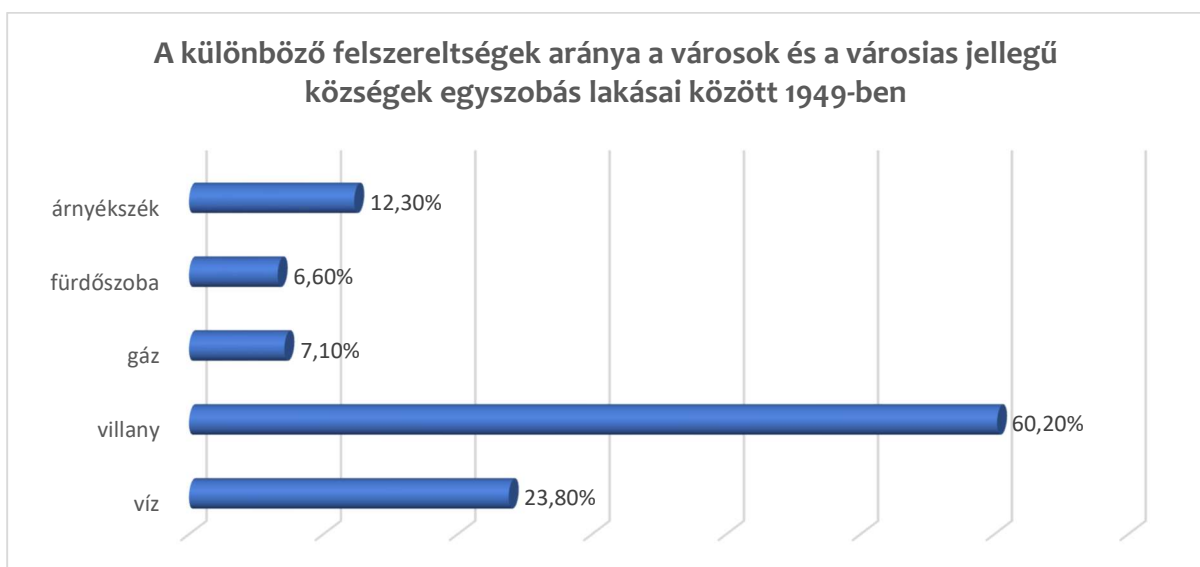
⁸⁴ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 20.

⁸⁵ A rendelkezésemre álló források ebben a szobaszám szerinti bontásban sajnos „a nem városias jellegű” községekben található lakások adatait nem közlik, de mivel valószínűsíthető, hogy azok közművekkel való ellátottsága még rosszabb, a vázolt tendenciát csak tovább erősítenék.

⁸⁶ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 43.

A városok és a városias jellegű községek egyszobás lakásai a komfort minden jellemzője tekintetében településkategóriájuk összes lakásának országos átlaga (32,9% víz, 68,6 villany, 13,9% gáz, 18,3% fürdőszoba, 23,6% árnyékszék arány) alatt maradtak, igazolva ezzel ezen lakások alacsony presztízsét.⁸⁷ Azt, hogy a gázzal rendelkező egyszobás lakások aránya meghaladja a fürdőszobával rendelkezőkét, valószínűleg az adatok kényszerűen jelentkező városi jellegéből fakad. Úgy tűnik, hogy a városokban a vezetékes gáz könnyebben volt elérhető, és inkább számított a (kisebb és alacsonyabb presztízsű, olcsóbb) lakások általános tartozékának, mint a fürdőszoba.

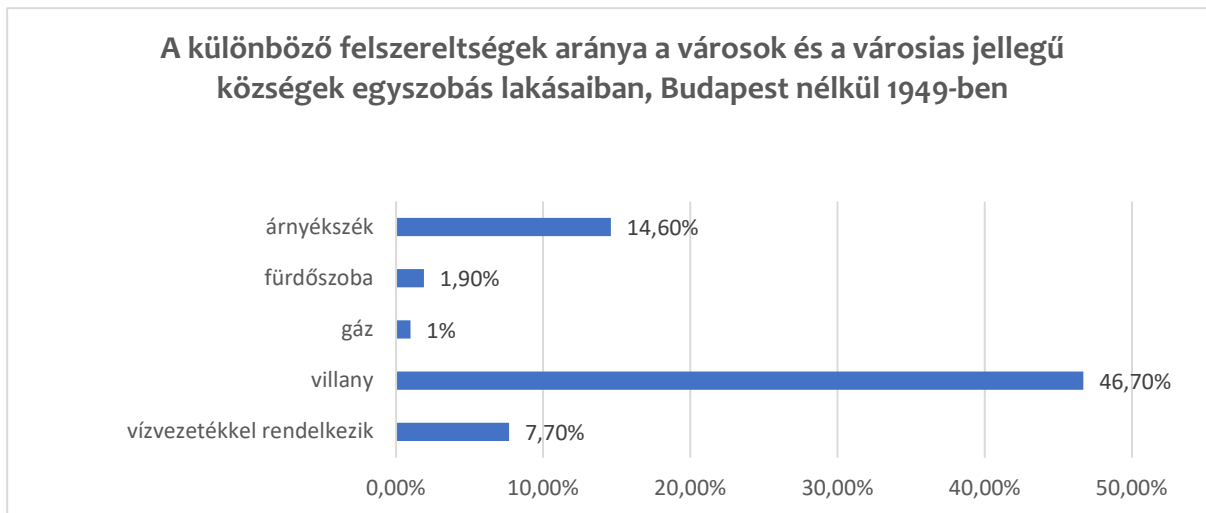

4. ábra. A különböző felszereltségek aránya a városok és a városias jellegű községek egyszobás lakásai között 1949-ben.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 42., 30. tábla.

Mivel az egyszobás lakások 65,6%-a nem Budapesten van, illetve a budapesti adatok feltehetőleg pozitív irányba torzítják az adatokat, úgy gondolom, a meglévő adatokat érdemes Budapest nélkül is megvizsgálni. Így némi képet kaphatunk a „vidéki” lakásállományról, igaz, ahogy már jeleztem, a nem városias jellegű községekben található egyszobás lakások adatai nélkül. Az országos adatokkal összevetve jól látszik, hogy a vízvezetékekkel és az elektromos árammal való ellátottságban a vidéki lakásoknak komoly lemaradásuk van.

⁸⁷ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 43.

5. ábra. A különböző felszereltségek aránya a városok és a városias jellegű községek egyszobás lakásaiban, Budapest nélkül 1949-ben.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

Erősen valószínűsíthető, hogy a nem városias jellegű községekben található lakások közművekkel való ellátottsága és komfortossága még az itt bemutatottnál is jóval rosszabb volt. Ez azt jelenti, hogy a vidéki népesség nagy része igen szegényes körülmények között élt.

A közművekkel való ellátottság mellett a lakáshelyzet további fontos jellemzője az egy lakásra, szobára jutó lakók száma és ezek aránya. Ha az 1949-es adatokat az 1941-es népszámlálás adataival vetjük össze, a népességszám csökkenése ellenére a laksűrűség némi növekedése figyelhető meg, melynek oka valószínűleg a háború okozta károk helyrehozásának lassúsága.⁸⁸ A 100 szobára jutó lakosok számának alakulása megfelel annak, amit az eddigi adatok alapján várhattunk. A legkedvezőbb szoba–lakó arányt Budapesten találjuk, a településhierarchiában lefelé haladva egyre többen lakják a lakásokat. A lakásnagyság szerinti bontás sem okoz különösebb meglepetéseket: az egyszobás lakásokban a legnagyobb a laksűrűség, legyenek azok bármilyen településen, de természetesen itt is a falusi (nem városias község) egyszobás lakásokat használják a legtöbben. Érdekes viszont, hogy a komfortosság kapcsán említett határvonal itt eltolódik. A különböző településeken található lakások mutatói csak három- és annál több szobás lakások esetén közelítenek egymáshoz, az addig 100-as nagyságrendű különbségek 10 és 2 közé szelődülnek.⁸⁹

⁸⁸ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 12.

⁸⁹ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4.: 41.

A statisztikai adatok alapján kirajzolódó lakáshelyzet egybecseng az 1945–1949 között az építészeti diskurzusban kialakuló problémagócokkal. Vitathatatlan volt, hogy a lakáshiány nem oldható meg az országosan legkedveltebb, leggyakoribb és a városokat (még Budapestet is!) meghatározó családi házzal. Új lakásformák bevezetése és elfogadtatása joggal tűnhetett elkerülhetetlennek. A falusi lakáshelyzet külön problémaként való kezelését, annak igényét is alátámasztják a statisztikai adatok. Ebben az esetben csak az a furcsa, látva a városinál is sokkal rosszabb helyzetet, hogy a kérdés nem kapott nagyobb hangsúlyt a szaksajtóban. Ezek mellett a statisztikai adatokból leszűrhető legfontosabb általános feladatok a lakások komfortfokozatának, közművekkel való ellátottságának a javítása és a laksűrűség csökkentése voltak.

III. Lakáspolitikai a szocializmusban. Keretek, aktorok, rendeletek

1. Szervezeti keretek – a lakáskérdés az állami bürokráciában

A második világháború után a lerombolt épületek és az infrastruktúra újjáépítése kulcsfontosságú volt az ország számára. Az Ideiglenes Kormányban 1945. május 28-án megalakult Újjáépítési Minisztérium célja ennek a munkának az összefogása, irányítása lett volna.⁹⁰ A feltételes mód azért indokolt, mert bár az újjáépítés meghatározó problémája volt a korabeli magyar társadalomnak, a tárca létrejötte elsősorban egy politikai játszmának volt köszönhető. A Független Kisgazda Párt (FKGP) szeretne volna növelni a kormányban a kommunista párttal szembeni súlyát, így jött létre a gazdasági csúcsszerveként kitalált újjáépítési tárca.

A minisztérium viszonya a különböző politikai pártokhoz tartozó egyéb gazdasági tárcákkal és az Országos Építésügyi Kormánybiztossággal, valamint a kormánybiztos mellé rendelt Országos Építésügyi Tanáccsal nem volt konfliktusmentes.⁹¹ Közös feladatuk a város- és községrendezés terveinek véleményezése, a lakások helyreállításának megszervezése volt. A politikai erőviszonyok megváltozása következtében a minisztérium elvesztette kisközgazda vezetését, majd 1946-ban átadta helyét az Építés- és Közmunkaügyi Minisztériumnak, amely magába olvasztotta az Országos Építésügyi Kormánybiztosságot és az Országos Építésügyi Tanácsot is.⁹² Az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium egyik legfontosabb feladata az építőipar államosítása lett, megteremtve ezzel az állami építőipar és lakásépítés előfeltételeit. Helyét az 1949-es alkotmányban leírt (aztán később többször megváltoztatott) minisztériumi struktúrában is szereplő Építésügyi Minisztérium vette át. Ehhez a minisztériumhoz tartozott az ekkor lassan meginduló állami lakásépítés építőipari hátterének a koordinálása is. Magával az építésüggyel és a hozzá kapcsolódó problémákkal azonban két társmisztérium, az 1952 és 1953 között fennálló Építőanyagipari Minisztérium, illetve az 1954 és 1956 között működő Város- és Községgazdálkodási Minisztérium is foglalkozott. Az Építésügyi Minisztériumba történő beolvasztásáig ez utóbbi felügyelte a lakásügyi hatósági feladatok ellátását.

---

⁹⁰ 2.660/1945. M. E. szám. A minisztérium rendelete az újjáépítési miniszter ügykörének megállapítása és az újjáépítési minisztérium szervezése tárgyában.

⁹¹ Boreczky Beatrix (szerk.) 1987: *Az újjáépítési minisztérium működésének válogatott dokumentumai (1945–1946)*. Budapest, V–XLVII.

⁹² 1946. évi 24. tv.

A minisztériumi struktúrával párhuzamosan, néha azzal kényszerházasságban élve, léteztek különböző hivatalok az építésügy területén, melyek egyrészt a hagyománynak, másrészt – közvetlenül a háború után – az egymással konkuráló politikai táboroknak köszönhetőek létüket. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa mindkét csoporthoz sorolható, hiszen már a 19. században is komoly hatást gyakorolt Budapest fejlődésére, és egyben növelte a Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP) politikai befolyását. Szakmai és politikai célokat egyszerre követve, a háború után, 1945 februárjában a szociáldemokrata Fischer József vezetésével alapították újra a Fővárosi Közmunkák Tanácsát. Feladata városrendezési tervek kidolgozása és az újjáépítés felügyelete volt, először Budapesten, majd az ország teljes területén. A Közmunkatanács sorsát Fischer József és Vas Zoltán (aki Budapest kommunista főpolgármestere, majd a Gazdasági Főtanács vezetője volt) személyes ellentéte pecsételte meg. Ez végül a kommunista elkötelezettségű munkatársak együttes kilépésében csúcsondott ki 1947-ben. Ők kilépésük után megalakították az Építéstudományi Központot, amely a későbbi állami tervezőintézetek elődje volt. Ezek után a Közmunkatanács 1949-es megszüntetése senkit sem ért váratlanul.⁹³

Az 1953-ban alapított Építészeti Tanács és az Országos Építészeti Hivatal funkciója más volt.

A szocreál magyarországi meggyökeresedését az építészetben voltak hivatottak segíteni. Szakmai, politikai fontosságukat jól mutatja, hogy mindkét hivatal az Építésügyi Minisztériumtól függetlenül, közvetlenül a Minisztertanács alá rendelve tevékenykedett. Feladatuk közé tartozott a magyar építészet, városépítészet és építészeti tudomány irányvonalának kidolgozása és meghatározása, az építészeti és városépítészeti (városrendezési) tevékenység, főleg a tervezés és kivitelezés művészi színvonalának előmozdítása és ellenőrzése, véleménynyilvánítás az építészeti felsőoktatásra és továbbképzésre vonatkozó kérdésekben. Ezen túlmenően a beruházások tervezési feladatainak ellenőrzése során a szocialista realizmus elveinek számonkérése is feladataik közé tartozott. Minden állami projekt megvalósulásához az engedélyükre volt szükség.⁹⁴ Hiába voltak megkerülhetetlenek a korabeli építészeti világban, éppen az okozta vesztüket, aminek meghatározó szerepüket köszönhetőek. A szocreál hivatalos „feladása” (1954), illetve a Rákosi-rendszer politikai bukása

---

⁹³ 4.202/1949. (169) Korm. számú rendelete az építésügyi igazgatás részleges átszervezése tárgyában.

⁹⁴ 2019/6/1953. MT. sz. h. az Építészeti Tanács létesítéséről.; 2020/6/1953. MT. sz. h. az Országos Építésügyi Hivatal felállításáról (HT III.25.6.sz)

után nem volt szükség rájuk, így mindkét hivatal megszűnt.⁹⁵ Az említett minisztériumok és hivatalok voltak azok, melyek a 1950-es évek elején az építészet és az építőipar világát általánosságban meghatározták. A lakásépítés vitathatatlanul az építőipar része volt, így a következőkben azt vizsgálom, hogy a politika-szervezeti struktúrában hol és milyen keretek között foglalkoztak a lakáskérdéssel.

1945-ben még nem létezett önálló, a lakásügynek dedikált állami szerv. A lakhatással kapcsolatos igazgatási funkciókat a hivatalok általános hatósági jogkörben látták el. A teendők a háború után ugyan fokozatosan növekedtek és változtak, de kezdetben mégis a kommunális igazgatás keretében, más feladatokkal együtt látták el őket.⁹⁶ Az 1948-tól meginduló államosítások sorozata azonban alapjaiban változtatta meg a helyzetet. A korábbiaktól eltérően egyre több ingatlan került állami kézbe. Ezekkel valamit kezdeni kellett. Erre a helyzetre reagálva jött létre az első, lakással, lakhatással is (!) foglalkozó hivatal.⁹⁷ A Közületi Ingatlan Központ feladata az első állami ingatlanok kezelése volt. Az államosítás a lakásokat sem kerülte el. A hatszobásnál nagyobb, nem a tulajdonos által használt lakások 1952-es államosítása következtében véglegesen megerősödött és hangsúlyossá vált az állami részvétel a lakhatásban, ezért szükség volt a lakásügyi szakigazgatás kialakítására. A feladat fokozatosan nőtt, s a 248/14/1951. számú Nép gazdasági Tanács határozat a lakás-gazdálkodás országos irányítására külön osztályt hozott létre a Belügyminisztériumban. 1952-ben létrejött a Helyi Ipari Minisztérium, a keretében megalakuló Lakás-gazdálkodási Igazgatóság pedig átvette a lakás-gazdálkodási feladatokat a Belügyminisztériumtól. A kiemelt helyzet azonban nem volt hosszú életű, a Helyi Ipari Minisztérium 1953-ban megszűnt, és a lakás-gazdálkodás feladatkörét a Könnyűipari Minisztérium vette át. Az átszervezés sikertelensége hamar kiderült, ennek is volt köszönhető, hogy 1954-ben megalakították a Város- és Községgazdálkodási Minisztériumot, mely minden lakás-gazdálkodási (elosztási és fenntartási) feladatnak a felelőse lett egészen 1956-ig.⁹⁸

⁹⁵ 2214/1955. (IX. 29.) MT. sz. h. az Építészeti Tanács megszüntetéséről (HT 59.); 1002/1957. (I. 5.) Korm. sz. hat. az Országos Építésügyi Hivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Tanács megszüntetéséről (MK. 1.sz.)

⁹⁶ Mónus Lajos – Mosonyi Tibor 1978: *A magyar lakásjog*. Budapest, 94.

⁹⁷ 9390/1949. Korm. rendelet

⁹⁸ MOL M-KS 276.f. 53. cs. 136.öe. Előterjesztés a város- és községgazdálkodás munkájának megjavításáról, 1953.08.29.; MDP Politikai Bizottság határozata a város- és községgazdálkodás munkájának megjavításáról, 1953.10.08.; A város és községrendezés munkájának megjavításáról szóló 2083/31/1953. MT sz. határozat.; MOL M-KS 276.f. 53.cs. 156.öe. MDP PB Javaslat a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium megszervezésére, 1954.01.09.; 1954. évi III. törvény a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium megalakulásáról

Annak ellenére, hogy a lakásgazdálkodás évekig kereste a helyét a hivatali struktúrában, az soha nem volt vitás, hogy az építésügy és ezen belül a lakásépítés irányítója és felügyelője az Újjáépítési, Építés- és Közmunkaügyi, végül 1949-től az Építésügyi Minisztérium voltak. Már a rövid idő alatt változó nevek is jelzik az 1950-es évek minisztériumi struktúrájának egyik legfontosabb ismervét: a folyamatos változást. 1949 után sem volt olyan év, amikor az Építésügyi Minisztérium belső szervezete ne alakult volna át. A különböző kormányzati átalakítási és racionalizálási hullámok mind-mind rajta hagyták nyomukat a minisztérium belső struktúráján. Ebben a belső struktúrában a lakásügynek viszonylag stabil helye volt. Már az 1949-es szervezeti szerkezetben megtaláljuk a Lakás- és Középítési Főosztályt, amit az 1950-es, illetve 1951-es átszervezés is érintetlenül hagyott. Változást hozott viszont a minisztérium első, 1953. január 1-jén hatályba lépett szervezeti és működési szabályzata. A lakásépítési főosztályból két igazgatóság nőtt ki: a Központi Lakás- és Középítési Igazgatóság, valamint az Országos Lakás- és Középítési Igazgatóság foglalkozott a lakáskérdésekkel ekkoriban a minisztériumban. Ez a szervezeti kialakítás a lakásépítés irányítása szempontjából lényegében 1957-ig nem változott. Az 1956. évi 33. tvr. megszüntette a Város- és Községgazdálkodási Minisztériumot, melynek jogkörei és feladatai nagyrészt az Építésügyi Minisztériumhoz kerültek, kihatva annak belső szervezetére is. A lakásépítési igazgatóságok megszűntek, helyettük az Építési Főosztályon belül a Lakó- és Középítési Osztály foglalkozott lakások építésével, illetve a frissen idekerült városgazdálkodással kapcsolatos feladatok ellátására létrehozták a Lakás- és Kommunálistropolitikai Főosztályt, melynek feladatai közé tartozott az országos lakáspolitikai kialakítása, a távlati és éves lakásfejlesztési tervek elkészítése, az állami erőből történő lakásépítkezések figyelemmel kísérése, a lakásvagyon kezelése és megóvása, főbb elveinek szabályozása.⁹⁹

Ez a központosítás (a két minisztérium egybeolvasztása) már előszele lehetett a 15 éves lakásépítési terv előkészítésének. A terv sikeres végrehajtása érdekében a lakásgazdálkodással kapcsolatos fő feladatok, a szakmai felügyelet az építésügyi miniszter hatáskörébe került.¹⁰⁰ A minisztérium 1963-as új szervezeti és működési szabályzata megerősíti ezt az irányító pozíciót a lakásgazdálkodás és a lakáspolitikai területén. Így lett az Építésügyi

---

⁹⁹ Rózsai Ágnes 1988: Az építésügyi minisztérium szervezete (1949–1967). *Új Magyar Központi Levéltár Közleményei* (3.) 3. sz. 218–219.; Mónus Lajos 1961: A kommunális igazgatás problémái. *Állam és Igazgatás* (11.) 8. sz. 612.; 10.264/1957. GB sz. határozat

¹⁰⁰ 1015/1959. (V. 7.) Korm. határozat

Minisztérium az építésügyi igazgatás, a lakáspolitikai és a lakásgazdálkodás, a kommunális gazdálkodás, továbbá az építésügyi kutatás, az építéstervezés, az építőipar legfelsőbb szakigazgatási szerve. A korábbi Lakás- és Kommunálispolitika Főosztály neve Lakáspolitikaira egyszerűsödött, szervezete pedig kiegészült egy Lakásfejlesztési Osztállyal.¹⁰¹ A tanácsokhoz került állami lakásépítési beruházási feladatok ellátásának ellenőrzését pedig a minisztérium Szakigazgatási Főosztálya végezte el.¹⁰² Az 1964. évi III. törvény az építésügyről véglegesen és egyértelműen a korszak végéig rögzíti a minisztérium irányító szerepét az építésügy minden területén, így a lakásépítésben is.

Két folyamatot szeretnék kiemelni ezen a ponton a minisztériumok átalakulásának és a lakásügy szervezeti helyének elemzése kapcsán. Egyrészt nagyon világosan látszik, hogy az Építésügyi, majd Építésügyi és Városgazdálkodási Minisztérium, melynek legfőbb feladata az állami építőipar megteremtése és gépesítése volt, az 1960-as évek közepére a kezdeti iparági minisztériumból egy komplex, a városgazdálkodást, az állami építkezéseket, a területrendezést, a műemlékvédelmet, a lakástervezést és lakásépítést felügyelő és irányító szervezetté vált. Másrészt, ezzel párhuzamosan az is jól látszik, hogy a lakásépítésre irányuló állami befektetések növekedésével, az „életszínvonal-politika” térhódításával párhuzamosan a minisztériumi szervezeti hierarchiában is erősödik a lakásügy pozíciója.

2. Miniszterek és a minisztérium

2.1 Bevezetés

Az Építésügyi Minisztérium a szocialista rendszer magyarországi kialakulása kezdetén látszólag a kevésbé csillogó, másodvonalbeli minisztériumok közé tartozott, de viszonylag gyorsan, az 1950-es évek végére a stratégiai helyzetben lévő, alapvető feladatokat ellátó minisztériumok közé emelkedett. Az erőltetett iparosítás következtében az építés, a gyárak, kohók, ipari központok építése, az építési technológiák fejlesztése kiemelt fontosságú volt. A beruházásokat kivitelező új, állami, immár nem kézműves, hanem iparosított építőipar megteremtésében is kulcsszerep jutott az Építésügyi Minisztériumnak. A Kádár-korszakban pedig ezekkel párhuzamosan a korszak egyik legfontosabb problémájára, a lakáskérdésre is a minisztériumnak kellett elméleti (hogyan lakjunk) és gyakorlati választ

¹⁰¹ Rózsai 1988: 223–224.

¹⁰² 5/1960. (XII. 8.) GB sz. határozat

találnia. Nem mindegy tehát, hogy ebben a folyamatosan változó, kihívásokkal teli helyzetben kik vezették az Építésügyi (később Építésügyi és Városfejlesztési) Minisztériumot, ezek a személyek milyen készségeket, rutinokat hoztak magukkal, hogyan, milyen eszközökkel, milyen tudást mozgósítva kerestek megoldást a felmerülő kérdésekre.

2.2 Helykeresés – Sándor László minisztersége (1950–1951)

Az Építésügyi Minisztérium 1949. évi megszervezésekor az alapító miniszter Darvas József volt, de az ő későbbi pályája és a minisztérium élen eltöltött idő rövidege (8 hónap) jól mutatja, hogy csak addig helyezték a minisztérium élére, ameddig testhez állóbb feladatot nem kapott. Úgy tűnik, az első igazi „szakmai” jelölt Sándor László volt, aki 1950 februárjában vette át a minisztérium vezetését. Sándor 1910-ben született Hajdúsámsonban, paraszti családba. Viszonylag fiatalon, 1928-ban bekapcsolódott az „illegális mozgalomba”, és vagy ekkor, vagy két évvel később (itt ellentmondanak egymásnak a források) a Kommunisták Magyarországi Párjának is tagja lett. A kommunista párttagsággal párhuzamosan tagja volt a Szociáldemokrata Párt debreceni végrehajtó bizottságának. 1944-ben katonaként átszökött a szovjet hadsereghez. 1945 után, mivel eredeti foglalkozása kőművesegéd, a MÉMOSZ (Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége) debreceni titkára, majd Központi Vezetőségének tagja lett. Mindezek mellett 1945-től az Magyar Kommunista Párt Hajdú Megyei Bizottságának titkára, majd elsőtitkára.

Ezzel a háttérrel és négy elemi iskolai végzettséggel került 1950-ben az Építésügyi Minisztérium élére. Egy 1949-es jellemzés szerint Sándor Lászlónak „Nagy mozgalmi tapasztalata van, agilis, szorgalmas elvtárs. Munkájában fokozatos javulás mutatkozik.”¹⁰³ Mindezekre a tulajdonságokra szüksége is volt, hiszen különösen nehéz pillanatban vette át a minisztérium vezetését. Egyrészt az államosítások után lényegében a semmiből meg kellett teremtenie az állami építőipart, másrészt technológiai váltást is végre kellett hajtania, a kézművesről a „gépesített” iparra kellett volna átállítania az ágazatot. Harmadrészt ekkor indult az öt éves terv, melynek központi eleme az iparosítás volt. Az iparosítás feltétele, hogy legyenek gyárak, melyek felépítése komoly kihívások elé állította az építőipar vezetését.¹⁰⁴

¹⁰³ MNL OL M-KS 276 54 Javaslat az MDP titkárságának Sándor László Hajdu-megyei titkári kinevezéséről, 1949. július 12.

¹⁰⁴ Sándor László 1950a: A békés alkotómunka 1951. évi költségvetése még nagyobb feladatokat ró az építőiparra. *Építőik Lapja*, 1950. december 13. 1.

A fellelhető források alapján a miniszter a korban megszokott stratégiával igyekezett úrrá lenni a nehézségeken. Sándor ezt saját szavaival így fogalmazta meg:

„Néhány hónappal ezelőtt az a kitüntetés ért engem, mint a Magyar Dolgozók Pártja megyei titkárát, hogy Rákosi elvtárs magához hivatott, és hosszasan beszélgetett velem. Ez a beszélgetés óriási átformáló hatással volt rám. Láttam, mennyire alaposan ismeri Rákosi elvtárs nemcsak a szorosán vett pártmunkát, de az építésügy és az építőmunkásság kérdéseit is. Igen sok kérdés, amely eddig homályos volt számomra, Rákosi elvtárs néhány szava nyomán megvilágosodott előttem.”¹⁰⁵

Ez a rövid idézet is bizonyítja, hogy Sándor László habitusa, vezetéshez való viszonyulása hiba nélkül belesimult a kor sztálinista-rákosista propagandájába. Nem volt ez másként az általa képviselt építéspolitikával sem. Ennek megfelelően az állami építésügy problémáinak megoldásában az egyik legfontosabb eszköz a Szovjetunió példája volt. A Szovjetunió mint példakép Sándor László minden megnyilatkozásában megjelent nemcsak általánosságban, hanem konkrét munkaformák, technológiák meghonosításakor is. A brigádok megszervezése, a sztahanovista mozgalom kialakítása vagy konkrét falazási technikák elsajátítása mind-mind a szovjet, felsőbbrendű tudás átvételén alapult.¹⁰⁶

Természetesen nem hiányzott, nem hiányozhatott Rákosi Mátyás sem a miniszteri munkát támogatók közül. Aki nemcsak szaktudásával (ahogy olvashattuk), hanem érzelmi viszonyulásával, a munkások iránti szeretetével is segítette az építő munkát.¹⁰⁷ Részben ebből fakadhatott a munkáskáderek, a fiatalok és a nők bevonásának követelménye a minisztérium és általában az építőipar munkájába.¹⁰⁸ A propagandaszólamokkal és néhány rendelettel megoldható helyzetek mellett Sándornak valódi problémákra is választ kellett találnia. Ilyenek voltak az önköltség csökkentése, tervekhiány, gondatlanság, túl sok bürokrácia, a szervezetlenség, az alapanyag hiánya, a munkáshiány, illetve a szakértelem hiánya.¹⁰⁹ A válasz paradox, és a korra jellemző módon az ellenőrzés növelése, a még erősebb állami

¹⁰⁵ Sándor László építésügyi miniszter elvtárs beszéde a MEMOSz konferenciáján az építőipar feladatairól. *Hajdú Bihari Néplap*, 1950. március 21. 3.

¹⁰⁶ Sándor László 1950b: Május 1 a világ dolgozóinak harcos ünnepe. *Építőmunkás*, 1950. május 1. 1.; Sándor László 1950c: Az élüzemek dolgozói átvették a zászlót és a jelvényt. *Építő Lapja*, 1950. november 16. 1.; Sándor László 1950d: A brigádmozgalom az önkritika tükrében. *Építő Lapja*, 1950. november 2. 5.

¹⁰⁷ Sándor László 1950a: Olcsóbbá tenni az építkezést, minden segítséget megadni a dolgozóknak. *Hajdú Bihari Néplap*, 1950. március 21. 3.

¹⁰⁸ Sztahanovista ácsok és vasbetonszerelők konferenciája. *Építő Lapja*, 1951. február 25. 2.

¹⁰⁹ Sándor László beszéde. Az Országgyűlés 36. ülése 1950. december hó 8. 428–434.

irányítás igénye, kívánalma, azaz még több bürokrácia volt.¹¹⁰ Sándor László azonban hiába hozta a kötelező problémamegoldó kliséket, és volt jól kipróbált elvtárs, a siker elmaradt.

Az Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága (PB) számára 1951. július 16-án készített jelentés az építőipar elemezve világosan fogalmaz. Vezetési válság van! A már említett hatékonysággal, pazarlással, laza munkafegyelemmel kapcsolatos problémák a Politikai Bizottság korábbi határozatai ellenére nem szűntek meg. A jelentés és a jelentéssel egyetértve a Politikai Bizottság a megoldást a különböző vezetői szinteken – brigádvezetőtől a miniszterig – az egyéni felelősség növelésében és a szigorú számonkérésben látta. Ezen túlmenően speciálisan az Építésügyi Minisztérium és a miniszter számára a PB azt javasolja, hogy jobban biztosítsa az összhangot a minisztérium vezetésében.¹¹¹

Felmerült azonban egy másik probléma is, amit a jelentés ugyan hangsúlyoz, de korántsem festi le olyan sötét színekkel, mint a többi nehézséget: a szakértelem hiánya. Kiderült, hogy a rengeteg új káder „átmeneti tapasztalatlansága” komoly akadályt jelent a felmerülő problémák megoldásában. Az „átmeneti tapasztalatlanság” súlyát jól mutatja, hogy 1951-ben mindössze négy olyan főosztályvezető volt, aki egy évnél régebben dolgozott a minisztériumban. A vezetők nagy része a Gazdasági Műszaki Akadémia levelező tagozatán igyekezett megszerezni a vezetéshez szükséges szakmai tudást. Ez sem ment azonban annyira könnyen. Más forrásokból kiderül az is, hogy a vezető káderekkel való foglalkozás elvonja a valódi szaktudással rendelkező kádereket a munkától. Ezek közé a szakemberek közé tartozott Trautmann Rezső, a későbbi építésügyi miniszter is (ekkor még csak a műszaki főosztály vezetője), aki Sándor Lászlót igyekezett heti 15–17 órában az építész szakma rejtelseibe beavatni.¹¹²

A sok segítség, a munkásmozgalmi múlt, a kor retorikájának hibátlan használata és a közművessegédi tapasztalatok sem voltak ahhoz elengedőek, hogy Sándor László megoldja az építőipar és a minisztérium problémáit, az éppen összeállított ötéves terv építéssel kapcsolatos feladatait, és megtartsa miniszteri pozícióját. 1951. október 6-án leváltják a

¹¹⁰ Százötven millió forint értékű új gépet kap az építőipar. Sándor László elvtárs építésügyi miniszter termelési értekezleten számolt be az építőipar 1951. évi feladatairól. *Szabad Nép*, 1951. február 8. 6.

¹¹¹ HU_MNL_OL_M_KS_276_76. f. 53. cs. 79. ő. e. 1951. július 19. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz. Beszámoló az építőipar munkájáról.

¹¹² HU_MNL_OL_M-KS_276_54_125 Javaslat a titkársághoz. 1950. december 27.

miniszteri posztról.¹¹³ A munkájával való elégedetlenséget és a párt gondoskodását egyszerre mutatja, hogy ugyan lefelé bukik, de nem marad pozíció nélkül. 1951–1956 között egy építőipari tröszt igazgatója, 1957-ben rövid ideig a határőrség pártbizottságának titkára, majd 1970-ig, nyugállományba vonulásáig az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban miniszteri tanácsadó volt.

2.3 A moszkovita szakember – Szíjártó Lajos a minisztérium élén (1951–1956)

A munkáscsaládba született Szíjártó Lajosra hárult tehát az a feladat, hogy pályára állítsa a minisztériumot. Nehezen vitatható, hogy Szíjártó jóval nagyobb tekintéllyel és befolyással rendelkezett, mint elődje. Mozgalmi múltja (a Kommunisták Magyarországi Pártja 1918-as alapítói között tartották számon, ugyanebben az évben tagja volt a Budapesti Munkás- és Katonatanácsnak, 1919-ben a Vörös Hadsereg katonájaként Losonc városparancsnoka volt) és szakmai felkészültsége (okleveles építészmérnök) egyaránt ezt erősítette. Ráadásul mivel a Tanácsköztársaság bukása után 1922-ben hadifogolycserével került a Szovjetunióba, ahol tanulmányai után a villamosági minisztérium építési igazgatóságát vezette, a moszkoviták befolyásos csoportjához tartozott.¹¹⁴

Külföldi tapasztalatai, mozgalmi múltja mellett az itthoni, 1945 utáni tevékenysége is az Építésügyi Minisztérium vezetésére készítette fel. Először a Gyárépítési Ipari Központ vezérigazgatója volt, majd egyik szervezője a minisztériumnak, ahol osztályfőnökként, csoportfőnökként, államtitkárként segítette a miniszter munkáját, sőt, 1951 januárjától az építésügyi miniszter első helyettese lett.¹¹⁵ A kinevezési javaslatához csatolt jellemzésben ezt írják: „Jó vezető és szervezőképes ember, az építő szakmát jól ismeri, úgy a kivitelezés, mint az előregyártási munkálatokat. Hibája, hogy mindent maga akar intézni és a főosztályvezetőket nem eléggé neveli önállóságra.”¹¹⁶

A kiemelt bizalmat és beágyazottságát nemcsak az jelzi, hogy már 1951-ben Kossuth-díjat kap a „magyar építőipar szocialista nagyiparrá szervezésében és idényjellegének

¹¹³ Az Országgyűlés 41. ülése 1951. évi december hó 14., 611.

¹¹⁴ F. S.: A KMP egyik alapítója volt. *Népszava*, 1986. január 11. 7.; Víggh Károly 1975: Dr. Herz Sándor születésének centenáriuma. *Irodalmi Szemle* (18.) 10. sz. 918.

¹¹⁵ Kékesdi Gyula 1986: Emlékezés Szíjártó Lajosra. *Népszabadság*, 1986. január 11.; *Magyar Életrajzi Lexikon*, Szíjártó Lajos, <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szjarto-lajos-77FAC/> (utolsó letöltés 2023. 07. 24.)

¹¹⁶ MNL OL M-KS-276-54-125 Javaslat a titkársághoz. (1950. december 27.)

megszüntetésében elért eredményeiért”, hanem az is, hogy az 1953-as kormányátalakítás során is megőrzi pozícióját.¹¹⁷ Helyzete azonban nem teljesen stabil, hiszen miközben Urbán Károly egy tanulmányában egyértelműen a rákosista miniszterek közé sorolja Szíjártót, Révész Sándor egy másik tanulmányban arról ír (igaz, a forrás megjelölése nélkül), hogy Rákosi 1955-ben a hamarosan szabaddá váló építésügyi miniszteri poszttal kecsegteti Aczél Györgyöt.¹¹⁸ Az mindenesetre bizonyos, hogy az Építésügyi Minisztérium 1954-es teljesítménye körüli vitát figyelve úgy tűnik, hogy 1955-re már egyik befolyásos csoporthoz sem tartozik Szíjártó Lajos. Mi történt ezekben az években?

Az Építésügyi Minisztérium nem légtüres térben létezett. Így a Nagy Imre által vezetett kormány 1953-as reformjai a minisztériumra is hatással voltak. Mivel a nehézipar és a hadiipari beruházásokkal szemben a lakosság életszínvonalának emelése, valamint a mezőgazdaság támogatása került a középpontba, alapvetően átalakultak az állami építőipar és az azt irányító Építésügyi Minisztérium feladatai is. A gyárak, kohók és ipari létesítmények helyett lakásokat kellett építeni. Ez nemcsak azért jelentett gondot, mert megkezdett beruházásokat kellett félbeszakítani, hanem azért is, mert az addig területileg fókuszált néhány nagy építési projekt helyett sok helyszínen kellett kisebb volumenű beruházásokat véghez vinni. Ez a korábbtól eltérő szervezeti struktúrát, működési módot és technológiát is igényelt. További gondot jelentett, hogy a minisztériumnak kellett gondoskodnia az 1954-ben beindított magánlakásépítési akciók által támasztott építőanyag igények kielégítéséről.¹¹⁹ A gyorsan nagy népszerűségnek örvendő magánlakásépítést segítő állami kölcsönök a növekvő építőanyagigény mellett az állami építéseket sokkal komolyabban érintő következményekkel jártak: a szakemberhiánnyal. A növekvő lakossági igény és a kisipart sújtó korlátozások csökkenése oda vezetett, hogy az építőipari szakmunkások zömét adó kőművesek vissza- vagy elmentek kisiparosnak. Tetézte a munkaerőhiányt, hogy a Nagy Imre kormány lazításainak köszönhetően újra vonzóvá vált a mezőgazdaság, így a

¹¹⁷ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/jegyzokonyv.htm>, MNL OL 276 f. 102/65. ő. e, Közli: T. Varga György.

¹¹⁸ Urbán Károly 1992: A desztalinizáció problémái Magyarországon 1953–1956. – Nagy Imre első miniszterelnöksége. *Társadalmi Szemle* (47.) 6. sz. 74.; Révész Sándor 1996: Aczél György. *Mozgó Világ* (22.) 9. sz. 94.

¹¹⁹ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról; 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról; MOL M-KS 276. F. 53.cs. 161.ő.e. Előterjesztés a politikai bizottság részére az egyéni lakásépítés helyzetéről, 1954. február 15.; 1/1955 (III. 26.) VKGM rendelet a családi lakóházépítési akciók egységesítéséről.

segédmunkások közül is sokan ott hagyták az építőipart. Ez konkrétan az jelentette, hogy az Építésügyi Minisztérium „szerveit” 1953 júniusától kb. 60 ezer fő, az építkezéseken dolgozók 40%-a hagyta el.¹²⁰ Ezeket a problémagócokat maga a miniszter vázolta fel 1954-ben, és bár elismerte, hogy a minisztérium is nehézkesen reagált a reformokra, mégis eléggé egyértelmű, hogy Szíjártó a külső körülmények áldozatának érezte magát, és nem üdvözölte az 1953 júniusi irányváltás radikalitását, gyorsaságát. Elsősorban azért nem, mert meglátása szerint a reform olyan feladat elé állította a szocialista építőipart (gyorsan kellene sok lakást építeni olcsón, miközben éppen megemelték az építőmunkások juttatásainak összegét), melyet nem fog tudni megoldani.¹²¹

Ezek után nem meglepő, hogy amikor 1955 novemberében újra az országgyűlés előtt kellett beszámolnia arról, hogy nem sikerült elérni a kitűzött célokat, az 1953. évi júniusi határozatokról és azok megvalósításáról már így vélekedett: „Pártunk júniusi határozatának a gyakorlatban való eltorzítása, helyes politikájának jobboldali elferdítése átmenetileg megakasztotta az ország iparosítását, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezését, s ezzel jelentékeny károkat okozott népgazdaságunknak.”¹²² Hiába állt ki azonban Szíjártó az új irányvonal mellett, Rákosi az országgyűlés nyilvánossága előtt szégyenítette meg egy bekiabálásával:

„RÁKOSI MÁTYÁS: Ki a felelős azért, hogy van olyan ház, amelyen több balkon van, mint ablak? A miniszternek semmi köze hozzá? – Mozgás. Rákosi elvtárs, természetesen én is felelős vagyok, de az volt a nagy baj, hogy én csak akkor vettem észre, amikor már kész volt. Rákosi Mátyás: Elég hiba!”¹²³

Nem ez volt azonban az első a Szíjártót ért támadások közül. Már 1953-ban is kritika érte munkáját¹²⁴, de 1955 májusában a Minisztertanács számára a minisztérium 1954. évi tevékenységéről készített jelentését (mely az országgyűlési beszámolókhhoz hasonlóan a külső okokat tette felelőssé a minisztérium hatalmas veszteségéért), az Országos Tervhivatal, a Központi Statisztikai Hivatal, a Pénzügyminisztérium és az Állami Ellenőrzési Központ

¹²⁰MNL OL M-KS 276.f. 53.cs. 140. öe. Jelentés a lakásépítkezések és tataorzási munkák állásáról. 1953.09.29.; Szíjártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 8. ülése 1954. június 17. 320.

¹²¹ Szíjártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 8. ülése 1954. június 17. 316–324.

¹²² Szíjártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 23. ülése 1955. november 17. 1086.

¹²³ Szíjártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 23. ülése 1955. november 17. 1089–1090.

¹²⁴ MNL OL M-KS 276.f. 53.cs. 140. öe. Kiegészítő jelentés az Építésügyi Minisztérium és a Könnyűipari Minisztérium jelentéséhez, 1953.09.28.

vezetői darabokra szedték, és kifejezetten Szíjártó személyes felelősségét hangsúlyozták a minisztérium kudarcában. Az éles kritika ellenére a Minisztertanács határozatában (bár került bele kritika) ekkor még nagyrészt a minisztérium állaspontja köszönt vissza.¹²⁵

Ezekkel azonban nem ért véget az építésügyi miniszter vesszőfutása. 1956 tavaszának egyre szabadabb sajtója mind gyakrabban kérdőjelezte meg azt, hogy a minisztérium és vezetője eleget tesz-e a kor fontos problémája, a lakáshelyzet megoldása érdekében. Különösen élen járt ebben a Szabad Ifjúság, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) Központi Vezetőségének lapja, mely az 1956. október 20-i számában arról tudósít, hogy a DISZ budapesti bizottsága (titkára, Huszár Tibor vezetésével) egy lakásügyi kormánybiztos kinevezését követeli, mert csak így látja biztosítottnak „e téren a javulást”.¹²⁶

Ebben az ingatag helyzetben élte át az 1956-os forradalmat Szíjártó Lajos, és bár jó érzékkel már decemberben belépett a MÉMOSZ keretében szerveződő munkásörsgébe, miniszteri pozícióját nem kapta vissza.¹²⁷ Személyében hiába egyesült a szakértelem (ráadásul a Szovjetunióban szerzett szakértelem) és a párhűség kívánalma, úgy tűnik, hogy a Kádár-kormány az általa tervezett nagy lakásépítési program megszervezésére és működtetésére már nem találta őt alkalmasnak. Miniszteri karrierjének a végét valószínűleg az okozta, aminek a miniszteri állását is köszönhetette: a sztálinista szocializáció és a hosszú moszkvai tartózkodás. Mindkettő Rákosihoz kötötte, és ez a kötődés tette alkalmatlanná a kádári élet-színvonalpolitika képviselőjére. A párt azonban nem hagyta cserben, 1957 és 1963 között Szíjártó Lajos kairói nagykövetségként szolgálta a Magyar Népköztársaságot.¹²⁸

2.4 Polgári habitus a Minisztériumban – Trautmann Rezső minisztersége (1957–1967)

„Kulturáltsága, humanista jelleme kiemelte a rossz emléké miniszterek sorából.” Így jellemezte Trautmann Rezsőt halála után Császár László, a Műemlék című lap

¹²⁵ MNL OL XIX-A-83-b 131. Szíjártó Lajos: Előterjesztés a Minisztertanácshoz az Építésügyi Minisztérium alá tartozó szervezetek önköltségének 1954. évi alakulásáról. (1955. május 9.); Jelentés a Minisztertanácshoz az Építésügyi Minisztérium 1954. évi gazdálkodásáról szóló előterjesztéssel kapcsolatban. (1955. május 23.) és A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4268/VII. 6./1955 sz. határozata az Építésügyi Minisztérium 1954. évi gazdálkodásáról.

¹²⁶ Súlyom József 1956: A lakáskérdésről tárgyalt nyilvános ülésen a DISZ budapesti bizottsága. *Szabad Ifjúság*, 1956. október 20. 1–2.

¹²⁷ Vadász Ferenc 1981: Beszélgetések a Munkásörgről. Brutyó Jánosnak, az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottság elnökének emlékeiből. *Munkásör* (24.) 7. sz. 3.

¹²⁸ MNL OL XIX-A-83-b-212 Szíjártó Lajosnak rk. és megh. nagykövetté történő kinevezéséről és a Magyar Népköztársaság kairói nagykövetségének vezetésével való megbízásáról

szerkesztője.¹²⁹ A nyilvánvalóan baráti hangot a történeti források is igazolják, hiszen Trautmann megjelenése az Építésügyi Minisztérium élén már csak személyes élettörténete révén is szükségszerűen hozott magával egyfajta stílusváltást. Nem csak azért, mert Trautmann Rezső a Toldy Ferenc Gimnázium tanulója volt, vagy mert elsőként az építésügyi miniszterek közül értelmiségi családból származott.¹³⁰ Nagyobb szerepet játszott a stílusváltásban, hogy Trautmann magyar egyetemen végzett, és hivatali, minisztériumi karrierje előtt Magyarországon praktizáló építészmérnök volt; és talán még fontosabb, hogy az őt megelőző miniszterekkel szemben nem volt munkásmozgalmi múltja. 1945-ben lépett be az MSZDP-be, és ahogy a róla szóló személyi jelentésben írják: „Csak az egyesülés után aktivizálódott a pártmunkában.”¹³¹ 1956 után nem lesz tagja az MSZMP-nek, ráadásul „annak indokai csak részben elfogadhatóak, és magyarázata sem volt teljesen őszinte” – írják a miniszteri kinevezés előtt készült jellemzésében¹³² Ennek ellenére, mivel szakmailag képzett volt, tekintélye volt, az építőipar vezetésében pedig nagy tapasztalata, az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztálya és Fock Jenő, a KB akkori titkára is támogatta kinevezését.

Azt, hogy Trautmann jelölése mennyire váratlan volt, jól mutatja az MSZMP Intéző Bizottságának Trautmann jelölésére adott reakciója. A javaslat, hogy Trautmann Rezső legyen az építésügyi miniszter, finoman szólva sem nem aratott egyöntetű sikert az Intéző Bizottság (IB, a későbbi Politika Bizottság) tagjai között. A bizottság tíz tagja közül a „repülőszavazás” tanúsága szerint hárman nem ismerték, és ketten nem támogatták. Somogyi Miklós (ekkor az IB tagság mellett az építőmunkás szakszervezet elnöke) a szavazócédulára írt mondatával jól világította meg a helyzetet: „Jobbat javasolni nem tudok!”¹³³

Valóban nehéz volna Somogyi ezen kijelentésével vitatkozni, hiszen 1957 májusára, mire Trautmann Rezső a miniszteri kinevezés küszöbére eljutott, komoly szakmai és vezetési tapasztalatot halmozott fel. 1945 előtt statikusként dolgozott, munkáiról a *Tér és Forma* (a kor egyik legfontosabb építészeti folyóirata) is beszámolt.¹³⁴ 1948-ban az Építéstudományi Intézetben lett csoportvezető, majd a Magasépítő Tervező Iroda főstatikusa lett. 1949-ben

¹²⁹ Császár László 1995: Trautmann Rezső emlékére. *Műemlékvédelem* (39.) 4. sz. 208.

¹³⁰ Buzinkay Géza 2005: *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve.* Budapest; HU-MNL-OL M-KS-276-54 Javaslat az MDP Titkárságához 1950.december 27.

¹³¹ HU-MNL-OL M-KS-276-54 Javaslat az MDP Titkárságához 1950.december 27.

¹³² HU-MNL-OL M-KS-288-08-16 Javaslat az építésügyi miniszteri tisztségre, 1957. május 4.

¹³³ HU-MNL-OL M-KS-288-08-16 Repülőszavazás. 1957. május 6.

¹³⁴ A Városmajor utcában épült ház még most is áll. *Tér és Forma* (16.) 10. sz. 164.

került az Építésügyi Minisztériumba, ahol 1951 és 1953 között miniszterhelyettes volt. Innen helyezték át az Országos Építésügyi Hivatal élére, aminek 1957-es megszűnése után az Építésügyi Minisztérium vezetője lett.

A másfajta kulturális háttér alapján feltételezett új hangnemet Trautmann miniszteri szűzbeszéde messzemenően igazolta. A sztálinista retorikának nyoma sem volt, józan, professzionális hang uralta a beszédet, melyben az új miniszter ugyan kritizálta az előző évek szakpolitikáját, de egyben óvott a túlzásoktól is. Decentralizálás, verseny és önálló gazdálkodás voltak az új építésügyi politika kulcsszavai, egy olyan új politikáé, ahol lakásépítés és műemlékvédelem egyaránt fontos. Ennek szellemében szorgalmazta Trautmann a háború utáni első teljes körű lakásösszeírást is.¹³⁵

Az új stílus és az új lendület hozott ugyan eredményeket, de az építőipar alapvető, már az '50-es évek elejétől tapasztalható problémái nem szűntek meg. Minisztersége kezdetén Trautmann abban bízott, hogy az új paneles technológia érezhetően enyhíti majd a lakáshiányt. De a házgyárak beszerzésére és a paneltechnológiára való áttérés lassan haladt. Továbbra is kevés képzett szakember dolgozott az építőiparban, hiányoztak a jó vezetők, sőt általánosságban is kevés volt a munkaerő. Tetézte a problémákat az elégtelen technológiai és munkafegyelem, a kényyszerű téli leállítás, illetve az újra és újra panaszolt szállítási nehézségek.¹³⁶ A hiányzó alapanyagok és a késve elkészülő tervek miatt a gyárszerű házépítés előnyeit sem sikerült kihasználni.¹³⁷ Ez nemcsak azért volt gond, mert a tervezettnél kevesebb lakás épült, hanem azért is, mert így nem jutott erőforrás és kapacitás a már meglévő lakásállomány tatarozására sem.¹³⁸

Részben ennek az egy helyben topogásnak lett a következménye, hogy a Kádár-kormány egyik legfontosabb ígéretét, a lakásínség csökkentését Trautmann minisztersége alatt nem sikerült megoldani. A problémákról való beszédmód változását jól mutatja azonban, hogy Trautmann az 1963-as országgyűlési beszámolójában nem tagadta a sikertelenséget, hanem elismerte, hogy az építőipar az az évi tervet már nem fogja teljesíteni.¹³⁹ Nagy siker

¹³⁵ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 38. ülése 1957. évi június 5. 1965–1974

¹³⁶ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 4. ülése 1963. október 24. 228–236.; Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése 1963. október 26., 404–412.

¹³⁷ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 25. ülése 1966. június 24. 1770–1778.

¹³⁸ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése 1963. október 26. 410.

¹³⁹ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 4. ülése 1963. október 24. 232.

koronázta viszont a lakossági erőforrások bevonását a lakásépítésbe. A különféle állami konstrukciók (nagyraoszt hitelek) jelentősen megemelték a magánkivitelezésben épült lakások számát, bár az alapanyaghiány itt is erősen korlátozta a növekedés ütemét.¹⁴⁰

A lakásépítés mellett Trautmann Rezső miniszterségének másik nagy feladata az építőipar felkészítése volt a „gazdaságirányítási reformra”. Ezzel kapcsolatban kifejezetten optimista hangot ütött meg a miniszter az 1967-es országgyűlésen. Beszámolója szerint nőtt az építőipar termelékenysége, sikerült jobban megszervezni a munkát, igaz, még néhány évig kapacitásproblémákkal fognak küszködni.¹⁴¹ Optimizmusa ellenére miniszterként már nem láthatta a reform eredményeit, hiszen a nyugdíjkorhatárt elérve, érdemei elismerése mellett (hivatalosan saját kérésére) 1967-ben leváltották miniszteri pozíciójából. Az MSZMP PB számára írt javaslatban Nyers Rezső és Fock Jenő így fogalmazott: „...munkája eredményesnek tekinthető, a párt politikáját képviselte. Irányító készsége azonban nem felel meg a követelményeknek, magatartása igen gyakran határozatlan.”¹⁴²

A nyugdíjazás és a némileg negatív értékelés ellenére minisztersége után egyáltalán nem tört meg Trautmann Rezső pályája. Rögtön leváltását követően a Hazafias Népfront Budapest Bizottságának lett elnöke, majd 1971-től országgyűlési képviselő és (Erdei Ferenc utódként) az Elnöki Tanács tagja, majd 1975-től egészen annak megszűnéséig az Elnöki Tanács helyettes elnöke.¹⁴³ Munkáját minisztersége után is folyamatosan kitüntetésekkel ismerték el.¹⁴⁴

A kádárizmus egyik jellemzője az elmozdulás a Rákosi-rendszerből. Ennek az elmozdulásnak a mibenlétét kiválóan mutatja meg Trautmann Rezső miniszteri kinevezése. A jelölése körüli sok bizonytalanság és bizalmatlanság ellenére személyét Kádár számára éppen a pártbéli beágyazottság hiánya, a halvány szociáldemokrata háttér és a szakértelem együttes jelenléte tette vonzóvá. Ez a quasi társutasság tette lehetővé azt is, hogy az építésügyi

¹⁴⁰ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1963. október 26. 410.; Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 7. ülése, 1967. szeptember 29. 518–520.

¹⁴¹ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 4. ülése, 1967. július 14. 182–188.

¹⁴² MNL OL M-KS 288-15. Javaslat a Politikai Bizottságnak

¹⁴³ MNL OL M-KS 288-05 Javaslat a Politikai Bizottságnak, 1970. március 7.; MNL OL M-KS 288-04 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1975. július 2-án tartott üléséről.

¹⁴⁴ Ennek csúcса a Magyar Népköztársaság babérkoszorúval ékesített zászlórendje. HU_MNL_OL_M-KS_288_05 Javaslat a Politikai Bizottságnak, 1982. október 5.

miniszterek közül egyedülként, nyugdíjazása után előrelépett, és az Elnöki Tanács tagjaként, majd helyettes vezetőjeként, ha csak jelképes funkciókat gyakorolva is, de a politikai elit tagjai közé emelkedett.

2.5 Bondor József – a határozott kéz (1967–1977)

Vissza a múltba. Némileg igazságtalanul, de így lehetne összegezni Bondor József miniszteri kinevezését, hiszen az egyetemi végzettség nélküli, a munkásmozgalomba még a háború előtt bekapcsolódó kőművessegéd megjelenése a minisztérium élén inkább az '50-es évek mintázatába illeszkedett, mintsem a gazdasági reform lendületébe.¹⁴⁵ Az '50-es évek kádereivel való formális hasonlóságnál Bondor esetében azonban jóval többről volt szó, hiszen minden jel arra utalt, hogy az ő szakmai-vezetői szocializációjának gyűjtőpontjában az '50-es évek állt.¹⁴⁶ Különböző járási és megyei titkári pozíciók betöltése után először a Borsod megyei Mélyépítő Tröszt élére került, ahol a Lenin Kohászati Művek rekonstrukciójáért volt felelős, majd 1951 és 1961 között Sztálinváros (a mai Dunaújváros) felépítését irányította.¹⁴⁷ Izgalmas látni, hogy már egy 1951-es, a fiatal Bondorról írt riportban is megjelentek azok a tulajdonságok, melyek halála után a nekrológok gerincét is képezték: határozottság, impulzivitás, munkabírás, az egyszerű munkások érdekeinek a középpontba helyezése és az óvatoskodó értelmiségi álláspontokkal szembeni türelmetlenség.¹⁴⁸ A Dunaújvárosban szerzett vezetői tapasztaltokkal felvértezve lett Bondor előbb főmérnök-ként, majd a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökhelyetteseként Budapest városfejlesztésének vezetője. Ebbéli minőségében (Perczel Károly visszaemlékezése szerint) azon tanácsi vezetők közé tartozott, akik az építészeti és műemlékvédelmi szempontokra is nyitottak voltak.¹⁴⁹ Ilyen előzmények után került 1965-ben az Építésügyi Minisztériumba,

¹⁴⁵ Tóth Lajos 1988: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt szervezeteinek egyesülése Borsod megyében. *Borsodi Szemle* (33.) 3. sz. 66-85.

¹⁴⁶ Bondor József 1974: Ludas Matyi emlékkönyvébe. *Ludas Matyi* 29. 6.; Bondor József 1974: Magyarország felszabadulás utáni városépítésének kialakulása és főbb tendenciái. *Városépítés* (11.) 5. sz. 7–10.; Szekulity Péter 1978: Vendégségben a nyugalmazott miniszternél. *Képes Újság* (19.) 26. sz. 11.

¹⁴⁷ HU_MNL_OL_M-KS_288_04 Jelentés a Politikai Bizottságnak, 1968. március 17.

¹⁴⁸ Mészáros András 1951: A kohóóriás és építői. *Népszava*, 1951. november 1. 2.; D. J. 1981: Bondor József. *Városépítés*, (18.) 4. sz. 38–39.

¹⁴⁹ Perczel Károly-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 1986–1987. 44. sz.

ahol kezdetben miniszterhelyettesként a minisztérium Építőipari Főigazgatóságát felügyelte, majd Trautmann Rezső nyugdíjazása után, 1967 és 1977 között a minisztériumot vezette.

Bondor József Dunaújvárosban edzett határozottságára valóban nagy szükség volt, mert olyan pillanatban vette át a minisztérium vezetését, amikor az ország egyik zászlós projektjét, a 15 éves lakásépítési tervet végre nagyszámú újonnan épített lakásra kellett váltani. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, már a '60-as évek elejétől világos volt a minisztérium számára, hogy át kell szervezni az építőipar szervezetét, technológiáját és építési módszereit.¹⁵⁰ Ennek a munkának a kellős közepébe csöppent be Bondor József 1965-ben, és ennek a munkának lett a vezetője 1967-től.

A nagy kihívás ellenére Bondor már 1969-ben viszonylag magabiztosan nyilatkozott az építőipar elé állított célok elérésével kapcsolatban. Nyugodt építőmunkáról és a három év alatt teljesített ötéves tervről beszélt az építő- és építőanyagipari szocialista brigádvezetők II. országos találkozásán. A frissen kinevezett miniszter úgy látta, hogy az új gazdasági mechanizmus jó, pezsdítően hatott az építőiparra, és a jövőben legfeljebb apró korrekciókra lesz szükség. Érdekes látni, hogy a miniszteri derűlátás ellenére a gondok ugyanazok, mint amiket a megelőző három építésügyi miniszter beszámolóiban hallhattunk: lassú, rosszul szervezett munkavégzés, alapanyaghiány, a lakásokhoz, lakótelepekhez kötődő infrastruktúra kései megépítése, a termelékenység és a bérek növekedése közötti diszcrepancia. Úgy tűnik, ezek a területek évtizedeken keresztül a szocialista építőipar válságzócai voltak.¹⁵¹

A beszámolókból kirajzolódó optimizmus és büszkeség azonban nem volt alaptalan, hiszen Bondor minisztersége alatt a KSH adatai szerint is jelentősen megnőtt az újonnan épített lakások száma.¹⁵² A korábbi években az évente felépített új lakások száma 60 ezer körül mozgott, 1970-től (Bondor harmadik miniszteri évétől) ez a szám évi 80–90 ezerre ugrott. Természetesen ezek a lakások nemcsak (sőt többségükben nem) állami kivitelezésben épültek, de számosságuk növekedése mindenképpen nagy lépés volt a lakásínség enyhítése felé.

¹⁵⁰ Bondor József 1973: Az építőipar és a városépítés problémái Magyarországon. *Városépítés* (10.) 5. sz. 5–8.

¹⁵¹ Hazánk a béke és a munka országa. Bondor József miniszter beszéde. 1969. *Építőmunkások Lapja* (64.) 5. sz. 4.

¹⁵² A „Budapest” kérdésre válaszol: Bondor József, építésügyi és városfejlesztési miniszter. 1973. Budapest, 16.; Bondor József 1976: Növekvő feladatainkat csak jobb munkával teljesíthetjük. *Városépítés* (13.) 6. sz. 5.

Talán az ezekből a sikerekből táplálkozó önbizalomnak köszönhető, hogy Bondor, az építésügyi miniszterek közül egyedülálló módon, az „Új városok építése” című városépítési tudományos szimpóziumon élesen kritizálta a valamikori Tér és Forma folyóirat körül csoportosuló és még a '70-es években is befolyásos modernista építész kör több tagját (Granasztói Pált, Preisich Gábort), korábbi (gyakran évtizedekkel korábban megjelent) írásaikból hosszan idézve. Mondanivalójának lényege az volt, hogy a két világháború között szocializálódó és a modern építészet hívéül szegődő szakemberek ugyan tehetségesek és a Horthy-korszak kritikusai, de Bondor szerint: „Helytelen volna, ha ezt az ellenzékiséget egyben a Horthy-korszakkal, a kapitalizmussal szembeni politikai szembenállásnak tekintenénk. A haladó szakmai ízlés még nem jelent haladó szellemet.” Az építésügyi miniszter lényegében azzal vádolta ezt a kört (gondosan kiemelve közülük a párthoz mindenkor hű Major Mátét), hogy egyszerre értették félre a „társadalmi fejlődés céljait” (a szocializmust), voltak érzéketlenek a második világháború után rossz körülmények között élő lakosság igényei iránt (akiknek gyorsan sok lakásra lett volna szükségük), és voltak azonosulásra képtelenek az új társadalommal. Ennek a nagyon erős állításnak a súlyát Bondor azzal növelte, hogy ez a jelenség nemcsak a múltban volt tapasztalható, hanem „még ma is létezik”.¹⁵³ Számára a helyes megoldást, a követendő példát, a valóban szocialista városépítést és városfejlesztést a Szovjetunió tapasztalatából is táplálkozó Dunaújváros jelentette. Megnyilatkozásával egyértelműen az MSZMP baloldalához sorolta magát, ami mozgalmi múltját vizsgálva nem igazán volt meglepő. Ezzel a tanúságtétellel jutott el az építésügyi miniszter hatalmának és karrierjének csúcsára. 1975-ben 99 588 új lakás épült Magyarországon (máig nem sikerült ezt a számot túlszárnyalni), és ugyanebben az évben választották be Bondor Józsefet az MSZMP Központi Bizottságába.

Két évvel később azonban Kádár János már így beszélt Bondorról a Központi Bizottság előtt:

„Bondor József elvtársat javasolja a Politikai Bizottság felmenteni az Építésügyi Minisztérium vezetése alól, érdemeinek elismerésével, és nyugállományba helyezni. Itt szeretném hangsúlyozni, hogy Bondor elvtársról a Politikai Bizottság véleménye politikai és emberi megítélés szempontjából teljesen tiszta, egyértelmű és nagyon jó. Bondor elvtárs politika

---

¹⁵³ Bondor 1974: 7–10., idézet: 8.

érdemeit nem kell felsorolni, aki ismeri, tudja, hogy régi, jó elvtársunk. Azt is hozzá szeretném fűzni, hogy építésügyi miniszteri munkáját is pozitívan értékeljük. Nagyon bonyolult és nehéz körülmények között dolgozott, eredménnyel vezette Bondor elvtárs ezt a minisztériumot és bizonyos fejlődés következett be az ő irányítása alatt. A felmentésre tulajdonképpen indító ok az, hogy [...] általában a múlthoz képest a fejlődés jelentős, de az igényekhez és a követelményekhez képest nagy erőfeszítéseket kell tenni az építőipar és az építőipari munka további fejlesztése érdekében. Ezt is egy bizonyos ciklusnak felfogva bizonyos fiatalításról van szó ezen a területen is, és ez vezetett bennünket a Politikai Bizottságban, hogy javasoljuk Bondor elvtárs felmentését.”¹⁵⁴ Ennél konkrétabb indok, pontosabb információ Bondor József felmentésével kapcsolatban nem került elő. Illyés Gyula naplójegyzeteiben azt írja, hogy Bondornak egy a családjának épített hatlakásos ház miatt kellett elhagynia a minisztériumot. Utólag nehéz kideríteni az igazságot, de az, hogy a minisztersége után készített interjúban a volt miniszter hosszan bizonygatta puritánságát, azt mutatja, hogy a vád, ha nem is volt igaz, de szélesebb körben elterjedt.¹⁵⁵

Mindenesetre Bondor Józsefet a fent idézett kádári mondatok búcsúztatták el a hatalomból. Nyugdíjasként ugyan (a szokásoknak megfelelően) betöltött néhány „társadalmi tisztséget”, például ő lett a Magyar Urbanisztikai Társaság elnöke, és a Központi Bizottságnak is tagja maradt 1980-ig, de mindezek már a lassú pozícióvesztés első lépéseit jelentették.

Bondor József miniszterré választása némileg zavarba ejtő, hiszen azt várnánk, hogy az egyre inkább professzionalizálódó kádári hatalmi struktúrában az új gazdasági mechanizmus kezdetekor az olyan káderek, akik nem rendelkeztek egyetemi végzettséggel, és vezetői tapasztalataikat az '50-es években szerezték, nem igazán léphettek előre. Bondor József nemcsak miniszter lett, hanem 10 évig sikeresen vezette a minisztériumot. Korabeli jellemzései, a nekrológok és a kortársak visszaemlékezései alapján úgy tűnik, a miniszterséget elsősorban jó szervezőképességének és csak másodsorban munkásmozgalmi múltjának köszönhette. A munkásmozgalomban való részvétel, a munkásszarmazás és a Trautmann után még inkább feltűnő értelmiségellenesség csak segítette az érvényesülését.

¹⁵⁴ MSZMP Központi Bizottság 1977. június 22. (Kibővített ülés)+(288. f. 4/150. ő. e.)

¹⁵⁵ Szekulity 1978: 11.

2.6 A technokraták kora – Ábrahám Kálmán minisztersége (1977–1984)

Kádár János egy új ciklus és a fiatalítás szükségességével indokolta Ábrahám Kálmán kinevezését. Nehéz ezzel a kijelentéssel vitatkozni, bár 46 évével nem Ábrahám volt a legfiatalabb építésügyi miniszter, de személyében tagadhatatlanul egy új, a korábbi miniszterektől gyökeresen különböző, klasszikusan technokratának nevezhető típus jelent meg a minisztérium élén. Az új miniszter már csak koránál fogva sem lehetett a munkásmozgalom tagja (bár viszonylag fiatalon, 20 évesen belépett az MDP-be), és bár a miniszteri kinevezése kapcsán készített minősítése „politikailag aktívnek” nevezi, karrierjének csak szakmai állomásai vannak.¹⁵⁶ A szakmai ranglétrán azonban viharos gyorsasággal lépett előre. 1954-ben (munka mellett, minisztériumi technikusként) gépészmérnöki végzettséget szerzett a Műszaki Egyetemen, négy év múlva (27 évesen!) már az Út- és Vasúttervező Vállalat főmérnöke, majd műszaki igazgatója lett. 1970 és 1974 között a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium (KPM) főosztályvezetőjeként dolgozott, ahol Magyarország teljes úthálózatának karbantartásáért és fejlesztéséért volt felelős. 1974-től a KPM államtitkára volt, majd innen került (személyes megítélése szerint is) karrierje csúcspontjára, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium élére. Ez a gyors karrier, különösen a miniszterré válás csak utólag tűnik szervesnek. Még Kádár János is úgy érezte, a kinevezéshez némi indoklás szükséges, de ő sem a párthűséget, hanem a szakmai tudást hangsúlyozta.¹⁵⁷

A felületes szemlélő azt gondolhatná, hogy Ábrahám Kálmán egy viszonylag nyugalmasabb periódusban vette át az építőipar irányítását, hiszen a kiemelt projekt, a 15 éves lakásépítési program sikerrel befejeződött. Sikerrel, hiszen 15 év alatt több mint egymillió lakás épült, de egyben felmutatta a gépesített lakásépítés és a paneltechnológia határait is, mivel a megépült lakások többsége nem állami kivitelezésben épült.¹⁵⁸ Az új miniszter parlamenti beszámolóit és az interpellációkra adott válaszokat olvasva is érződik ez a kettősség. A lakásépítés sikerei ellenére a magyar építőipar évtizedek óta folyamatosan jelenlévő

¹⁵⁶ HU_MNL_OL_M-KS_288_05 Németh Károly: Javaslat a Politikai Bizottságnak. 1977. június 10.

¹⁵⁷ HU_MNL_OL_M-KS_288_04_MSZMP Központi Bizottság 1977. június 22. (Kibővített ülés)+(288. f. 4/150. ő. e.)

¹⁵⁸ Ballai László (1977): A 15 éves lakásépítési terv teljesítésének tapasztalatai. *Társadalmi Szemle* (88) 6. sz. 14–22.

alapproblémáit nem sikerült megoldani. Inkább csak az változott az évtizedek alatt, hogy mely pontokra irányult több figyelem.¹⁵⁹

A több évtizedes témák közül Ábrahám Kálmán kiemelten kezelte a hatékonyság növelésének szükségességét. A miniszter szerint ennek egyik fontos módja a termelés szervezésének javítása, a másik pedig a gépesítés fokozása. Mindkét elem már az '50-es évek óta mint kívánatos és elérendő cél jelent meg az építőipar előtt.¹⁶⁰ Ezzel erősen összefüggött a másik évtizedes probléma: az építőipar teljesítőképessége és a társadalom igényei, vágyai közötti feszültség.¹⁶¹ Ez a „kapacitáshiány” a nyilvánosság számára is az 1970-es évek végén jelentkezett egyértelműen, a lakótelepekhez kapcsolódó infrastrukturális beruházások késésekor.¹⁶² Az 1950-es évekig nyúlnak vissza a magánérs építkezés támogatásának gyökerei is, de a magánérs építkezés kiemelt elismerése és feltételeinek biztosítása a '70-es évek második felében vált hangsúlyossá és fontossá.¹⁶³

1977-től kezdve folyamatosan csökkent az újonnan épített lakások száma, ezzel párhuzamosan egyre több szó esett arról, hogy nem elég új lakásokat építeni, hanem a már megépült lakások karbantartása is fontos. Különösen fontos volt ez az állam számára, hiszen a kiterjedt bérlakásállomány karbantartása az államot terhelte. Ez a probléma is a lakásállomány karbantartásáért felelős minisztériumot és vezetőjét állította komoly kihívás elé, a felújítás, karbantartás megszervezése ugyanis komoly nehézségekbe ütközött. Egyrészt a régi (hagyományos technológiával épített) lakások renoválása nehezen gépesíthető, így rendkívül munkaerőigényes volt, másrészt fény derült arra is, hogy a panellakások építésének kezdetén nem figyeltek a felújíthatóság szempontjaira. Ennek következtében a felújítási munkák nemcsak más szervezeti formát követeltek, mint az új lakások építése, hanem komoly költségekkel is jártak.¹⁶⁴ Nem véletlen, hogy az építésügyi miniszter nyilvános megszólalásaiban erősen hangsúlyozta, hogy a felújítási munkákba be kell vonni a lakosságot is, a lakók erőfeszítései nélkül nem lehetséges a felmerülő igények kielégítése.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Ábrahám Kálmán 1979: Az építésügy fejlődése és a társadalmi követelmények. *Társadalmi Szemle*, 1979/6. 20–31.

¹⁶⁰ Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 24. ülése. 1978. július 7. 1677–1682.

¹⁶¹ Ábrahám 1979: 21.

¹⁶² Ábrahám 1979: 28.

¹⁶³ Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése. 1979. szeptember 27. 2299–2302.

¹⁶⁴ Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 11. ülése. 1981. december. 17. 708–712.

¹⁶⁵ Helyiipar és Városgazdaság, 1981 (30.) 6. 1–3.

Láthattuk, hogy Ábrahám Kálmán minisztersége idején régtől meglévő problémák erősödtek fel, illetve jelentkeztek új köntösben. A technokrata miniszter hozzáállásának újszerűsége (az építésügy területén) azonban leginkább nem az új módszerekben, hanem a problémákról való új beszédmódban, egy új világképben figyelhető meg. Gondolkodásában a régi és az új világ értelmisége már nem áll szemben egymással, mint az ötvenes években, a közöttük meglévő értékrendi különbségek már nemcsak átneveléssel, fegyelmezással oldhatók fel, hanem a közös nagy lehetőségek és feladatok által mozgósított hivatás-szeretettel – mondta 1963-ban az UVATERV főmérnökeként Ábrahám Kálmán. Azaz a munkahelyi kapcsolatokban nem az a lényeg, ki, miben hisz, mivel a közös építő munka és a szakértelem feloldja vagy legalábbis elhomályosítja a világnézeti különbségeket.

Ez a fajta ideológiai semlegesség megjelenik a miniszternek az építésügy problémáit elemző szövegeiben is. Ezeket az elemzéseket áthatja a szó korszerű értelmében modern szervezetelméleti szóhasználat. A miniszter optimalizálásról, hálótetről, cselekvési egységről, operatív koordinációs bizottságokról beszélt, amikor például a korábban már emlegetett hatékonyság növelésének receptjét igyekezett megadni.¹⁶⁶ Az előző években, évtizedekben kötelezően megjelenő, szocializmushoz kötődő kifejezések (szovjet módszerek, a munkaverseny) helyét teljesen átvették az érdekeltség és a teljesítménybér fogalmai. Figyelemreméltó, hogy a szocializmus szókészlete élete második felére annyira kikopott Ábrahám elbeszéléseiből, hogy egy 1988-ban készült életútinterjúban sikerült úgy elmondania szakmai karrierjét, hogy abban az állampárt, annak testületei alig játszottak szerepet (miközben tudjuk, hogy azért ez így nem igaz).¹⁶⁷

A technokrata miniszter „mássága” nemcsak a szakmai szóhasználatban jelentkezett, hanem a nyilvánosság előtti megjelenésében is. Ábrahám Kálmán előtt az építésügyi miniszterek kevésbé, nagyon sematikusán és csak mint miniszterek jelentek meg a nyilvánosság előtt. Ábrahám kifejezetten törekedett arra, hogy felismerhető legyen. Fontos volt számára, hogy egy irodalmilag és tudományosan is tájékozott, sportos(!) értelmiségi képe alakuljon ki róla a nyilvánosságban. Hangsúlyt fektetett arra, hogy szó essen egyetemi oktatói munkásságáról, címzetes egyetemi tanárságáról, nyilvános szereplései során doktori címét

¹⁶⁶ Ábrahám 1979: 22–23.

¹⁶⁷ Ábrahám Kálmán 1988: Én edzésben vagyok. In: Varga Zsuzsa: *Voltam, aki voltam*. Budapest, 9–32.

is következetesen használta.¹⁶⁸ De nemcsak a sajtóban törekedett egyfajta értelmiségi imázs kialakítására, a Balatoni Intéző Bizottság elnökeként egyfajta értelmiségi kört igyekezett felépíteni maga köré. Az „építkezés” sikerét jelzi, hogy baráti kapcsolatot alakított ki az Illyés házaspárral és más korabeli ismert művészekkel. Illyés egy balatoni vitorlásra tartott „tanácskozás” kapcsán, ahol vendég volt (többek között) Boldizsár Iván, Passuth László, Borsos Miklós, Görgey Gábor és Bertha Bulcsú is, így jellemzi a házigazdát: „Ábrahám Kálmán (aki meghívott), megnyerő miniszteri viselkedés. Paraszti szép arc, de választékos nyugati öltözet. Felesége a születéssel kapott szépségét ízléses szépítéssel növeli – és fiatalon – kétszeres nagymama...”¹⁶⁹ A korabeli sajtó elemzése arra utal, hogy Ábrahám és felesége a kor korlátozott lehetőségei között híres házaspár lehettek. Különbőféle visszaemlékezések alapján több anekdotikus történet hősei. Ezeknek a történeteknek a főszereplője a férje pozíciójára túlzottan is büszke, fennhéjázó feleség.¹⁷⁰

Ezt a képekönnybe illő karriert éppen az Ábrahám Kálmán által hangsúlyozott exportra való törekvés törte meg. A szocialista Magyarország számára a '60-es évek közepén meginduló, nem a KGST országokba irányuló szellemi-technológiai export (mely nagyrészt, de nem kizárólag a harmadik világba irányult) egyre fontosabbá válva a '80-as évek közepére érte el a csúcspontját. Célja elsősorban a fizetési mérleg javítása, a „kemény valuta” megszerzése volt. Ebben az exportban az építőipar kiemelt szerepet játszott, jól mutatja ezt az Algériában létrehozott TESCO-Köztűz iroda, mely kifejezetten a magyar szakértők által végzett építőipari és tervezési tevékenységeket koordinálta.¹⁷¹

Ennek az exportra törekvésnek a keretében 1980-ban Magyarország lakásépítési szerződést kötött a frissen szocialistává váló Líbiai Arab Szocialista Népi Állammal. A szerződés alapján Líbia 1000 lakás és a hozzájuk tartozó infrastruktúra megépítését rendelte meg a

¹⁶⁸ László Ilona 1986: Tanulj a természettől! Ábrahám Kálmán útjai. *Képes7* (1.) 10. sz. 29–32.

¹⁶⁹ 1978. szeptember 1. Illyés Gyula Naplójegyzetek 1977–1978. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária, <https://mek.oszk.hu/01200/01271/html/> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)

¹⁷⁰ László Ilona 1992: Törvény a végeken. Egy kihelyezett ülés tapasztalata. *Heti Magyarország*, 1992. június 5. 6.; Ábrahám 1988: 21.

¹⁷¹ Ábrahám 1979: 27. A témáról részletesebben: Bódy Zsombor 2020: *A magyar glóbusz kitérő. Magyar szakértelem a globalizáció folyamataiban az 1960–1980-as évtizedekben*. HistGlob Working Paper, 2. Szeged, 2020. 3–27.

Magyar Népköztársaságtól több mint 100 millió dollár értékben.¹⁷² A lehetőség természetesen hatalmas izgalmat keltett a teljes pártvezetésben, de különösen a lebonyolításával megbízott Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban, hiszen minden elemében megfelelt az elképzeléseknek: nyugati valutáért lehetett eladni külföldre magyar szellemi-ipari terméket. Ennek lázában égve a fővállalkozónak kijelölt ÉMEXPORT összesen 2,2 milliárd forint „célhitelt” kért és kapott a Magyar Nemzeti Banktól. A kezdeti lelkesedést azonban nagy csalódottság és zavar váltotta fel. Kiderült, hogy a magyar építőipar helyismeret és rutin hiányában megoldhatatlan problémákkal szembesül, amit tetézett a romló líbiai gazdasági helyzet. Mindezek miatt a projekt egyre kényelmetlenebbé vált a szerződő felek számára.¹⁷³ A lakások tervezett befejezését folyamatosan későbbre tolták, végül a magyar állam, elfogadva a kudarcot, 1984-ben megszüntette a fővállalkozó ÉMEXPORT-ot, lezárva ezzel magát a projektet is. Az egész üzlet (aminek a korabeli nyilvánosságban szinte nincs is nyoma) a várt nyereség helyett többmilliárdos veszteséget okozott. Felelősként Ábrahám Kálmánt jelölték meg, akinek el kellett hagynia az építésügyi minisztériumot. Leváltása és áthelyezése hivatalosan „vele egyetértésben” történt, de egy 1988-as életútinterjújából világosan kiderül, hogy az áthelyezést az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal élére és a vele járó államtitkári rangot kudarcként élte meg.¹⁷⁴ 1989-ben az MSZMP PB az utolsó pillanatban kinevezte a Környezetgazdálkodási Intézet (a Környezetvédelmi Minisztérium háttérintézménye) főigazgatójává, s ezt a pozíciót nyugdíjazásáig, 1991-ig töltötte be.¹⁷⁵ Ez után, 1998-as, „tragikus hirtelenséggel” bekövetkezett haláláig nyomtalanul eltűnt a nyilvánosságból, már nem töltött be sem politikai, sem gazdasági, sem hangsúlyos társadalmi pozíciót.¹⁷⁶

2.7 Az iparból a minisztériumba – Somogyi László minisztersége (1984–1988)

A vármegyei hivatalsegéd apától született Somogyi László még erősebben technokrata jelleget adott az építésügyi miniszteri pozíciónak, mint elődje. Ő volt az egyetlen, aki államigazgatási tapasztalat nélkül lett miniszter. Somogyi egy építőipari kivitelező cég, a

¹⁷² Kokas Pál – Majtényi György 2001: Homokként pergett el a pénz. Kudarc Líbiában. *Archivnet* (1.) 2. sz. https://archivnet.hu/gazdasag/homokkent_pergett_el_a_penz.html (utolsó letöltés: 2023.07.24.)

¹⁷³ Ábrahám 1988: 24–29.

¹⁷⁴ HU_MNL_OL_M-KS_288_04 1984. június 26. (kibővített ülés)+(288. f. 4/200. ő. e.) személyi kérdések; Ábrahám 1988: 29.

¹⁷⁵ HU_MNL_OL_M-KS_288_08, 1989. április 25.+(288. f. 8/570. ő. e.) Röpszavazás a Politikai Bizottság részére

¹⁷⁶ Gyászshír. *Magyar Nemzet*, 1998. február 28. 30.

Középületépítő Vállalat igazgatói pozíciójából érkezett a miniszteri székbe 1984-ben, és korábban is csak „ipari” pozíciói voltak, soha nem volt minisztériumi alkalmazott. Nemcsak a közvetlen pártpolitikai-hivatali tapasztalat hiánya, hanem a nagyon felszínes mozgalmi múlt is megkülönbözteti elődjeitől. Igaz, az ötvenes évek elején belép az MDP-be, de MSZMP tagsága csak 1969-től kezdődik. Az idők változását mutatja, hogy a politikai aktivitás (szemben a korábbiakkal) a kinevezési irataiban nem jelenik meg szempontként.¹⁷⁷

Somogyi László egy agyonhallgatott botrány, egy rosszul sikerült külföldi üzlet után került a minisztérium élére. Az líbiai lakásexport felelőse ugyan az Építésügyi Minisztérium volt, de a miniszter, Ábrahám Kálmán valójában csak bűnbakként szolgált, a minisztérium működése nem sérült. Ennek ellenére Somogyi színrelépése mégis cezúra az építőipar történetében. 1985-től minden megváltozott. Megszűntek a nagy állami projektek, a lakásépítésben a korábbiak alá, 20%-ra csökkent az állami építkezések aránya. Már nem a termelés növelése, a fejlődés volt a cél, hanem Somogyi szavaival a „dinamikus szinten tartás”.¹⁷⁸ A nagy feladatok megvalósítása helyett a „decentralizáció”, a helyi elképzelések megvalósítása lett fontos.

A megváltozott feladatok komoly kihívások elé állították az állami építőipari vállalatokat. A csökkenő állami megrendeléseknek ugyan jótékony következménye volt, hogy megszűnt az építőipart évtizedek óta kínzó kapacitáshiány, és az építőanyagokból (legalábbis időnként) a kínálat meghaladta a keresletet. Sokkal súlyosabbak voltak azonban a negatív következmények. A nagy állami építőipari vállalatok ugyanis állami megrendelések híján hatalmas veszteségeket halmoztak fel. A minisztérium által javasolt megoldások a versenytárgyalás, a hatékonyság növelése, az érdekeltség megteremtése és a vállalati autonómia voltak. Az állami források csökkenése a korábbi legfontosabb ügy, a lakásépítés megítélését is megváltoztatta. Új állami lakások építése helyett immár a régiek felújítása, különösen a gyorsan öregedő panellakótelepek karbantartása és a lakossági erőforrások mozgósítása, a magánérs lakásépítés állami segítése került középpontba. Mindezek mellett a

---

¹⁷⁷ HU_MNL_OL_M-KS_288_04_02, 1984. június 26. (kibővített ülés)+(288. f. 4/200. ő. e.) Személyi, szervezeti kérdések.

¹⁷⁸ Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1986. március 20., 450.

miniszter nem titkolta: a lakásárak csökkenésére nincs esély, legjobb esetben is csak az ár-növekedés mérséklésére tehet ígéretet.¹⁷⁹

Somogyi már 1986-ban kimondta a rendszerváltást kísérő gazdasági transzformáció kulcsmondatát: „Jobb ma egy radikális lépés, mint egy későbbi, de már teljesen hatástalan intézkedés.”¹⁸⁰ 1984 és 1988 között már nemcsak a hetvenes évektől ritkuló szocialista utalások tűntek el szinte teljesen a miniszteri helyzetértékelésekből, hanem a korábbi vezetés-elméleti, a munkavégzés jobb szervezésére koncentráló megoldási javaslatok helyét átvették a (a mai szemmel) neoliberalizmushoz köthető receptek. Az építőanyagipar válságának oldódását például a vegyesvállalatok létrehozásától remélték. Az ilyen típusú vállalatok alapítását Somogyi László még a rendszerváltás után évekkel is az egyik legsikeresebb miniszteri tevékenységének tartotta.¹⁸¹ Somogyi 1988. december 21-i miniszteri búcsúbeszéde lényegében a piacgazdaság, a „külföldi működő tőke” és a minisztériumi gazdaságátalakító munkája melletti kiállítás volt:

„A külföldi valóban észreveszi, hogy van bürokrácia; észreveszi, hogy az infrastruktúránk hiányos; észreveszi, hogy vannak elavult gépeink és gyáraink; tényleg észreveszi a magas kamatot és az inflációt; és tényleg észreveszi mindazokat a körülményeket, amelyek között mi dolgozunk. De a külföldi észreveszi és konstatálja azt is, hogy a szocialista táborban példa nélkül álló, olyan egyesülési és vállalkozási törvényt alkotott ez a parlament, amely mindenki számára lehetővé teszi, hogy valóban vállalkozás legyen ebben az országban. Észreveszi azokat a nyitott kapukat, amelyeket mi a gazdaságpolitikánkkal ki akarunk alakítani. Észreveszi, hogy a vezetés szándéka nem sanda, hanem tisztességes és a külföldi, aki ide bejön, az a nyereségét, a termelését, a hasznát szabadon kiviheti, és nem éri károsodás. Észreveszi azokat a lehetőségeket, amelyeket az idegenforgalom vagy a termelés kínál, és észreveszi azokat az áruhiányokat is, ami ebben az országban van, és ha annak a kielégítését megteremti, számára jó üzletet jelent. Észreveszi a mérnökök hozzáértését, akik az adott területen magas színvonalú munkát végeznek. Észreveszi a munkásoknak a hozzáértését. Észreveszi azokat a szakmai kultúrákat, ami ebben az országban van.”¹⁸²

¹⁷⁹ Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 7. ülése, 1986. március 21. 523–529.

¹⁸⁰ Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1986. március 20. 452.

¹⁸¹ Szikora Katalin 1998: Mi van vele? Somogyi László. *Magyar Hírlap*, 1998. február 9. 15.

¹⁸² Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 35. ülése. 1988. december 21. 2962.

A mából szemlélve, az utólagos előrelátás birtokában ezek a szavak hihetetlenül naivnak, már-már komikusnak tűnnek, de jól kifejezik az akkori technokrata vezető réteg tapasztalati és várakozási horizontját. Jól látszik, hogy ez a horizont nem volt igazán távlatos, valójában a nyugati tanácsok, a neoliberális elvek kritikátlan átvételét jelentette. Ezeknek a rendszerváltáskor a népszerűségük csúcsán lévő elveknek a korabeli beágyazottságát szépen illusztrálja Somogyi válasza az 1988-as Ludas Matyinak arra a kérdésére, hogy mit szólna egy női miniszterelnökhöz:

„Akkor elfogadom, ha olyan, mint Margaret Thatcher, mert Magyarországnak ma hasonlóra lenne szüksége.”¹⁸³

Annak ellenére, hogy Somogyi László miniszteri ideje egybeesett az építőipar válságával, az állami lakásépítés addig soha nem látott visszaesésével, a nagy építőipari vállalatok csődjével és a lakások drágulásával, a sajtóval való kapcsolata kifejezetten harmonikus volt. Már kortársainak is feltűnt, hogy Csehák Judit mellett ő az, aki a leggyakrabban jelenik meg a nyilvánosságban, és tudatosan használja annak eszközeit.¹⁸⁴ A rendszerváltás után maga Somogyi is elismerte, hogy szándékosan és örömmel teljesítette túl a Tájékoztatási Hivatal által kiadott sajtótervet. Ha végigbongésszük a korabeli sajtót, valóban látszik, hogy rengeteget szerepelt a korabeli újságokban, tv- és rádióműsorokban, ügyelve arra, hogy ne csak mint miniszter, hanem mint magánember is látható legyen.¹⁸⁵ A róla így kialakuló képben fontos vonás volt a munka szeretete, a koránkelés, a sport, a nyelvtudás és a folyamatos szakmai önképzés, de hiányzott például (szemben Ábrahám Kálmánnal) az irodalom szeretete, a tudomány művelése iránti vágy, a magas értelmiségi pozíció sugallata.

1988 decemberében az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumot összevonták a Közlekedési Minisztériummal. Somogyi László a megszüntetéssel/összevonással ugyan nem értett egyet, de személyes karrierjében nem okozott igazi törést miniszteri tárcájának megszűnése. Grósz Károly a KB előtti 1988. évi decemberi beszámolójában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Somogyi elvtársnak több különböző pozíciót ajánlottak fel, míg végül

¹⁸³ Juszt László 1988: Még a döntés előtt kérdezték a kormánytagokat: mit szólnának egy női miniszterelnökhöz? *Ludas Matyi* 48. 4.

¹⁸⁴ Megyesi Gusztáv: Mindenki lehet (Color) sztár. *Élet és Irodalom*, 1987. január 9. 1.

¹⁸⁵ Szöllősi Ferenc 1988: Az építésügy minisztere. *Képes7* (3.) 30. sz. 31–34.

elfogadta a Bécs–Budapest világkiállítás miniszteri biztosi állást.¹⁸⁶ Somogyi (saját elmondása alapján) hamar rájött azonban arra, hogy a világkiállítás megvalósítására nincs igazi akarat, így 1990-ben nyugdíjazását kérte.¹⁸⁷ Nem maradt azonban munka nélkül. Egyrészt megtalálta a helyét a rendszerváltás környékén alakult cégekben (vezérigazgatója volt a Fundamentum Befektetési Rt.-nek, a Dunaholding Invest Kft. ügyvezetőjeként tevékenykedett, a Dunaholding Rt., a Gropius Építőipari Rt. és a CET Svájci–Magyar Építéstervezési Rt. felügyelőbizottsági tagja volt még a 2000-es évek elején is), másrészt az Építés Fejlődéséért Alapítvány kuratóriumának elnökeként részt vett az Építőipari Nívódíj odaítélésben. Utolsó építésügyi miniszterként haláláig minden évben „baráti találkozóra hívta” a minisztérium volt dolgozóit.¹⁸⁸

Ábrahám Kálmán és Somogyi László színrelépésével jelentek meg azok a vezetőtípusok, akiket a szakmai közbeszédben technokratának neveznek. A magyarországi technokrata réteg jellemzői: mérnöki, közgazdaságtani háttér, a szaktudás meghatározó szerepe és a politikai értékeknek (vagy legalábbis az arra való hivatkozásnak) a vezetői identitásban való háttérbe szorulása náluk is jól láthatóan kirajzolódik. Ábrahám és Somogyi életének, szakmai karrierjének összehasonlítása azonban világosan megmutatja, hogy technokrata és technokrata között is van különbség. Addig, amíg Ábrahám karrierje egyfajta „hivatali” technokráciaként írható le, ahol a gazdasági pozíciók helyett az állami, minisztériumi szakpozíciók domináltak, addig Somogyi esetében egészen a minisztériumig az „ipar” volt túlsúlyban, ahogy erre a vele készült interjúkban ő maga hívta fel a figyelmet.¹⁸⁹ Ez a különbség a közös alap ellenére másfajta karrier- és problémamegoldási stratégiákat hozott magával. Egyrészt Ábrahám Kálmán, valószínűleg a hivatali szocializáció miatt, inkább elméleti értelmiségi habitust alakított ki, és ez határozta meg építőipari és környezetvédelmi tevékenységét is. Nem véletlen, hogy a maga köré például a Balaton ügyében felépíteni szándékozott értelmiségi csoport írókból, képzőművészekből, egyszóval a kultúra embereiből állt. Somogyi ezzel szemben, bár hangsúlyozta szakmaiságát, nyelvtudását és a külföld felé való nyitottságát, mindig inkább a gyakorlat irányába hajlott. Ezt támasztja alá, hogy a róla

¹⁸⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288,. 1988. december 15.+(288. f. 4/248-249. ő. e.) Személyi kérdések.

¹⁸⁷ Szikora 1998: 15.

¹⁸⁸ Bódis András – Szőnyi Szilárd 2005: Az igaz lista. *Heti Válasz*, (5.) 12. sz. 15.; Zábránszky Pap Klára 2013: Az építésügy meghatározó személyiségei. *Építésügyi Szemle* (55.) 5. sz. 33–34.

¹⁸⁹ Szöllősi 1988: 31.; Szikora 1998: 15.

írt nekrológokban a külföldi licenszek, építési módok magyarországi meghonosítása kiemelt helyen szerepelt szakmai eredményei között.

Figyelemreméltónak tartom, hogy ez – a szakmai stratégiákban rejlő – különbség alapvetően meghatározta a két azonos korú és hasonló háttérrel rendelkező miniszter rendszerváltás utáni karrierjét. A források alapján úgy tűnik, hogy míg Ábrahám hivatalnoki technokrata tudására lényegében nem volt szükség a rendszerváltás után, és korábbi pozíciójának megtartásában a szocialista kori kulturális elittel kialakított kapcsolatai sem segítettek, addig Somogyi gazdasági kapcsolatai, a vegyesvállalatok szervezésében való részvétel komoly előnyöket jelentettek számára új pozíciók elérésére a rendszerváltás után is. Még könnyebben érthetővé válik a két technokrata miniszter rendszerváltás utáni karrierjének különbsége, ha a szocialista elitiek jellemzésére a nemzetközi szakirodalomban is használt kooptált és rekrutált fogalmak segítségével magyarázzuk azt.¹⁹⁰ Ábrahám Kálmán folyamatos, 1950-ig visszanyúló párttagságával, hangsúlyosabb hivatali karrierjével egyértelműen a rekrutált kategóriába sorolható, szemben az inkább a kooptált típust megtestesítő Somogyival. Ennek megfelelően Somogyinak jóval könnyebb volt visszatérnie a gazdaságba a rendszerváltás után, mint a szövetségeseit és terepét elvesztő Ábrahámnak. A rekrutáltságból fakadó erőforrások 1984-ben még elég erősek voltak ahhoz, hogy a komolyabb bukástól megvédjék Ábrahámot. Ekkor miniszterből csak államtitkárrá fokozták le, új területet, a környezetvédelmet nyitva meg előtte. A rendszerváltáskor az évtizedek alatt felépített kapcsolatrendszer már csak egy gyors főigazgatói kinevezésre volt elég, a rendszerváltás után pedig teljesen elporladt, amiből egyenesen következett Ábrahám kihullása a közéletből. Somogyi rendszerváltás utáni útja, mivel az iparból érkezett a miniszteri pozícióba, teljesen más. Gazdasági kapcsolatainak köszönhetően továbbra is a fontos emberek között tartják számon.

2.8 Következtetések

A lakáskérdés megoldásának legfontosabb dilemmája az állam és a piac, az állami és a magántulajdon viszonyának kérdése. Éppen ezért kifejezetten fontos, hogy az állami

---

¹⁹⁰ Szakadát István – Kelemen Gábor 1990: Karriertípusok és mobilitási csatornák a Magyar Kommunista Párton belül (1945–1989). In: Szakadát István: *A nomenklatúra csúcsán: Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest, 47–62.

bürokráciában a lakhatásért felelős minisztérium vezetője hogyan közelít ezekhez a feszültségektől sem mentes kérdésekhez, milyen dogmák, gondolati sémák irányítják cselekvéseit. Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk az építésügyi minisztereket, jobban megérthetjük az állami lakáspolitiká alakulását.

Az első szembeötlő jelenség, ha az építésügyi minisztérium vezetését vizsgáljuk, a különböző jellemvonásokkal rendelkező személyiségek jelenléte. Minden új miniszter új típust jelent, úgy tűnik (és ennek szövegszerű lenyomatai vannak), hogy a pártvezetés újra és újra másfajta háttérrel, tudással és készségekkel rendelkező miniszterektől várta az építőipar problémáinak megoldását. A váltás azonban legtöbbször nem volt előkészítetlen. Sándor László kivételével az 1970-es évek végéig minden miniszter kinevezése előtt miniszterhelyettesként dolgozott a minisztériumban. A megfelelő vezető kiválasztásában két szempont versengett egymással: a munkásmozgalmi háttér és a szaktudás. Másképpen fogalmazva: az volt a kérdés, hogy az Építésügyi Minisztérium vezető személyisége építőmunkás vagy építész (azaz értelmiségi) legyen.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a „régijó elvtársaság” mellett az időben előre haladva egyre fontosabbá vált a szakértelem, ami persze gyakran nem egyfajta konkrét szaktudást, hanem szervezési, vezetési készséget, képességet jelentett. Még ez a típusú professzionizálódás is erősen ellentmondásos azonban, hiszen a rendszer ideológiai korlátai nem tették lehetővé az érdemi, a problémák gyökeréig hatoló válaszok kidolgozását. Ez a helyzet (és ez már túl mutat az építőipar területén) gátja volt a valódi szakszerűsödésnek.

A miniszteri megnyilatkozásokban a lakáskérdésre figyelve, szépen kirajzolódik az a minta, amit már a lakáskérdés általános jogi környezetének bemutatása is megelőlegezett: az egyéni felelősség és a magánérő fontossága az idő előrehaladtával egyre hangsúlyosabbá vált a miniszterek megnyilatkozásában is. Izgalmas látni, hogy abban a pillanatban, amikor a lakhatás, a lakásigények kielégítése fontossá válik, vagyis a 1953-as kormányprogramtól, rögtön megjelenik a magánérős, lakossági lakásépítés, de egyelőre még csak egyfajta kiegészítő szerepben.¹⁹¹ 1955–1956-ra azonban már a „lakásszükségletek fedezésének egyik hathatós eszközévé” válik, és az országgyűlésben kifejezett helyesléssel találkozunk a

---

¹⁹¹ Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 8. ülése 1954. június 17. 318.

„magánépítkezés növekedése”.¹⁹² Tehát a lakáskérdésről való gondolkodásban az állam mellett már a kezdetektől megjelenik a lakosság mint aktor, de a szerepeikhez kapcsolt hangsúlyok folyamatosan változnak a korszak miniszteri megnyilatkozásaiban.

Az 1950-es évek első felében, azaz Szijártó minisztersége idején a magánérs lakásépítés mint állami, miniszteri felelősség jelenik meg. Állami feladat a lakossági építkezéshez szükséges építőanyagok rendelkezésre bocsátása, az egyéni lakásépítés és a lakásépítéshez szükséges takarékoskodás elősegítése. Trautmann Rezső miniszterként ezen a területen is változást hozott magával. Nála jelent meg először az a gondolat, hogy a lakosság lakásigényeire és ízlésbeli preferenciájára figyelni kell, sőt a „családi ház vitát” lezáró cikkében amellet érvel, hogy a lakáskérdés megoldásába a jövő lakókat is be kell vonni.¹⁹³ Nem csak ebben az értelemben változott a lakosság pozíciója. Trautmann már korai (1957-es) miniszteri felszólalásaiban, a lakáskérdést középpontba állítva utalt a magánérs és az állami lakásépítés, illetve karbantartás egymásra utaltságára. Az egymásrautaltság megjelenése ellenére azonban ezekben az években a lakáskérdés politikai diskurzusában a fő aktor az állam, a lakosság csak kiegészítő szerepet játszott. Ez következett a lakáshelyzet megoldására kidolgozott stratégiából is. Ekkor még úgy gondolták, hogy a „nagyelemes” lakásépítési technológiával gyorsan és olcsón felépíthetők a hiányzó lakások.¹⁹⁴ Ez a helyzet a '60-as évek közepére változott meg. Ettől az időtől kezdve a lakossági megtakarítások bevonása központi jelentőségővé vált a lakáshiány felszámolásáért végzett munkában.¹⁹⁵ 1966-ban a miniszter a harmadik ötéves terv keretében felépítendő lakások egyharmadát (100ezer lakást) tervezett felépíteni állami beruházás keretében, a nagyobb rész pedig már magánérsből épült volna fel.¹⁹⁶

Korábban láthattuk, hogy Bondor József személye egyfajta visszatérést jelentett az 1950-es évekhez. Ez a visszatérés a lakásépítésről való gondolkodásban is tetten érhető. Bondor,

---

¹⁹² Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 23. ülése 1955. november 17. 1090.; Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése 1956. augusztus 3. 1644.

¹⁹³ Keller Márkus: Építési szerepek és a „szocmodern”. A 60-70-es évek épületeinek védelméről. <https://epiteszforum.hu/epitesi-szerepek-es-a-szocmodern-a-60-70-es-evек-epuleteinek-vedelmerol-keller-markus-irasa> (utolsó letöltés 2023.07.24.)

¹⁹⁴ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 38. ülése, 1957. évi június 5. *Országgyűlési napló*, 1953. II. köt. 1966–1974.; Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 39. ülése, 1957. évi június 6. 2081–2086.; Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 19. ülése 1961. február 24.

¹⁹⁵ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1963. október 26. 409–410.

¹⁹⁶ Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 25. ülése, 1966. június 24. 1176.

szakítva a trautmanni hagyományokkal, az 1969-es évet értékelve és az 1970-es év terveit bemutatva az országgyűlésben, a lakásépítésről szólva meg sem említette a lakosság hozzájárulását, a magánérés lakásépítést.¹⁹⁷ Ennek valószínűleg csak részben volt oka a magántulajdonnal szembeni ellenérzés, sokkal inkább táplálta az állami házgyárakba, az új paneltechnológiába vetett hit, az a gondolat, hogy a lakásépítés gépesítésével tényleg felszámolható a lakáshiány.¹⁹⁸ A 15 éves lakásépítési program sikereinek bemutatásakor a miniszter ugyan köszönetet mondott a „sok százezer egyéni építőnek”, de az eredmények elemzésekor egyértelműen az államot és annak teljesítményét helyezte középpontba, holott a megépült egymilliónál kicsivel több lakás kétharmada magánkivitelezésben épült.¹⁹⁹ Bondornak a modern építőiparba és az államba, állami eszközökbe vetett hite annyira erős volt, hogy amikor az állami lakásépítés egyértelműen túl volt a csúcspontján, válságba került, akkor sem tekintett a magánérés lakásépítésre mint a célok elérését segítő eszközre.²⁰⁰ Ebbe a mintába illeszkedik az is, ahogyan a minőségi és mennyiségi lakáshiány megoldásának dilemmájára reagált. Az 1970-es évek szakértői diskurzusában közmegegyezés volt abban, hogy a minőségi és a mennyiségi lakáshiány összefügg, és a kettő csak egyszerre oldható meg. Bondor József azonban az '50-es évek mennyiségi logikáját alkalmazva azt hangsúlyozta, hiába szeretnének nagyobb lakást az emberek, amíg a mennyiségi igények nincsenek kielégítve, a minőségi szempontok (azaz a lakásnagyság is) alárendelt szerepet játszanak.²⁰¹ Az állami és magánérés építkezés, illetve az állami és a magántulajdon feszültsége felől tekintve, a modern építészek elleni (már említett) kirohanása is értelmezhető az ideológiai szempontok érvényesítésére való törekvésként. Különösen akkor látszik ez élesen, ha az őt követő miniszterek által képviselt nézettel hasonlítjuk össze, hiszen Ábrahám Kálmán és Somogyi László már gyökeresen másként állt az állam és a magánérés kérdéséhez.

A technokrata miniszterek nyilvánvalóan a gazdasági válságra is reagálva kifejezetten hangsúlyozták a lakosság szerepét a lakások építésében, a lakásállomány karbantartásában.

¹⁹⁷ Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 28. ülése, 1969. december 10. 2243–2249.

¹⁹⁸ Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 3. ülése, 1971. június 24. 169–175.; Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 21. ülése, 1973. június 15., 1543–1551.

¹⁹⁹ Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 2. ülése, 1975. szeptember 25. 93–100.

²⁰⁰ Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 14. ülése, 1976. december 17. 931–937.

²⁰¹ Rozvány György 2001: A pécsi panel története II. A nagypaneles gyártástól az IMS-ig (1963–1973). Pécsi Szemle (4.) 1. sz. 117.; Balog János 1974: Fészekrakók. Beszélgetés a lakásépítésről Bondor József építésügyi és városfejlesztési miniszterrel. Új Tükör (12.) 51. 4–5.

A magánérő újra fontossá, sőt az állam meghatározó, támogatandó partnerré vált.²⁰² A rendszerváltás felé közeledve olyannyira megerősödött ez a retorika, hogy a magánérős vagy kisvállalkozói lakásépítés úgy jelent meg az országgyűlési beszámolóokban, felszólalásokban, mint az államinál gyorsabban, dinamikusabban fejlődő terület. Sőt a rendszerváltás küszöbén már a magánérős lakásépítés dominanciájának és különösen a „földműves-lakosság áldozatvállalásának” visszamenőleges elismerése is megtörtént.²⁰³ 1988-ra az állam már önmaga által elismerten is csak juniorpartner a lakásépítésben.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az építésügyi miniszterek között komoly identitás- és habitusbeli különbségek fedezhetők fel, amelyek jórészt párhuzamosak a korábban tárgyalt állam és magánérő, állam és piac dichotómiákhoz való hozzáállással. A pártvezetésnek még a '70-es évek közepére sem sikerült stabilizálni az ideális miniszter jellemzőit. Egyrészt folyamatos váltják egymást a miniszteri poszton a rekrutált (Sándor, Szíjártó, Bondor) és a kooptált (Trautmann, Somogyi) vagy inkább kooptált (Ábrahám) miniszterek. Másrészt a korabeli forrásokból úgy tűnik, hogy különböző vezetési stílusú miniszterekkel kísérleteztek.²⁰⁴ Ráadásul a minisztereket jellemző vezetési stílusok megítélése is folyamatosan változott. A Rákosi-korszak autoriter vezetési stílusú minisztereivel szemben Trautmann Rezső egy a beosztottnak nagyobb autonómiát hagyó vezetési módot képviselt, ami a róla írt nekrológokból, de a korabeli jellemzésekből is kikövetkeztethető. Ez a kezdetben pozitív tulajdonság 1968-ban már miniszteri munkája egyik fő kritikájaként jelent meg („határozatlan”), és vezetett újra a szigorúbb és közvetlen vezetésben bízó Bondor József kinevezéséhez. 1977-ben pedig egy újabb váltással megint szelídebb, kevésbé autoriter típusú miniszter következett. Természetesen ezek a váltások nem függetlenek a társadalmi légkör általános változásától, de mégis arra utalnak, hogy a Kádár-rendszert ezen a területen folyamatos vezetési válság, útkeresés jellemezte.

²⁰² Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése, 1979. szeptember 27. 2299–2301.; Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 11. ülése, 1981. december. 17. 708–712.; Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 24. ülése, 1978. július 7. 1678.

²⁰³ Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése, 1988 november 25. 2622.; Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 35. ülése. 1988. december 21. 2693.; Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 7. ülése. 1986. március 21. 523–529.; Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1986. március 20. 448–458.

²⁰⁴ A különböző vezetési stílusok tipológiájáról lásd: Győri Ágnes – Lengyel György – Perpék Éva 2020: Preferált vezetési stílus, vezetői és vállalkozói hajlandóság az egyetemi hallgatók körében. *Metszetek* (9.) 1. sz. 3–26.

Ez az útkeresés – paradox módon – azonban a legfontosabb „kimeneti termékeken”, az építőipar gépesítését és a lakáskérdés megoldását célzó szakpolitikákon nem igazán látszott. A célok, a nehézségek és a nehézségek legyűrésére bevetett eszközök lényegében az '50-es évek közepére stabilizálódtak, és nem változtak a '80-as évek közepéig. A lakásépítésről való miniszteri beszéd mód vizsgálata arra utal, hogy ekkor jelent meg a piaci működés mint valódi és az adott körülmények között egyre következetesebben alkalmazott paradigma. A korábbi évtizedek beszéd módjának és szakpolitikájának homogenitása leginkább annak köszönhető, hogy az 1950-es évek közepétől a lakáskérdés megoldása már a rendszer gazdaságpolitikai alapjait feszegette, a valódi válaszokat ennek megfelelően lehetetlenné téve. Így az egymást követő minisztereknek nem maradt más hátra, mint az alapanyaghiány, hatékonyság, technológiai fejlődés hívószavak ismételtetése és a lakásigények kielégítésének egyre távolabbi jövőbe tologatása.

3. A lakáskérdés a szakemberek szemével

A lakásválság a legfontosabb társadalmi problémák közé tartozott a szocialista korszak egészében. Annak ellenére, hogy megoldása az állam politikai céljai között nem mindig állt az első helyen, a lakáskérdés a hivatalos szakértői diskurzusban folyamatosan kitüntetett szerepet játszott. A továbbiakban azt vizsgálom, hogyan lehetett megfogalmazni a lakáskérdést a szocializmus különböző időszakában. Látni fogjuk, hogy a korszakban mind a lakhatásról szóló vita résztvevői, mind a vita tematikai súlypontja változott. A hatvanas évek elejéig a vita elsősorban a jó lakásról, a szocializmushoz illő lakástípusról szólt, és elsődleges résztvevői az építészek voltak. A lakhatásról szóló diskurzus a hatvanas évek elején változik meg, amikor először színesedik a lakhatásról szóló vitákban résztvevők köre, majd a tematika is megváltozik: a jó lakás helyett a jó lakáspolitiká válik a viták elsődleges tárgyává.

3.1 Mi a baj? A lakáskérdés megfogalmazásának határai a háború után

A válság fogalmának pontos meghatározása meglehetősen nehéz. Úgy tűnik, minden kutatás, tanulmány, esszé a saját témájának megfelelően hangsúlyozza a fogalom egyik vagy

másik elemét, ráadásul gyakori használata analitikus alkalmazását nagyon nehezzé teszi.²⁰⁵ Minden nehézség ellenére úgy látszik, hogy a különböző (jogi, teológiai, orvosi) szóhasználatokban közös, hogy a válságot olyan állapotként értelmezik, melyben a régi rend/állapot megkérdőjeleződik, és a felmerülő problémák a szokásos, korábbi módokon nem oldhatók meg, egyfajta megújulás (*renovatio*) vagy egyenesen forradalom szükséges. További jellemzője a válságnak, hogy a kortársak számára a válságból való kiút nem egyértelmű, lefolyása során különböző alternatívák, megoldások merülnek fel.²⁰⁶ Nem volt ez másként a lakásválság esetében sem.

A háború után a politika porondján megjelenő pártok programjaiban a lakáskérdés a politikai berendezkedés átalakítása, a földosztás, az államosítás problémája, feladata mögött csak sokadik helyen állt. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a lakáskérdés a politikai elit számára ugyan fontos, de mégis inkább szakpolitikai kérdésként merült fel. Semmiképpen sem olyan ügyként, aminek egy választási programban nagy, meghatározó helyet kellene biztosítani. Így a politikai pártok megnyilatkozásai (ha voltak) inkább a felszínen mozogtak, és hangzatos ígéretekben öltöttek testet.

A kérdéshez rendszerszerűen csak a Magyar Szociáldemokrata Párt nyúlt, az ő programjukban a lakáskérdés (egyedülként a pártpalettán) külön fejezetet kapott, és a lakáskérdés mint fogalom is kizárólag csak az ő programjukban jelent meg. 1945-ös programnyilatkozataikban a klasszikus szocialista hagyomány alapján kerestek választ a lakáskérdésre: a lakásszükséglet nem lehet nyereszkezdés tárgya, állami forrásokat kell biztosítani a tömeges lakásépítéshez, modern városi és falusi kislakásépítésre van szükség.²⁰⁷ A Magyar Kommunista Párt inkább csak egy mondatos, tetszetős ígéretekkel igyekezett kezelni a lakásválságot, három év alatt mindenki számára „emberhez méltó” lakást

---

²⁰⁵ Otto Brunner– Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 3. 649–650.; Henning Tümmers 2011: *Rezension zu: Schulze, Gerhard, Krisen. Das Alarmdilemma*. Frankfurt am Main 2011, H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184> (utolsó letöltés: 2023.07.24.) Henning Tümmers, *Rezension zu: Mergel, Thomas (Hrsg.): Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*. Frankfurt am Main 2011, H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>>. (utolsó letöltés: 2023.07.24.); Henning Tümmers: *Rezension zu: Meyer, Carla; Patzel-Mattern, Katja; Schenk, Gerrit Jasper (Hrsg.): Krisengeschichte(n). „Krise“ als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Stuttgart 2012, H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>>. (utolsó letöltés: 2023.07.24.)

²⁰⁶ *Geschichtliche Grundbegriffe*, 3, 619.; *Lexikon Geschichtswissenschaft*. Hg. Stefan Jordan. Stuttgart, 2010. 193–197.

²⁰⁷ Balogh Sándor – Izsák Lajos 1979: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Budapest, 211., 284., 291.

kívántak biztosítani, illetve a párt irányítói immár az MDP színeiben ígéretet tettek arra, hogy küzdeni fognak a „dolgozók lakásviszonyainak gyökeres megjavításáért”.²⁰⁸

Az FKGP a lakásproblémák megoldását inkább a polgári hagyományokra támaszkodva, a magántőke adókedvezményekkel való segítségével látta, de nem vetette el az állami szerepvállalást sem.²⁰⁹ A Nemzeti Parasztpárt természetéből adódóan elsősorban a parasztság, a falu lakásgondjaira koncentrált. Modernizálni szerette volna a paraszti építkezést, a „nép szükségleteinek és ízlésének megfelelő háztípusok” kidolgozásán keresztül. Állami segítség és szövetkezetek útján vélték leginkább megvalósíthatónak ezeket a célokat.²¹⁰

Az 1945 utáni évek válság jellege nehezen tagadható, az sem kérdéses, hogy a kortársak számára csak az volt egyértelmű, hogy a múlt nem folytatható, a felhalmozódó problémák megoldásához gyökeres változásokra van szükség. A korabeli magyar társadalom többsége számára közvetlenül a második világháború után még úgy tűnt, többféle lehetőség közül választhat, ennek az érzésnek az illúzióvoltát már csak az utókor konstatálhatta.

3.1.1 A szakmai diskurzus keretei

Könnyen lehet, hogy első pillanatra felesleges önkorlátozásnak látszik, hogy a lakáskérdést vizsgálva az építészek vitáira, megnyilatkozásaira koncentrálok, hiszen a lakáskérdés a (társadalmi hierarchiában való elhelyezkedéstől függetlenül) a társadalom egészét érintette. Ennek ellenére a korabeli sajtó átpolitizáltsága miatt, úgy tűnik, a lakáskérdés megoldási koncepcióinak felvázolása és megtárgyalása az építészek kiváltsága maradt. Természetesen akadtak riportok, cikkek, olvasói levelek, melyek témáját a lakáshelyzet, lakáskörülmények adták, de ezek vagy nem lépték túl a pártpropaganda kereteit, vagy nagyon kötődtek egy-egy konkrét építkezéshez, lakóházhoz.

A diskurzust a specializáció felé terelte az egyre szűkülő nyilvánosság is. Minél kevésbé volt lehetséges a szabad vita, a pártállami kurzussal szembeni vélemény megfogalmazása, annál inkább fontossá vált a legitimitáció, melynek elsőrendű alapját a párthűség képezte, de emellett a szakmaiság, szakértelem is alapot adhatott alternatív koncepciók

²⁰⁸ Balogh–Izsák 1979: 238., 424.

²⁰⁹ Balogh–Izsák 1979: 308.

²¹⁰ Balogh–Izsák 1979: 319–321.

megfogalmazásához. Következésképpen a nem a szűk szakmához tartozó, laikus értelmiségiek teljesen kiszorultak a vitákból. Ez majd csak az 1960-as évek elejétől változik, amikor újra írók és költők is állást foglalnak építészeti (lakáspolitikai) kérdésekben.²¹¹

Az értelmiségi, „társadalmi, szakértői szerep” és a modern építészet közötti kapcsolat tézisét erősíti, hogy az építészek társadalmi súlyának csökkenése, itthon és külföldön, együtt járt a modern építészettel szembeni kritikák megerősödésével az 1960-as évek elején.

A lakásválságról folyó diskurzus elemzéséhez felhasznált szövegek 1945 és 1959 között jelentek meg a korabeli építészeti sajtóban. Külön kiemelendő a folyóiratokban megjelenő tanulmányok mellett három kiadvány is, melyek szerzői, szerkesztői a kezdetben az Építészeti Kormánybiztosságon, majd az Építéstudományi Központban dolgozó Major Máté és Perényi Imre körül szerveződő csoport és a modern építészeti mozgalom tagjai voltak. Ezért ezek a könyvek nemcsak azonos munkatársi kör munkái, hanem szorosán egymásra épülve egy közös koncepció termékei is egyben.²¹² Az ezekben az írásokban megfogalmazott gondolatokat ütköztetem majd a „stílusfordulat” után, 1952-ben megrendezett lakásépítési anket szövegeivel, annak érdekében, hogy megmutathassam, hogy a legfontosabb gyakorlati és elméleti kérdések erőszakos lezárása után milyen módon fogalmazhatták meg véleményüket az építészek.

3.1.2 A lakásválság oka és a megoldási módok

Az első helyzetértékelés még a háború vége előtt született. 1944-ben íródott ugyanis a *Tér és Forma* körül csoportosuló építészek nyilatkozata, mely az építészet háború utáni feladatait jelölte ki. Az ország irányításában tevőleges és meghatározó részvétel alapja – fel fogásuk szerint – nem pusztán szakmai tudásuk, hanem az építészet azon tulajdonsága volt, hogy „képes kielégíteni és kifejezni a társadalomban még tudat alatt lappangó élet-ideálokat”. A megfogalmazott cél egyértelmű: a kiáltvány a múlt hibáitól való elhatárolódás mellett a lakásépítést, a lakáskérdés megoldását jelöli meg legfontosabb feladatként.

²¹¹ Lásd ezzel kapcsolatban a „családi ház”-vitát: Major Máté – Osskó Judit (szerk.) 1981: *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 189–248.

²¹² Gádoros Lajos 1946: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*. Budapest; ifj. Kismarty-Lechner Jenő 1947: *Városi lakástípusok*. Budapest; Gádoros Lajos – ifj. Kismarty-Lechner Jenő – Perényi Imre 1948: *A családi lakóház*. Budapest; Kiss Tibor 1948: *Falusi lakóházak*. Budapest.

Fontos, hogy a későbbi évek összes ötlete – títusterv, lakásszövetkezet, egyéni takarékoskodás, előregyártás – már ekkor megjelenik. Az építészet „belső” ügyei közül hármat emelnek ki a deklaráció szerzői: 1. az építészképzés újjászervezésének fontosságát, a szellemi elit képzésének elválasztását a pusztán szakemberképzéstől – és ezen keresztül is az építőipari háttér korszerűsítését; 2. a lakosság építészeti igényességre nevelését, hiszen „propaganda, felvilágosítás” nélkül nem alakul ki fogadókészség az új, modern építészet iránt; 3. országos szervezet megteremtését, amely a „építés ügyét világosan tisztázott hatáskörrel és tisztán szakszemponctól vezérelve szolgálja, politikamentesen és részrehajlás nélkül”.²¹³

Két évvel később Major Máté az *Új Építészet* című folyóirat 1946-os első számának beköszönő cikkében szintén válságot érzékel, „soha nem volt, új, nagy és komoly” feladatokról beszél, melyek megoldására a „gazdasági és jogi szerkezet gyökeres reformja nélkül” nincs esély, és az építésznek vállalniuk kell ezt a „súlyos és felelősségteljes” feladatot. A helyzet kulcsát számára azonban ekkor már nemcsak a modern építészet, hanem a politikai elköteleződés, a „dolgozók társadalmába való” beilleszkedés is jelentette.²¹⁴

Kezdetektől fogva egyértelmű volt, hogy a modern építészet hívei egy teljesen új koncepcióval kívántak fellépni az építészet minden területén, így a lakáskérdésben is. Az 1945 előtti lakáskultúra és társadalompolitika elutasítása a háború utáni hivatalos politikai közbeszédbe is illeszkedett. Ennek megfelelően nemcsak a lakások pusztulása jelentett számukra problémát, hanem a lakáskultúra alacsony színvonala is.²¹⁵ Úgy érezték, a közvéleményt az alacsony műveltségi színvonal miatt még fogva tartja a „polgári lakás ígérete”.²¹⁶ A polgári lakással a legfőbb gond nem az volt, hogy egy másik társadalmi renddel kötődött, hanem hogy merev, monofunkcionális szobáival, rosszul használható konyhájával, a gyerekszoba hiányával – úgymond – nem felelt meg a modern élet, a jó lakás kívánalmainak. Hasonlóan rossz véleménnyel voltak ezek a baloldali, a háború utáni

²¹³ Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty-Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János 1953: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon 1944–1945. *Tér és Forma* (17–18.) 11. sz. 158–159.

²¹⁴ Major Máté 1946a: A magyar építészekhez! *Új Építészet* (1.) 1. sz. 1.

²¹⁵ Preisich Gábor 1946: A háború utáni lakásépítés feladatai. *Új Építészet* (1.) 1. sz. 9.

²¹⁶ Kaesz Gyula 1946: *Előszó*. In: Gáboros 1946: 3–6.

hatalmi-szakmai pozíciókat monopolizáló építészek a kor munkáslakásairól, a 20. század elejének magyar szociális lakásépítéséről is.²¹⁷

A cél tehát nemcsak a világháborús károk helyreállítása, hanem az emelkedettebb életmód lehetővé tétele, az „osztálykülönbségek” fokozatos kiegyenlítése volt. Az ezzel együtt járó küldetéstudat nem hagyott kétséget afelől, hogy a tökéletes recept birtokában vannak.²¹⁸ A fejlődés útja – számukra ekkor – a modern építészeti mozgalom megerősítése, annak hangsúlyozásával, hogy ez egy nemzetközi „forradalmi” áramlat, mely „technikai kultúránk teljes birtokbavételét, a mindennapi élet kibővítését új távlatok felé és az életkereknek az új lehetőségekhez szabását” célozza. Az önmaguk számára kijelölt feladat az ideális követelmények megfogalmazása és a szükségletek gondos vizsgálata alapján a szükséges minimális lakásméretek megállapítása volt, ennek figyelembevételével típus-tervek készítése és a típustervek alapján olyan építési szabályok megfogalmazása, melyek „céltudatos és átfogó lakáspolitiká” alapjául szolgálhatnak.²¹⁹ Ennek a saját maguk által támasztott követelménynek meg is feleltek, hiszen Gádoros Lajos könyve a minimális bútor-, ruha- és térszükségleteket meghatározva, kiszámolta, mennyi helyre van szükségre egy „polgári színvonalon élő” férfinak, nőnek, gyermeknek.²²⁰ Ezeket a méreteket figyelembevéve készültek el a Kismarty-Lechner által szerkesztett *Városi lakástípusok* c. könyv tervei, míg a *Családi lakóházak* c. kötet típustervek mellett már városrendezési kérdésekkel is foglalkozik.

A szövegekből kirajzolódó koncepcióban a fejlődés motorja egyértelműen az állam, eszköze pedig a tervezés. A szabadpiac ugyan érvényesülhet, de az alapszükségleteket mindenképpen az államnak kell kielégíteni.²²¹ Ennek legfőbb oka, hogy csak az állami tervezésen keresztül lehet megfelelően szabályozni olyan koncepcionális, hosszú távon megoldható kérdéseket, mint a laksűrűség vagy a beépítési mód, illetve az állami fellépésen keresztül oldható csak fel a magántulajdon és az ideális beépítés, építészeti elképzelés

---

²¹⁷ Major Máté 1947a: *Előszó*. In: ifj. Kismarty-Lechner 1947: 5–6.; Gádoros – Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 9–15.

²¹⁸ Gádoros – ifj. Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 9.

²¹⁹ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 11–12.

²²⁰ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 14.

²²¹ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 13.

konfliktusa is. Ebben az alapvető kérdésben többé-kevésbé egyértelműen a magántulajdon korlátozása mellett foglalnak állást.²²² Az állami szabályozásból, (típus)tervezésből eredő egységes külső lélektelensége azonban 1948-ban még elkerülhetőnek tűnt.²²³

Az építészek és a lakók, az épületek használói közötti viszonyt már a 1944-es nyilatkozatban sem a partnerség, hanem inkább a tanár-tanítvány, vezető és vezetett kapcsolata jellemezte. Ebben a felfogásban a tudatlan, rossz ízlésű, lakáskultúrával alig rendelkező lakosságot „fejleszteni” kellett. Állami segítséggel kívánták a modern építészet lakáshasználati elveit, esztétikai értékrendjét közkinccsé tenni. Fontos céllá vált, hogy az emberek ráébredjenek „valódi igényeikre”, amik természetesen a modern építészet dogmaival voltak összhangban, és életmódjukban is alkalmazkodjanak az építész alaprajzi elgondolásaihoz.²²⁴

Ha az 1944 és 1948 között keletkezett írások konkrét szakmai szövegei mögé tekintünk, és a szövegekben megjelenő szemantikai mintát vesszük górcső alá, akkor a válság fogalmának a teológiai gyökereihez közelebb álló értelmezését találhatjuk.²²⁵ A válság mint egyszeri végső esemény jelenik meg, melynek lefolyása után a világ (jelen esetben a magyar társadalom) gyökeresen megváltozik. De nemcsak az addigi világ gyökeres megváltozásába vetett hit jelenik meg a szövegekben, hanem a diagnózis mellett a gyógy mód is. Az érvelések szerint a modern építészet tudásanyagával a magyar társadalom egyik legfontosabb problémája, a lakáskérdés véglegesen megoldható.

A konkrét tartalmat tekintve – szakmai diskurzusban – két fontos témakör rajzolódik ki a lakáskérdésen belül. Egyrészt a falu, a vidék lakásproblémái mint saját törvényszerűségekkel rendelkező és sajátos megoldási módokat követelő terep. Másrészt a megfelelő ideális lakásforma kérdése a városban. Ebben az esetben a lakók által leginkább preferált családi ház és a modern várostervezés által társadalmi és gazdasági szempontokból is ideálisnak tartott többlakásos társasházak közötti feszültség feloldása volt a feladat.

²²² Gádoros – ifj. Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 17., 26.

²²³ Gádoros – ifj. Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 28.

²²⁴ Gádoros – ifj. Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 65.; Hönsch László 1948: Házhelyosztások Budapesten és vidéken. *Tér és Forma* (21.) 1. sz. 14–16.

²²⁵ *Geschichtliche Grundbegriffe*, 3., 617., 627.

3.1.3 A lakáskérdés falun

„Mi itt – budapesti építészek eléggé egyoldalúan – csak a magunk bajaival foglalkozunk, a mi városunk, a magunk bérlakásaink szörnyű állapotával, az e lakásokban lakók kietlen szociális viszonyaival, s megfeledkezünk a »jó vidékről«, holott, amint ott alig éldegél egy-két tervező építész, ugyanígy alig akad építész szociológus is, aki ezeket a bajokat tudományosan feltárja és a változás érdekében széles körben tudatosítsa.”²²⁶

A lakáskérdés egészét jórészt városi problémaként tárgyaló írások között a falusi lakáskérdéssel foglalkozók kisebbséget alkottak. Ennek ellenére jól látható, hogy az építészet 1945 utáni hangadói a falu lakásgondjait külön kezelték, arra a várositól teljesen különböző megoldási módot javasoltak. A Perényi Imre felelős szerkesztésében megjelenő (a modern építészet zászlaját vivő) *Új Építészet* 1947-es évfolyamában a Művészeti Tanács *Falu – Város* lakásépítési kiállítása kapcsán külön számot szentelt a kérdésnek. A kérdéssel foglalkozó másik korabeli kiadvány az Újjáépítési Minisztérium falusi lakáspályázatának győztes munkáit bemutató és a falusi lakhatást elemző *Falusi lakóházak* című könyv szerzője és szerkesztője, Kiss Tibor azonban – bár 1971-ben keletkezett visszaemlékezése szerint nagy rajongója volt Le Corbusiernek – nem tartozott a baloldali modern építészek köréhez.²²⁷ Látni fogjuk, ez a különbség a falusi lakhatás tárgyalására is rányomja a bélyegét.²²⁸

Az *Új Építészet* 1947-es, a falusi lakáshelyzettel foglalkozó száma egyrészt átgondolt koncepciójával (a Veres Péterrel²²⁹ készült programadó interjút az elméleti alapvetés, konkrét alaprajzi megoldások követik, végül a számot a külföldi kitekintés zárja), egységességével (a közösen felvázolt irányvonalától kicsit is eltérő Benkhard Ágost cikkét szerkesztői kiegészítés teszi idézőjelbe), másrészt a modernre kevésbé jellemző defetista és a tradíció fontosságát hangsúlyozó álláspontjával tűnik ki.

A keretet itt is a már korábban elemzett válsághelyzet adja. A Borbíró Virgil által írt kezdő cikk a modern építészet és a falusi hagyomány viszonyát elemezve azt hangsúlyozza, hogy a „klasszikus”, a modern és a hagyomány között fennálló ellentétet a népi építészetre

²²⁶ Major Máté 1944: Vidéki lakásproblémák. *Tér és Forma* (15.) 8. sz. 129.

²²⁷ Kiss Tibor 2007: *Befejezetlen önéletrajz*. Budapest, 149–150., 174.

²²⁸ Érdekes megfigyelni, hogy 1949-től kezdve az építészeti szaklapokban szignifikánsan csökken a faluval, a falu építészeti problémáival foglalkozó cikkek száma. Sem az *Építés-Építészet*, sem a *Magyar Építőművészet* nem foglalkozott olyan súllyal ezzel a témával, mint elődei.

²²⁹ Beszélgetés Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikájáról. 1947. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 137.

vonakoztatni tévedés.²³⁰ Tévedés, mivel a – romantikus túlzásaitól megfosztott – népi építészetet a jellegéből adódó funkcionalizmusa a modern építészettel rokonítja. Ilyen értelemben a népi építészet a modern építészetnek egyfajta előképe.²³¹ Ezért ez az évszázadok során a helyi környezethez és igényekhez alkalmazkodott építészet érték. Ezt az értéket az építész szakma a városi „divattal” és a „csábos » modernséggel«” szemben is meg kívánta védeni. A helyzet kortársak által érzett drámaiságát jól jelzi, hogy Kaesz Gyula a népi lakáskultúra kapcsán megjegyzi: „Ha ez utóbbi bekövetkezik [a városi »divat« elterjedése falun], akkor népünk kultúrája hosszú időre elbukott, s ezen semmiféle siránkozás a népművészet fölött már nem segíthet!”²³²

Ezen elméleti alapállásnak köszönhetően a városokra vonatkozó, a meglévő struktúrákat eltörlő és teljesen új városi szöveteket felépíteni kívánó hangokkal szemben falun a hagyományokra épülő reform tűnt a szerzők számára a helyes megoldásnak. Így mind a *Falu-Város* kiállítás falvakra vonatkozó tervei, mind a lapban (akár korábbi számokban is) megjelent egyéb tervek a régi parasztház felépítését követik, azokat igyekeznek továbbfejleszteni, és a tervek kritikai ismertetése, értékelése is elsősorban ezt kéri számon, ezt tartja helyesnek.²³³

A meglévő mintákhoz, munkamódszerekhez és (apró módosításokkal) az anyagokhoz való ragaszkodás azonban nemcsak a hagyományok tiszteletének volt köszönhető, hanem a pénzhiánynak is. Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikáról készített interjúból világosan kiderül, hogy az anyagi erőforrások szűkössége miatt az állam elsősorban szellemi irányítást, kölcsönt (akár építőanyag vagy előre gyártott elemek formájában) tudott és kívánt biztosítani a falusi építkezőknek, és nagyban számít azok munkaerejére is. Ennek előfeltétele viszont a hagyományos szerkezetek és módszerek használata volt.²³⁴ A

²³⁰ Borbíró Virgil 1947a: Régi falu – új falu. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 138–140.; Kaesz Gyula 1947: A korszerű parasztbútorról. *Új Építészet* (2.) 2. sz. 159–161.; Kozma Lajos 1947: Falu-Város lakásépítési kiállítás. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 142.

²³¹ Az utóbbi évtizedek kutatásai meggyőzően bizonyítják, hogy a modern építészeti irányzat kialakulásakor egyáltalán nem idegenkedett például a tradicionális népi építészettől – vö. Francesco Passanti 2002: *Volkskunst, die Moderne und Le Corbusie*. In: Ákos Moravánszky (ed.): *Das entfernte Dorf*. Wien, 260.; Francesco Passanti 1997: *The Venacular, Modernism and Le Corbusier*. *Journal of the Society of Architectural Historians* (56.) no. 4, 438–451.; Antje Senarclens de Grancy 2001: „*Moderner Stil*” und „*Heimisches Bauen*”. Wien, 11–21.; Magyarországról: Tóth Kálmán 1978: *Építésztechnológok és a népi építészet 1930–1950*. *Ethnographia* (89.) 3. sz. 426–433.

²³² Kaesz 1947: 161.

²³³ Borbíró 1947a: 140.; Hegedüs Béla 1946: A telepes ház. *Új Építészet* (1.) 1. sz. 10.

²³⁴ Beszélgetés Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikájáról. 1947: 137.

forráshiány súlyosságát szépen mutatja, hogy Veres Péter 1947-ben – megelőlegezve a későbbi évtizedek lakáspolitikáját – a megerősödő „magánosok” részvételére is számít a lakásépítésben.²³⁵ A magánszférának szánt jövőbeli szerepet jól ellenpontosza az *Új Építészet* szerzőinek bizonyossága, hogy a falusi lakáshelyzetet (de a lakáshelyzetet általában is) csak állami irányítás mellett lehet megoldani.²³⁶ Ezt húzták alá egyébként a külföldi megoldások ismertetései is, ahol az egyesült államokbeli, szovjet és francia példák minden esetben állami projektek, rendeletek, típusstervek leírását jelentették. A kitekintések (talán nem véletlenül) lényegében a lapban megjelent tanulmányok által javasolt elméleti és alaprajzi megoldásokat erősítik, (illetve ahol nem, a szerkesztők jelzik egyet nem értésüket).²³⁷

A *Falu-Város* vándorkiállításra a szervezők megalkották az „eszményi falut” *Móricz Zsigmond falva* néven.²³⁸ A terv (tudatosan) a főtér kialakításával, templommal, község-házával, fésűs beépítési rendszerével a magyar falu hagyományaira épül. Egyetlen eltérés, hogy képzeletben a Duna–Tisza közére helyezett falu nem az alföldi települések hagyományos szétterülő formáját követi, hanem egy körút mentén helyezi el a házakat.²³⁹ *Móricz Zsigmond falva* házainak tervei és a tematikus számban ismertetett egyéb tervek is a hagyományos parasztház szerkezetét ismétlik. A fejlődés útját – tervek és a tervekhez fűzött kritikai megjegyzések alapján – az *Új Építészet* szerzői és szerkesztői a hagyományos szerkezet egészségessé, világosabbá és tudatosabbá tételében látták.

A parasztházra – szemben állítva a városi családi házzal – mint lakás és gazdasági üzem egységére tekintettek, így ennek a két funkciónak az összehangolására helyezik a hangsúlyt. Ezért fontos a tornác, az udvar beláthatósága, a mosásra, mosakodásra és moslák-készítésre egyaránt alkalmas mosdófülke. A gazdasági helyiségekkel „szemben”, de közös légtérben álltak a lakóhelyiségek. Velük volt kapcsolatos a tervek egyetlen karakteres

²³⁵ Veres Péter egy évvel később, 1948-ban *A paraszti jövő* című programszerű írásában összefoglalja a falusi lakáshelyzettel és a népi építészettel kapcsolatos gondolatait is. Ez a szöveg a korabeli diskurzusból azzal tűnik ki, hogy többször dicsérőleg említi – a kortárs építészeti körbeszédben teljesen megvetett – ONCSA-házakat, illetve hogy az építészeti megközelítéseket alapvetően elhibázottnak tartja, mivel azok kívülről közelítve a faluhoz, félreértik a paraszti életmódot, túl nagy jelentőséget tulajdonítanak abban a háznak. Vö. Veres Péter 2000: *Paraszti jövő*. In: uő: *Magyar megmaradás – A paraszti jövő* – *Az Alföld parasztsága – Parasztsors – magyar sors*. Budapest, 113–253. Budapest, 236–245.

²³⁶ Kaesz 1947: 161.

²³⁷ Perényi Imre 1947: *A kolhozok építészete. Új Építészet* (2.) 7. sz. 162–163.; Major Máté 1947b: *A francia falusi lakásépítési normák. Új Építészet* (2.) 7. sz. 164.; Benkhard Ágost 1947: *Parasztház vagy „házfalu”. Új Építészet* (2.) 7. sz. 165–166.

²³⁸ A 100 táblás kiállításból 40 jutott a falura, ezeknek az anyagát Kozma Lajos rendezte.

²³⁹ Schömer Ervin 1947: *Móricz Zsigmond falva. Új Építészet* (2.) 7. sz. 154.

innovációja a családtagok életkor és nemek szerinti elkülönítése a hálófűlkék rendszerével. A hagyomány és a modern házasítását viszik tovább a Kaesz Gyula által tervezett, házilag is elkészíthető, egyszerű, a hagyományos parasztbútorok mintáját követő, de azokat a népies romantika stílusjegyeitől megfosztott bútortervek.²⁴⁰

Kiss Tibor a *Falusi lakóházak* című kiadványában is az „egészséges” lakáskultúra megteremtését tartja fontosnak, de sokkal kritikusabb a falusi hagyományokkal szemben. Éppen ezért a mennyiségi problémák mellett a minőségi problémákat is hangsúlyozza. Egyrészt hiányolja a középületeket, másrészt komoly házhiányt jelez a falvakban. Szerinte ezért sem cserélnek gazdát a házak, ami azt hozza magával, hogy a változó méretű és életmódú családok igényeihez sem képesek alkalmazkodni az otthonok, illetve a változó élet-helyzetbe kerülő családok nem képesek megfelelő házat vásárolni maguknak. Harmadrészt, ha esetleg meg is figyelhető bizonyos átépítés, bővítés, az is inkább csak ötletszerű, szervetlen. A minőségi problémákat tovább vizsgálva Kiss Tibor a változást, fejlődést hiányolja a parasztházaknál. Úgy véli, hogy évszázadok alatt a parasztház alig távolodott el az „ősi egysejtű” háztól, ráadásul (ha változik is) a városi építészet külsőségeit veszi át. Ezt az „egy helyben topogást” főleg azért tartja problémának, mert rögzíti az egészségtelen, az életet a (lakó)konyha köré felépítő lakáshasználati módot, pedig szerinte „a konyha csak főzőhelyiség”. További káros következménye a falusi ház szűkösségének, hogy mindenki egy szobában alszik, ez gyökeresen szemben áll az ideális egy fő/szoba elvvel.²⁴¹ Világos, hogy ez némiképpen ellentétes az *Új Építészetben* megfogalmazott, magukat a modern táborba soroló építészek felfogásával, akik ezt a változatlanságot letisztultságnak, a funkció-nak való abszolút megfelelés következményének tartották.

Természetesen Kiss Tibor nem tartja elvetendőnek a népi tradíciót, sőt úgy véli, a „nemes hagyományokra” támaszkodni kell. A „magyar épület” jellegzetességein – „tömörség, célszerűség és derűs egyszerűség” – keresztül véli megtalálni a modern építész számára is hasznos alapelveket.²⁴² A modern építészet túlhajtott funkcionalizmusát azonban hibának tartja, ráadásul meglátása szerint a papíron meggyőző kis méretek a valóságban mindig kevésnek bizonyulnak.²⁴³ Talán ennek a kritikai hozzáállásnak köszönhető az is, hogy a falu

²⁴⁰ Kaesz 1947: 159–161.

²⁴¹ Kiss 1948: 93., 101.

²⁴² Kiss 1948: 95.; Kiss 2007: 149–150., 174.

²⁴³ Kiss 1948: 98.

építészeti minőségének megváltozását nem kizárólag az építészekről várja, komoly szerepet szán benne az építetőknek, a falusi gazdáknak is. Ez azért is meglepő, mert a lakók mint önálló aktorok nem igazán jelennek meg a diskurzus más szereplőinél ebben a korszakban. Ez a felfogás a nyugat-európai építészeti közbeszédben is csak az 1960-as évek második felében talál hangot magának.

A kötet a bevezető után az 1947-ben meghirdetett falusi kislakások tervpályázatára benyújtott munkákból válogat, a fenti problémákra ezen keresztül igyekszik megoldást találni. A szerkesztő-szerző reményei szerint egyrészt a kiadvány már önmagában azzal is növeli a lakáskultúra színvonalát, hogy vizsgálat tárgyává teszi a falusi lakásépítés problémáját, érzékenyebbé téve a falusi közönséget a kérdés iránt, másrészt felkínálja azt a lehetőséget is, hogy a kötetben szereplő tervek az egyéni építkezések alapjául szolgáljanak, megvalósuljanak.²⁴⁴

A tervek három nagyobb egységre tagolva jelennek meg. Láthatunk falusi gazdálkodóknak, falusi munkáscsaládoknak és falusi szellemi foglalkozásúaknak szánt házakat. Érdekes módon ez a sematikus felosztása a magyar (nemcsak falusi) társadalomnak az 1960-as évekig fennmarad, a korszakban megjelenő elképzelések az ideális lakásokról és az elméleti szükségletekről végig ezt a sémát követik.²⁴⁵ A „gazdálkodóknak” tervezett házak többsége igyekszik megtörni a lakókonyha-hálólhelyiségek klasszikus paraszti egységét, megfelelően ezzel a Kiss Tibor kísérő szövegében is megfogalmazott igényeknek, bár néhány terv (például Gádoros Lajosé) éppen a lakókonyhát teszi meg a tervezett ház középpontjának. A munkáscsaládok számára tervezett házaknál merül fel először az esetleges szellemi munka, tevékenység igénye, melynek helyét a halóban jelölték találták meg, de ezek az épületek nem térnek el nagymértékben a gazdálkodók számára tervezettektől. A „munkáslakások” inkább csak abban különböztek, hogy a kamrát és a konyhát kisebbre tervezték az építészek. A szellemi foglalkozásúak számára ajánlott házaknál jelenik meg a konyhai műveletek és a lakás, pihenés elválasztásának gondolata, és hogy a főzés a család életében alárendelt szerepet játszhat. Ennek megfelelően a lakókonyha teljesen eltűnik, a

---

²⁴⁴ Kiss 1948: 7., 103. A publikált tervek alapján lényegében nem épültek házak. Vö. Tóth 1978: 426–433.; Háromi Péter 2004: Kísérlet a Magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. *Aetas* (19.) 1. sz. 71.

²⁴⁵ Reischl Antal 1958: Az ember és lakása. In: Fórizs Margit et al. (szerk.) 1958: *A lakás*. Budapest, 56., 62.

tornác már csak a pihenés terepe. Igazán különleges, hogy egyedül itt jelenik meg a tervekben (1948-ban!) a szolgálonak szánt szoba.²⁴⁶

Ha az 1945–1948 között elkészült koncepciókat jobban szemügyre vesszük, nagyon érzéketessé válik egyoldalúságuk. A lakáskérdésre választ kereső írások többsége polgári és városi szemszögből közelít a kérdés felé, a Magyarország többségét alkotó falusi lakosság kívül esik horizontjukon. Ez a típusú vakság annyira erős, hogy a folyóiratok szerkesztőseihez nem kötődő „külsős” szerzők írásai szükségesek ahhoz, hogy ennek a gyakorlatnak az önreflektív vizsgálata felmerüljön.²⁴⁷ Nem véletlen tehát, hogy amikor a falusi lakásváltásra igyekeznek megoldást találni, elbizonytalanodnak. A falusi építészet bizonyos hagyományait, az egyszerűséget és a funkcionalitást, illetve a hagyományos építészet bizonyos technikáit, anyagait (pl.: vályog) meg kívánták tartani, de a falusi élet több részlete idegen volt számukra. Ennek az idegenségnek köszönhető az is, hogy a hagyományos népi és a modern építészet összehangolása nem sikerült. Az elkészült tervek valójában városi családi házak voltak, melyeket igyekeztek a paraszti gazdaság vélt igényeinek megfeleltetni.

Feltűnő, hogy mind a városi lakáskérdés, mind a falusi krízis esetében alig merült fel az érintettek, a lakók megkérdezése. Ez különösen a falusi lakosság esetében, ahol az állam által finanszírozott építkezések helyett nagymértékben számítottak a falusiak önerejére, bizonyult végzetesnek. Az állami és pártvezetők, nyomukban az építészek arra számítottak, hogy a parasztság a számára rendelkezésre bocsátott „korszerű” terveket automatikusan, különösebb ráhatás nélkül átveszi. Ezeket az egyébként mai szemmel is tetszetős, de a korabeli parasztság igényeinek és vágyainak valódi feltérképezése nélkül készült terveket azonban a falu lakossága alig alkalmazta. Az 1960-as évek elejére világossá vált, hogy a hatalmas anyagi erőfeszítések árán felépült és a későbbi évtizedekben felépülő házak inkább a helyi mesteremberek által készített, a falusi ízlésnek jobban megfelelő terveket használták.²⁴⁸

---

²⁴⁶ Kiss 1948: 82.

²⁴⁷ Major 1944: 129.

²⁴⁸ László Pál – Udvarhelyi Gyula – Wolf Miklós 1959: *Lakásépítés állami támogatással*. Budapest, 27–29.; Tóth Zoltán 2010: Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall* (11.) 40. sz. 5–44.

Szabó Zoltán az 1981-ben megjelent, Bibó István összegyűjtött munkáihoz írt előszavában beszél arról az 1948 novemberében tartott találkozóról, ahol Borbíró Virgil bemutatta azon tanulmányait, melyek a hagyományos paraszti ház formakincsét felhasználva igyekeztek modernizálni a falusi lakhatást:

„Borbíró egészen kiváló előadást tartott, s mindenki tudta, hogy a tervből, mivel a házat őt magát nézi, semmi sem lesz. De azért megvitatták. Éjfélig vitatták, rendkívüli hozzáértéssel, nagyon színvonalasan. Hallatlanul izgalmas és infernálisan leverő volt az egész.”²⁴⁹

3.1.4 Mi a gond a családi lakóházzal?

A modern építészet számára az emberek „vélt” és „valódi” igényei közötti feszültség egyik legjellemzőbb példája a családi ház volt. A „modern” és a „tradicionális” építészet közötti frontvonal is itt húzódott. Ezek az általános európai törésvonalak, aggályok Magyarországon is megjelentek. Némileg sarkítva az álláspontokat, úgy fogalmazhatnánk, míg a tradicionális építészet hívei a családi házat tekintették a „lakozás” természetes formájának, addig a modern építészet számára a családi ház csak a félreismert igények és lehetőségek eredménye és következménye volt. Számukra a társasház jelentette az ideális lakásformát. Ennek több oka volt: az előregyártás nyújtotta gazdasági előnyök itt érvényesülhettek a legjobban, az építési terület jobb kihasználása, a városok „szétterülésének” megakadályozása érdekében is a családi ház ellen foglaltak állást. A családi házakkal kapcsolatos aggodalmakat táplálta az is, hogy itt érvényesülhetett legjobban a laikus építető ízlése, ami érvelésük szerint csökkent a jó lakások felépülésének esélyeit. Továbbá a családi házakban a közösségi életforma akadályát is látták.²⁵⁰ A családi ház a modern építészetben csak mint a sokgyerekes családok lakástípusa jelenik meg, de ekkor is inkább sorház formájában, mivel ezek egyszerre nagy számban építhetők fel, gazdaságosak és tervezésük központilag szabályozható.²⁵¹

²⁴⁹ Szabó Zoltán 1981: Bibó Istvánról. In: *Bibó István Összegyűjtött munkái*. Bern, 35.

²⁵⁰ Ingeborg Flagge 1995: Zwischen Leitbild und Wirklichkeit. Über Architekturideen und Wohnträume, über Zumutungen und Banalitäten im Wohnungsbaunach 1945. In: uő (Hg.): *Geschichte des Wohnens*, Band 5. Stuttgart, 829., 831.; Karl Selg 1957: Einfamilienhauser. In: Martin Elsässer et al.: *Handbuch moderner Architektur*. Berlin, 225–243.

²⁵¹ Ernst May 1957: Wohnungsbau. In: Martin Elsässer et al.: *Handbuch moderner Architektur*, Berlin, 142–143.

Az 1945 utáni földosztás során a rászorulóknak nemcsak termőföldet, hanem házhelyet is osztottak (azoknak, akiknek nem volt ingatlan a birtokukban).²⁵² Ez a családi házak iránt korábban is meglévő igényt megsokszorozta. Ráadásul a korabeli Magyarországon még a városok, sőt az egyetlen igazi nagyváros, Budapest képét is a családi házak határozták meg.²⁵³ Nem igazán csodálkozhatunk tehát azon, hogy a modernista építészek a családi ház iránti felfokozott vágyat „pszichózisnak” érzékelték. A valósággal való kapcsolat helyreállítása érdekében (ennek hiánya a pszichózis) cikkekkel, előadásokkal, kiállításokkal tervezték ráébreszteni az embereket „valódi érdekeikre”.²⁵⁴ A gyakorlat megmutatta, hogy a személyes meggyőzés a leghatékonyabb, a véleményformálás legnagyobb akadálya pedig a gyakorlati minták hiánya.²⁵⁵ A magyarországi építészeti diskurzusban megfogalmazódó megoldás ugyanis a társasház volt, melyre itthon – főleg a házhelyosztásban érintettek számára megfelelő formában – alig volt példa.²⁵⁶ A társasház melletti és a családi ház elleni érvek hasonlóak voltak, mint Nyugat-Európában. Egyrészt a társasház jóval olcsóbb volt a családi háznál, hiszen kisebb területen, arányosan kevesebb anyag felhasználásával több korszerű (modern) lakás épülhetett fel. Másrészt szemben a családi házzal, mely – felfogásuk szerint – kiszakítja az egyént a közösségből, a társasház használata nem jár ilyen veszéllyel.²⁵⁷

Már rögtön a háború után világossá vált, hogy a felmerülő hatalmas házigényeket (voltak olyan községek, ahol a lakosság 40–50%-a is jogosult volt házhelyre) pusztán állami erőforrásokat felhasználva még társasházi lakás formájában sem lehet kielégíteni.²⁵⁸ Ezért kezdetektől fogva fontos szerepet játszott a vidéki lakosság erőforrásainak kiaknázása, amire a szövetkezeti forma látszott a legalkalmasabbnak. A szövetkezet biztosíthatta volna vidéken is társasházak építését. Azonban a szakmai lelkesedés és az állami próbálkozások

---

²⁵² 1945. évi VI. tc. 22. §, 37. §

²⁵³ A családi ház súlyáról a magyarországi lakásállományban lásd: Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 31. 14–15. tábla.

²⁵⁴ Major Máté 1946b: Egy családiház-telep tanulságai. *Tér és Forma* (19.) 1–3. sz. 26–28.; Granasztói Pál 1947: Két esztendő városrendezése. *Tér és Forma* (20.) 2. sz. 27–32.

²⁵⁵ Hönsch László 1947a: Visszapillantás a földreform városrendezési vonatkozású feladataira. *Tér és Forma* (20.) 2. sz. 34–35.; Hönsch László 1947b: Házhelyosztás Csepelen. *Tér és Forma* (20.) 6. 129–131.

²⁵⁶ Zöldy Emil 1947: Pestkörnyéki munkáslakótelep terve. *Tér és Forma* (20.) 4. sz. 76–77.

²⁵⁷ Hönsch 1948: 14–16.; Granasztói Pál 1946: Házhelyosztás Debrecenben. *Tér és Forma* (19.) 9. sz. 167.

²⁵⁸ Hönsch 1947a: 34.

dacára az 1960-as évekig alig épültek lakások szövetkezeti formában.²⁵⁹ Ennek köszönhetően és mivel a nem állami lakásépítés akkoriban családi ház-építést jelentett, a hivatalos építészeti diskurzus az elvi ellenérzések, anyagi nehézségek ellenére sem engedhette meg magának, hogy ne foglalkozzon a családi házzal. Sőt a családi ház elterjedtsége miatt kifejezetten ennek a lakásformának a megújítását tették (legalábbis retorikájukban) az „új építészeti” sikerének egyik értékmérőjévé.²⁶⁰ Ennek a kiemelt figyelemnek is az eredménye a több szerzős *Családi lakóház* című tanulmánykötet, mely kizárólag ennek a lakásformának a helyét igyekezett kijelölni a korabeli jelenben és az elképzelt jövőben.

A korszak politikai felfogásának megfelelően, a szakmai helyzetértékelés szerint az 1945 előtti világ gyakorlata alig nyújt támaszt, használható mintát a problémák megoldásához. Preisich Gábor elemzése szinte teljes egészében elutasítja az 1945 előtti hagyományt, egyedül a Dunántúl kisebb városaiban talált olyan példákat, melyek az általa etalonnak tekintett nyugat-európai színvonalat, az európai értelemben vett családi házat megközelítik. Számára a probléma azonban legfőképpen nem esztétikai, hanem gazdasági és társadalmi. Úgy látja, korszerűtlen lakásformák akadályozzák a gazdasági fejlődést, illetve az ön- és közösségtudat kialakulását.

A megújítás – a lakossági igények elismerése mellett – azt jelentette, hogy a családi ház helyett igyekeztek újra és újra alternatívákat kínálni, illetve az egylakásos családi ház tömeges felépítésének korlátait jelezni. Ennek egyik módja a fogalmi kategóriák sajátos kialakítása volt. Nem véletlen, hogy a köznapi értelemben vett családi ház mellé sorolódott az ikerház, a csoportház és a sorház, sőt az egészséges körülmények biztosítása tekintetében egyenrangúnak számított vele minden „modern többlakásos beépítési forma” is.²⁶¹ Mindez a családi házról szóló könyvben olvasható.

A családi ház iránti igény korlátozásának eszköze volt a célcsoport körültekintő kijelölése is. A kiadvány csak a sokgyermekes családoknál ismerte el a családi ház iránti igény

---

²⁵⁹ Dr. Katona Péter 1946: Szövetkezeti házépítés. *Tér és Forma* (19.) 1–3. sz. 29.; Borbíró Virgil 1947b: Lakás vagy otthon? *Tér és Forma* (20.) 6. sz. 132–133.; Hönsch 1947b: 129–131.; Hönsch 1948: 14–16. – A szakmai lelkesedés és az állami próbálkozások dacára az 1960-as évekig alig épültek lakások szövetkezeti formában. Vö. Forgács Pál – Cseh-Szombathy László – Kereszturi Sándor 1958: *A lakáskérdés*. Budapest, 21–22., 31.; Körner Zsuzsa – Nagy Márta 2006: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest, 168.

²⁶⁰ Gádos – Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 10.

²⁶¹ Gádos – Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 15–17.

jogosságát, és tartotta azt állami támogatásra méltónak. Minden más társadalmi csoport – családi ház tekintetében – nem számíthatott az állam segítségére.²⁶² Természetesen, ha más lakásforma mellett tette le a voksát, ő is jogosult volt az államilag támogatott lakások valamelyikére. De még a nagycsaládoknak szánt házaknál is, a gazdasági racionalitásra való hivatkozással sok, egyébként fontos alapelvről lemondtak, elmaradt a tervekből például az előszoba, a külön háló, és az ebédlőt az étkező fülke helyettesítette.²⁶³

A könyvhöz készült mintatervek két, két és fél lakóval számolnak hálósobánként. Ez jóval nagyvonalúbb, mint a hatályos és a korszakban végig érvényben lévő szabályozás, mely lakóhelyiségenként számolt két fővel. A nagyvonalúság a lakások méretében is megjelent: személyenként 15–28 m² között ingadozott a lakótér nagysága. Ha összevetjük ezt a későbbi elképzelésekkel, típustervekkel és a megvalósított lakásokkal, még az alsó (15m²-es) érték is meghaladja a korszakban megépült lakások méreteit. Külön WC és kamra növeli az ideálisnak tekintett házak komfortosságát.

A családi házhoz való ambivalens viszonyulás a korszak végéig megmaradt, a hangsúlyok azonban eltolódtak. A takarékoság továbbra is fontos szempontja mellett egyre hangsúlyosabbá vált az, hogy a családi ház a bérlakásokkal szemben olyan lakásforma, amely „a legapróbb részletekig lehetővé teszi az egyéni kívánalmaknak csaknem teljes valóra váltását”.²⁶⁴ Így a szakkönyvek célja immár nem az igények más irányba való terelése lett, hanem az, hogy az elkészült házak minél jobb minőségben és minél „korszerűbb” alaprajzokat követve épüljenek meg.²⁶⁵

3.2 Kimondható szavak – A lakásdiskurzus fogalmisága a szocreál fordulat után

Az 1948-ra megszilárduló – a lakhatás magyarországi problémájával szembenézni kívánó – diskurzust a modern építészet fogalmai uralták. Nem maradt nyoma ettől eltérő, a modern

²⁶² Gádoros – Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 32.

²⁶³ Gádoros – Kismarty-Lechner – Perényi 1948: 40–43., 66.

²⁶⁴ Preisich Gábor – Reischl Antal – Vadász Mihály 1959: *Városi családi lakóházak*. Budapest, 35.

²⁶⁵ Árkai István – Tiefenbeck József 1959: *Sajátházépítés*. Budapest. A vidéki családi házakról további irodalommal lásd: Tamáska Máté (szerk.) – Szolnoki József (társszerk.) 2021: *Kockaház: A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest; Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak: Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 181–192.; Tamáska Máté 2013: *Falvak az uradalmak helyén: A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építésze 1945 után*. Budapest; Tamáska Máté 2006: *Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata*. *Szociológiai Szemle* (16.) 4. sz. 27.

építészet elveit gyökeresen megkérdőjelező koncepciónak. Mi történik azonban ezzel a fogalomkészlettel a szocreál fordulat után?

A fordulatot mindenki számára *A kommunista magyar építészek határozata* tette egyértelművé 1949-ben:

„A kommunista építészek 1949. november hó 26-i aktívája megtárgyalta az építészetünkben jelentkező erős nyugati kozmopolita behatások [sic!] veszélyeit, és a vita alapján elhatározta, hogy haladéktalanul megindítja a kíméletlen harcot az imperializmusnak az építőművészet területén s a formalizmuson, kozmopolitizmuson keresztül megnyilvánuló támadása ellen, s a szocialista, realista építőművészet hazánkban való megteremtéséért.”²⁶⁶

Ezek után volt még ugyan halvány próbálkozás arra, hogy az új építészetet (azaz a modernista építészetet) összehangolják a sztálini elvekkel, de még ezekben a konstrukciókban is világosan leszögezték a szovjet építészet példaértékét és a Szovjetunióban kidolgozott művészeti és építészeti elvek primátusát.²⁶⁷ A szocialista realizmus kötelező dogmává válásának folyamatát az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya által 1951. április 17-én és 24-én rendezett ún. „nagy építészeti vita” zárta le.²⁶⁸ Az esemény mai fogalmaink szerint – ahogy évekkel később Perényi Imre, az egyik résztvevő némi önkritikával mondta – „sem nem volt vita, sem nem volt nagy, sem nem volt kizárólag építészeti”,²⁶⁹ inkább egy jól megrendezett színházi előadáshoz hasonlított. Arra azonban mégis alkalmat adott Révai Józsefnek, hogy Lukács György támogatásával világossá tegye az építészek számára: annak, aki dolgozni, alkotni szeretne, a párt által kijelölt esztétikai kódexet kell követnie. A „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” építészet a gyakorlatban azt jelentette, hogy az építészeknek terveikben a reformkori magyar klasszicista építészet formavilágához kellett visszanyúlniuk. Ezt segítették elő a központilag szervezett tanulmányi

²⁶⁶ *A kommunista magyar építészek határozata. Építés-Építészet* (1.) 5. sz. 3., illetve in: Major–Osskó 1981: 29–30.

²⁶⁷ Vö. Major Máté 1949: *Építészetünk útja. Építés-Építészet* (1.) 6–7. 1–9., illetve in: Major–Osskó 1981: 30–43., különösen 42–43.

²⁶⁸ A „vita” anyaga több részletben, több helyen megjelent. A fontosabb beszédek és hozzászólások megtalálhatóak uo. 46–95.

²⁶⁹ Perényi 1984: 16.

kirándulások, a mintákat tartalmazó brosúrák és az 1952-ben megalakult Építészeti Tanács, melynek feladata a készülő tervek szocialista realizmus felé „terelése” volt.²⁷⁰

A szocreál megközelítés egyik sarokpontja a kozmopolitának, formalistának bélyegzett modern elvetése. Az 1952. július 25–26-án megtartott lakásépítési ankétnak a *Magyar Építőművészetben* megjelent szövege lehetőséget nyújt ennek vizsgálatára, amelyben a tömeges lakásépítés és a típusstervezés gondjaira próbáltak gyógyírt találni.

A probléma meghatározása, akárcsak 1948-ban, a múlt végiggondolásával kezdődik. Az 1945 előtti korszak megítélése nem igazán változott meg. A „kapitalista” lakás és városépítés kritikája megegyezik a „stílusfordulat” előtt és után. A magánérdek és a profit uralma a közösségi érdek felett, a tervszerű építkezés hiánya, a spekuláció okozta magas árak, a belváros és a szegényes külváros közötti ellentétek kárhóztatása korábban is megjelent.²⁷¹

A magyarországi közelmúlt megítélése sem változott, olvasatukban a két világháború közötti „reformista közületi lakásépítés” célja nem a probléma megoldása, hanem inkább annak elkendőzése volt. A városiasság hiánya és egyben a fejlődő város és a stagnáló falu közötti ellentét hangsúlyozása sem jelentett újat a diskurzusban. A változás – érthető módon – az 1945 utáni események bemutatásában jelentkezett. Az egyik legfontosabb új szereplő itt a Szovjetunió. Míg a korábban keletkezett szövegekben a referencia Nyugat-Európa, a Szovjetunió csak marginálisan jelent meg, addig az ankét szövegeiben az 1945 utáni változásokra úgy tekintettek vissza, mintha azokat is alapvetően a Szovjetunió, a szovjet példa határozta volna meg. Így vált a szovjet minta alapján bevezetett tervgazdálkodás a lakáskérdés megoldásának kulcsává. Ez a tervgazdálkodás azonban eltér az 1948-ban is használt „tervezés” fogalmától. A háború utáni évek gondolkodásában a tervezés mellett, mely állami funkció, komoly szerepet játszott a magánépítkezés, mely a lakásépítésben a speciális vagy luxus igények kielégítését szolgálta volna, szemben az állammal, mely az általános lakásigényekre koncentrált volna. Az 1950-es években ez megváltozott. Az 1952-es olvasatban a tervgazdálkodás elvileg az igények teljes kielégítésére képes. A

---

²⁷⁰ Bonta János 2008: *A magyar építészet egy kortárs szemével, 1945–1960*. Budapest, 259., 268–269.; Molnár Péter 2004: *Építészetünk hét rendhagyó esztendeje*. In: *Molnár Péter építésze*. Szerk. Apáti-Nagy M. – Pazár Béla. Budapest, 56–58.; Simon Mariann 1999: „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetünkben – jelentős fordulatnak.” *Elmélet és gyakorlat 1949–1951. Kortárs Építészet* (1.) 4. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars4.html (utolsó letöltés: 2023.07.24.)

²⁷¹ A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja 1952. *Magyar Építőművészet* (1.) 4. sz. 148.

magánkezdeményezések csak ideiglenes segítséget nyújtanak addig, amíg a tervgazdálkodásnak köszönhetően lehetővé vált hatalmas tőkeakkumuláció, mely egész városok építésében testesült meg, a teljes problémát meg nem oldja.

Az ötvenes évek lakásépítését nemcsak tervezett volumene, hanem belső tartalma is megkülönbözteti a korábbiaktól – az 1952-es önkép szerint. Ennek az időszaknak a hivatalos szemléletében a lakás építője és építtetője ugyanabba a társadalmi osztályba tartozik, egyszerűbben fogalmazva: a munkások maguknak építik a lakásokat. Ez az elsősorban propaganda ízü mondat talán akaratlanul, de megváltoztatja az építész és a lakó közötti viszony addigi értelmezését. A modern építészethez szorosan hozzátartozó szakmai szerepfelfogás szerint az építész a szakember, aki kitalálja, hogyan kell helyesen élni, ennek megfelelően tervezi meg a lakásokat és a városokat, a lakó feladata megérteni és megtanulni a megfelelő lakáshasználati módot. Az építtető és a lakó ideológikus összekapcsolása ezt a viszonyt változtatja meg. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a szocreál korszakban készült típustervek sokkal kevésbé utalnak a kívánatos, elvárt lakáshasználatra.

A tervgazdálkodás mint a gazdaság irányításának végső formája azonban nemcsak a lakásprobléma megoldására rendelkezésre álló erőforrások mennyiségét változtatja meg a kialakult helyzetet elemző írásokban, hanem más lakástervezési módokat hoz magával. A típuserv fogalma természetesen korábban is létezett, de széles körű használatának kívánalma a tömeges lakásépítésben, a szovjet példára hivatkozva, csak az 1950-es évektől jelenik meg. Nem meglepő, hogy a korábban keletkezett típustervek legfőbb hibájául a formalizmust és a luxust jelölik meg.²⁷² A hiba oka, fogalmaz Gyárfás Iván: „a bennünk rejlő és mélyen gyökerező nyugati építész”. A jó típuserv alapja a „sztálini emberről való gondoskodás eszméjének”, a népgazdaság mindenkori érdekei betartásának és az életigények és a szépérzék kielégítésének hármas egysége. A három feltétel közül a legnehezebben a „sztálini emberről való gondoskodás eszméje” volt megtölthető tartalommal. Láthatóan küzdöttek ezzel az ankét résztvevői is. A szövegekből úgy tűnik, hogy a „gondoskodás” hol a funkcionalitást jelentett (Gyárfás), hol pedig a gazdaságossággal állt szemben (Reischl, Miskolczi), hangsúlyozva, hogy az nem mehet a gondoskodás rovására.²⁷³

²⁷² A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja 1952: 152.

²⁷³ A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja 1952: 152., 155., 159.

A moderntől való elhatárolódás – a diskurzusban – egyszerre jelentkezik politikai, építészeti és gazdasági síkon. A modern építészet mint a kapitalizmus terméke eleve elvetendő, és nem felelhet meg egy szocialista társadalom számára, nem lehet egy szocialista ország hivatalos építészeti stílusa. Az építészeti kritika azonban már azt hangsúlyozza, hogy a „modernista gondolat” alapvető részét képező funkcionalizmus helyes, de ez Magyarországon és külföldön egyaránt formalizmussá alakult.

Az 1920–1930-as évek szovjet kultúrpolitikai vitáiból importált formalizmus fogalom pontos jelentését nehéz meghatározni, hiszen legtöbbször nem analitikus eszközként, hanem ideológiai furkósbotként használták. Az utóbbi értelemben a tömegek számára nehezen érthető művészeti irányzatokat bélyegezték meg ezzel a jelzővel.²⁷⁴ Perényi Imre is ebben az értelemben használja, mikor a kollégáinak a modern építészet elveit követő alkotásait kritizálja.²⁷⁵ Némileg összetettebb, de nem sokkal termékenyebb definíció kristályosodott ki az *Építés-Építészet* 1949/4. és 5. számában lefolytatott „formalizmus-vita” során. Az itt megnyilatkozó építészek a tartalom és forma egységének megbomlásaként értelmezték a formalizmust, egyfajta túlfeszített funkcionalizmusként.²⁷⁶ Az anketon felszólalók szerint a szocreál „stílusfordulat” éppen ezt a problémát tette helyre. A funkció fontossága megmaradt, de immár a hagyományra reflektáló, azt felhasználó szocreál keretben, szocreál külsővel. A gazdasági kritika nagyon egyszerű, az anket előadói mindannyian túl drágának találták a modern stílusban megépült lakóépületeket.

A lakásépítés jelszavai 1951 után az olcsóság, funkció-gondoskodás, a tájba, a nemzeti tradícióhoz jobban illeszkedő külső. A nemzeti tradíciótól eltekintve ezek a célkitűzések a modern építészetet kompromisszumok nélkül képviselők számára is elfogadhatóak lettek volna. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a lakáskérdésről folyó építészeti közbeszédet 1945 után monopolizáló modern építészet uralmát a látszólag mindent meghatározó szocialista realizmus sem tudta megtörni. A sztálinista kategóriák és szocreál formák mögött a tartalom minden esetben a „megvetett” modern volt, ráadásul 1954 után a szocreál köztöttségek is fokozatosan eltűntek.

---

²⁷⁴ Szilágyi Ákos 2014: Állam és formalizmus. 2000 (26.) 3. sz. <http://ketezer.hu/2014/08/allam-es-formalizmus/> (utolsó letöltés: 2023. 07. 24.)

²⁷⁵ Perényi Imre 1949: Építészetünk útja. *Szabad Nép*, 1949. november 13.

²⁷⁶ Simon 1999: i. m.

A válság tematizálásának módja azonban az 1950-es évekre megváltozott. A korábbi, lényegében eszkatológikus válságfogalom helyét a válságnak egy olyan értelmezése veszi át, amely azt egy permanens, hosszú távon át jelenlévő állapotnak tekinti. Ez az értelmezés természetesen együtt jár a végső, gyökeres megoldásba vetett hit gyengülésével és háttérbe szorulásával. Ennek is köszönhető, hogy bár a lakáshelyzet maga egy cseppet sem javult, a nagy, átfogó megoldások keresése az 1952-es ankéttal lezárult, és majd csak az 1950-es évek végén kerül újra fókuszba.

3.3 Milyen a korszerű lakás? – az építészek ajánlatai a hosszú ötvenes években

Eddig arra figyeltünk, hogyan rajzolják körben a szó szoros és átvitt értelmében az építészek a lakásválság problémáját, és milyen fogalmakkal igyekeznek megragadni azt. A következőkben arra koncentrálok, milyen ajánlatokat, megoldási módokat fogalmaztak meg munkájuk során; milyen válaszokat találtak, amikor a korszerű lakás keresésére indultak.

Az Országos Építésügyi Kormánybiztosság Építésracionizálási Osztálya már 1946-ban és 1947-ben két külön kötetben prezentálta a lakásreformmal és a lakásépítés reformjával kapcsolatos nézeteit. A koncepció Major Máté és Perényi Imre irányításával készült. Mindkét építész a kommunista párt tagja, az 1945 utáni építészet meghatározó, irányító alakja volt. Az irányításuk alatt készült tervezetek és koncepciók joggal tekinthetők tehát az adott időpont államilag elfogadott irányvonalának, és szándékuk szerint is az itt leírt gondolatok fontosak „a lakásépítőknek, bútorkészítőknek és lakóknak egyaránt, és szólnak a haladás minden fontos tényezőjének”.²⁷⁷

A koncepció kidolgozóinak célja a lakásépítés és a bútortermelés racionalizálása, ezen keresztül a lakáshiány megoldása, illetve „korszerű lakások” építésének lehetővé tétele. A klasszikus modern építészet gondolatainak hagyományában megfogalmazott alaptézis szerint az „emberi test minden munka méretezésének alapja”, ehhez megfelelően kell megépíteni a bútorokat, kiszámítani azok térszükségletét, majd ezekre az eredményekre alapozva lehet megépíteni a „legkisebb térméretekkel” a korszerű lakásokat. A cél tehát

---

²⁷⁷ Gádoros Lajos 1946: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*. Budapest, 5.; ifj. Kismarty-Lechner 1947: 21. A két könyvet összetartozóként kezelem, mivel nemcsak a szerzők, szerkesztők személyében van átfedés, hanem egyértelműen azonos koncepció alapján készültek.

nemcsak nagyszámban olcsó lakások építése volt, hanem az, hogy ezek „emelkedettebb életmód folytatáshoz” nyújtsanak segítséget.²⁷⁸

Milyen a korszerű lakás? Az elérendő cél kijelölésének legtöbbször elengedhetetlen feltétele a jelen és a közvetlen múlt ismertetése, hiszen a célokat is csak valamihez képest lehet megfogalmazni. Nem meglepetés, hogy a korabeli diskurzusban a közvetlen múlt, az ahhoz kapcsolódó polgári és munkás lakáskultúra az, ami maradi, amit meghaladni szükséges. Ebből a perspektívából tekintve az alacsony kereseti viszonyok és az általánosan gyenge műveltségi színvonal elzárták a kortársak (még a gazdagok) elől is a „jogos emberi követelmények felismerését”. Ennek következtében, az értékelés szerint, még a legújabban épült lakások is a „korszerűség szintje alatt maradnak”.²⁷⁹ Az általuk megrajzolt helyzetképben a polgári lakás (melynek ideálja még 1946-ban is meghatározta a „kisembereket”) elsődlegesen reprezentációs célokat szolgált, lehetetlenné téve ezáltal annak értelmes használatát.²⁸⁰ A polgári lakásokból hiányzik a gyerekszoba, irracionálisan megtervezett a konyha. A munkáslakásokban a helyzet még rosszabb, nem mentesülnek a kritika alól a második világháború előtt a különböző szociális programok keretében épült munkáslakások sem. Az új rendszer építészei által kidolgozott program (önképében legalábbis) radikálisan szemben áll a régivel, valami teljesen újat igyekeznek felmutatni.²⁸¹

A szabad koncepciógyártást a háború utáni gazdasági helyzet és az építőipari nyersanyagok hiánya érthető módon erősen korlátozta (volna). A szerzők érezve ezt a problémát, rögtön a bevezetőben jelezték, koncepciójuk kidolgozásában nem veszik figyelembe az ország gazdasági helyzetét, hiszen az csak akadályozná őket az „ideális követelmények” megfogalmazásában. A pillanatnyilag irreális célok megvalósulását 15–20 évre tették.²⁸²

A munka logikája a következő: A megfogalmazott „ideális követelmények” alapján készülnek el a títustervek, a títustervekből következnek a különböző építési szabályok, végül ezek együttesen adják ki egy sikeres lakáspolitikai alapjait.²⁸³ Az elképzelt (jórészt csak az építészeti előfeltételekből kiinduló) lakáspolitikai alapvető célja lett volna egyrészt, hogy a

²⁷⁸ Gádos 1946: 3–4.; ifj. Kismarty-Lechner 1947: 5., 11.

²⁷⁹ Gádos 1946: 15.

²⁸⁰ Gádos 1946: 19.

²⁸¹ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 6.

²⁸² ifj. Kismarty-Lechner 1947: 11–12., 18.

²⁸³A títusterv fogalmának jelentése már a korszakban is módosult, illetve a mai építészeti szakirodalom is másként használja, mint azt Kismarty tette.

lakások többé ne a lakók vagyoni és társadalmi helyzete szerint különbözzenek egymástól, hanem azok szokásaihoz, létszámához, foglalkozásukból eredő igényeihez alkalmazkodjanak, másrészt, hogy a lakások lehetőséget adjanak arra, hogy a bennük folyó élet kellően differenciált legyen. Ez utóbbinak a módját a lakások alapterületének növelésében látták, ami újabb kritikája volt a háború előtti szociális kislakásépítésnek. Nem meglepő az sem, hogy ezeket a célokat csak közösségi-állami keretek között, az állam fellépésének erősítésével látták megvalósíthatónak a szakemberek, teret hagyva azonban a szabad piacnak is.

Az építendő lakásokat fürdőszobával, WC-vel, kamrával és előszobával látták volna el, négynél több gyereket nevelő családok számára az állam már családi házat épített volna. Az önálló, teljes háztartást nem igénylőknek – jórészt a fővárosban – garzonlakásokat szántak.²⁸⁴ A tervek között nem a szobaszám (hiszen az státuszszimbólum), hanem a lakásban lakók száma alapján tettek különbséget, meg kellett tehát határozni az egy szobára jutó ideális lakószámot. Elvileg hálósobánként két fővel számoltak, de az „átmeneti időkre” hivatkozva végül a nappaliba is terveztek két alvóhelyet a végső lakólétszám meghatározásakor. A tervek kialakításakor egyszerre igyekeztek figyelni az egyes helyiségek funkcióinak elkülönítésére és a megfelelő térhatás, térélmény megteremtésére. Ennek a két ellentétes követelménynek köszönhető az összes tervben megjelenő tolóajtó és a multifunkcionálisnak tervezett étkezőfülke. Szintén a lakások jobb használata érdekében propagálták a kombinált bútorok és beépített szekrények alkalmazását.²⁸⁵

A cselédek csökkenő száma miatt fontos kérdésnek ítélték meg, hogy a háziasszony számára az otthoni munkát minél könnyebbé tegyék. Ezt két „újdonsággal” igyekeztek elérni: a beépített konyhával és a konyhával közvetlen kapcsolatban lévő étkezőfülkével. A beépített konyha a kényelem mellett, a sorozatgyártás lehetősége miatt még olcsóbb is, mint az addigi kisipari módszerekkel elkészített konyhák. Az étkezőfülke előnyeit a már említett rugalmasságban látták: ha szükséges, a konyha része, de ha kellett, akkor a nappali kiegészítőjeként használhatták a lakók, és mivel legtöbbször ablaka is volt, akár dolgozószobaként is funkcionálhatott. Szintén a kényelmet és a takarékossgot szolgálta volna a

---

²⁸⁴ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 12–14.

²⁸⁵ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 15.

központi fűtés, de (a koncepcióban is bevallott utópisztikus volta miatt) végül a kályhafűtésre is biztosítottak lehetőséget. A minden lakástípushoz tervezett erkély is a megalkotott lakások komfortfokozatát növelte.²⁸⁶

Nem vitás, hogy a kormánybiztosság koncepciója, a bebútorozási tervek és az elkészült lakásalaprajzok minőségben, építészeti gondolatban egész Európában megállták volna a helyüket. A títustervek sem a szociálistakás-építéséről híres Bécsben, sem másutt nem rendelkeztek jobb alaprajzzal, és nem irányoztak elő magasabb komfortfokozatot. A korban megépült lakásokkal már természetesen nem ez a helyzet, de ez nem feltétlenül a koncepciót elkészítők hibája. Sokkal feltűnőbb viszont az, hogy minden gyökeres újítási szándék ellenére – bár „modernizált” és „korszerűbb” formában – a tervezők mégiscsak a polgári (középrétegeknek megfelelő) igényekre válaszoló lakásokat terveztek, igaz, erre a „polgári színvonalra” a társadalom minden rétegét fel kívánták emelni. A nőt továbbra is a konyhában látták, és a gyermeknevelés is elsődlegesen az ő feladataként tűnik fel, amikor a lakás egyes egységeinek funkcióit kiosztották.

A terveket – bár aprólékosan kidolgozták őket – nem szigorúan vett sémának, hanem csak példának szánták, vitaalapnak. A lassan formálódó diktatúra előszelét azonban Major Máté szavai az előszóban már megbízhatóan jelezték: „A jó alaprajzok megoldása továbbra is a tervező építészek feladata marad, de a »jó« jelzőt kiérdemlő lakást csak az itt kimondott elvek szemmel tartásával lehet majd tervezni.”²⁸⁷

A Gádoros Lajos és Kismarty-Lechner Jenő által jegyzett kiadványokban felvázolt koncepció alapján lényegében nem épültek lakások. Az anyagi erőforrások hiánya és a szocreál fordulat sem kedvezett a modernizmus nevében kidolgozott lakástípusoknak. A nyugati befolyás helyett (az 1951 előtti rossz példákat elvetve) a Szovjetunió felé fordult a hivatalos építészet, és a fő kérdés az lett: „Hogyan elégítheti ki a várostervező a népgazdaság mindenkori adottságai között a szocialista ember jogos anyagi és kulturális igényeit? Hogyan kell megszervezni a szocialista tartalmú épületekkel az elsőrendű életszükségletek kielégítését a lakónegyedekben?”²⁸⁸ A gazdasági körülményeket szándékosan figyelmen kívül hagyó korábbi koncepcióval szemben olyan títustervek iránt fogalmazódott meg az

²⁸⁶ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 16–18.

²⁸⁷ ifj. Kismarty-Lechner 1947: 7.

²⁸⁸ Gyárfás Iván 1954: *A tömeges lakásépítés városépítési vonásai*. Kézirat. Budapest, 8., 11., 34.

igény, melyek gazdaságosak és olcsók, de egyben megfelelnek a „jogos életigényeknek”. Ez a többes követelmény (és ebben a szocialista realista felfogás egyetértett a megvetett modern építészettel) csak a tömeges lakásépítés útján, a lakásépítés nagyüzemi megszervezésén keresztül volt teljesíthető.²⁸⁹ A títusterv éppen ezekre a kihívásokra adott válasza volt a korabeli építészetnek. Az 1950-es évek „marxista-leninista” értelmezésében a tipikus jelentése: „az, ami egy megadott szociális és történelmi jelenségnek megfelel”. Azt, hogy ez pontosan mi, az építész dönti el, ő választja ki azokat az igényeket, határozza meg azokat a gazdasági kereteket és erőket, melyek a títusterv kialakítására hatással vannak.²⁹⁰ Ez egyben azt is jelenti, hogy egy títusterv – elviekben – több egyszerű lakásalaprajznál, az adott időpontban létező társadalmi helyzet, az emberről való gondolkodás kifejezője. Azonban a títustervezés mögött rejlő elméleti megfontolások, kívánalmak és a végtermék, az alkalmazott títusterv között az 1950-es években sem volt feltétlenül szoros kapcsolat.

A tervezés filozófiai megalapozottsága és a títusterv komplexitásának hangsúlyozása ellenére az 1950-es évek első felében a lakásépítésben a títustervekkel szemben támasztott legfőbb állami követelmény a gazdaságosság volt. Ennek köszönhetően a korszakban a títustervek és azok módosításai alapvetően a költségcsökkentést célozták.²⁹¹ Ennek két módja volt: egyrészt csökkentették az építendő lakások komfortfokozatát, másrészt csökkent a tervezett lakások mérete is.²⁹² Ezekre a tendenciákra válaszul igyekezett az építész-társadalom legalább elviekben a minél olcsóbb kivitel állami követelményét a magas lakóértékkel összeegyeztetni. Ebbe a folyamatba illeszkedik az 1954 márciusában elfogadott „lakástervezés-tipizálás kétéves programja”.²⁹³ A program keretében készült el az a tanulmány, melyben összefoglalták azokat az irányelveket, „amelyek programját képezhetik a tömeges lakásépítés céljára szolgáló új títustervsorozatok kidolgozásának”.²⁹⁴ A program, némileg visszatérve az 1947-es célkitűzésekhez, az addigiaknál jobban figyelembe vette azt, hogy kiknek és hova terveznek lakásokat. Emellett normákat fogalmazott meg azzal

---

²⁸⁹ Gyárfás 1954: 12–13., 32.

²⁹⁰ Gyárfás 1954: 30.

²⁹¹ Körner–Nagy 2006: 157.

²⁹² A korszak títusterveit építészettörténeti szempontból elemzi: Branczik Márta 2011: *Títustervek és korszerű lakások – az Óbudai Kísérleti lakótelep*. In: Branczik Márta – Keller Márkus 2011: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet*. Budapest, 53–105.

²⁹³ Csordás Tibor 1955: A tömeges lakásépítés tervezési kérdései. *Magyar Építőművészet* (4.) 9–10. 261.

²⁹⁴ Csordás 1955: 261.

kapcsolatban, hogy a család létszáma és összetétele milyen lakásigénnyel jár együtt, milyen legyen az adott lakás bútorzata, felszerelése és mekkora legyen az alapterülete. A cél tehát az volt, hogy a gazdaságosság mellett a lakások használati értéke is újra fontos, fontosabb szempont legyen, sőt a kifogástalan használhatóság az alapkövetelmények egyike lett. A lakások használati értékének emelését a tervezők (hasonlóan az 1940-es évek végi koncepciókhoz) elsősorban a kis lakóterületen végrehajtott differenciálás (a lakóhelyiségek újszerű kapcsolata) és az adott alapterületen belül a lakóterület növelése útján (nappali, étkező-fülke) próbálták elérni.

A lakásalaprajzok jobb szerkesztése és a nagyobb lakóterület mellett a lakások használati értékének növelését szolgálta volna a többféle, a lakosság igényeihez alkalmazkodó típus-tervek kidolgozása. A program irányítói a feltételezhető lakásigényeket egyrészt település-fajták szerint különböztették meg. A falusias településekre szánt többszintes lakóházak lakásait egyszerűbb alaprajzzal és gyengébb technikai felszereltséggel kívánták ellátni (igaz, nagyobb alapterület mellett), mint városi, nagyvárosi megfelelőiket. A lakásigények másik változója a jövőbeni lakók foglalkozása. A fő rendező szempont a különböző foglalkozásoknak a falutól való távolsága volt. A segéd munkások mint „a falusi életmódtól nem régen elszakadt munkásréteg” és az értelmiségiek mint a leginkább urbánus csoport jelentették a skála két végpontját. Ennek megfelelően a vidéki munkásságnak lakókonyhát szántak nagyobb kamrával, a kiskeresetű munkás és alkalmazott számára – mivel kevés bútor van – a kisebb alapterületű és egyszerűbb lakás a megfelelő, és az „értelmiségi dolgozók otthoni munkahelyéül külön kis szobát” terveztek.²⁹⁵

Jól látszik, hogy az állami követelmények hatására felépülő csökkentett értékű lakások (cs-lakások) szakmai kritikája is a gazdaságosságot és a lakóértéket próbálja közös nevezőre hozni, törekedve arra, hogy a cs-lakások kategóriáján belül találja meg a legjobb megoldást.²⁹⁶ A szerzők által kidolgozott javaslat az alapterület redukcióját (melynek hatására azonos területen több lakás épülhet) fejlettebb alaprajzokkal és a lakások jobb technikai felszereltségével kívánja ellensúlyozni, illetve olyan lakások felépítését javasolja, melyek az „átmeneti időszak” elmúltá után könnyen korszerűsíthetők. Az építészetben túl mutat a

---

²⁹⁵ Csordás 1955: 266–267.

²⁹⁶ Rákosi János – Safáry István – Szekeres József 1956: A kis alapterületű lakás kérdései. *Magyar Építőművészet* (5.) 6. sz. 188–194.

koncepciónak az az eleme, mely a lakáelosztás gyenge hatékonyságára hívja fel a figyelmet, azt tanácsolva, hogy ne pusztán a rászorultság, hanem a kiutalandó lakás típusa és a beköltöző család kompatibilitása is szempont legyen.²⁹⁷

A politikai változásokra reagálva tehát az építészeti diskurzus egyre egységesebb volt abban, hogy az alapterület csökkentése az olcsóbb lakásépítés érdekében csak akkor vállalható, ha egyben jobb felszereltség és jobb alaprajzok útján nő a lakások lakóértéke. Hiába jelentek meg ezek az elvek az új típustervjavaslatokban, a hivatalos típusterv-katalógusok nagyrészt még mindig a csökkentett komfortfokozattal rendelkező lakások terveit tartalmazták. Természetesen voltak kivételek, hiszen például 1955-ben is épültek olyan lakások, melyek a merev típustervektől eltérve, a racionális lakáshasználat szempontjait inkább szem előtt tartották.²⁹⁸ A dolog ritkaságát azonban jól mutatja, hogy a tervező Kismarty-Lechner Kamill a gazdaságosságot és a használhatóságot jól ötvöző lakóházát bemutató cikke végén a merev típustervezés ellen és az építészeti kreativitás érdekében emeli fel a szavát.²⁹⁹

A lakhatással foglalkozó – az ötvenes évek végén lassan gazdagodó – irodalom egyik legizgalmasabb eleme az 1958-ban megjelent *A lakás* című tanulmánykötet. Nemcsak azért fontos ez a kötet, mert a korszakban elsőként az „ember és lakása” viszonyait az addigaknál nagyobb rendszerben, tágabb kontextusban igyekszik megragadni, hanem mert a korszak ismert és elismert, fontos állami pozíciókat betöltő szakemberei írták, így az itt megjelent nézetek tekinthetők egyfajta hivatalos véleménynek is. A kötetben a lakásvizonyok mint a nép „kultúrszínvonalának” fontos attribútumai jelennek meg. A megfelelő lakáshelyzet alapja „a boldog családi életnek, a magas kultúrszínvonalnak és mindezekon keresztül a fejlődést biztosító termelés állandó emelkedésének”.³⁰⁰ Éppen ezért az idézett könyv igyekszik a lakással szemben támasztott általános igényeket (védelem, pihenés, tisztálkodás, vendégfogadás, étel készítése, étkezés) és ezeknek az általa meghatározónak tartott társadalmi csoportokban jelentkező formáit meghatározni, hiszen a szocializmus egyet jelent az általános lakásigények maradéktalan kielégítésével – szól a tézis.³⁰¹ Ahogy

²⁹⁷ Rákosi–Safáry–Szekeres 1956: 189., 194.

²⁹⁸ Branczik 2011: 76–77.

²⁹⁹ Kismarty-Lechner Kamil 1957: Korszerű lakások. *Magyar Építőművészet* (6.) 1–2. sz. 7–13.

³⁰⁰ Reischl 1958: 39.

³⁰¹ Reischl 1958: 54.

korábban láttuk, az igények két változó mentén tipizálódtak: egyrészt a lakásban majdan lakó családok létszáma szerint, másrészt a foglalkozás alapján.

Érdekes azonban egy harmadik perspektívából azokat a helyzeteket, viszonyokat is vizsgálni, melyek a tipizálás során megoldandó problémaként merültek fel. Ezek a problémák (némileg egybecsengően a korabeli nyugat-európai szakirodalommal) felfűzhetők az étkezés helyének a megtalálása és a magánélet-társasélet kérdéskörére. Természetesen mindkét kérdéskör tovább bontható. A magánélet-társasélet altémái lehetnek az alvás és a nappali lét megfelelő keretének a biztosítása, a szülők és a gyermekek életterének kijelölése és elválasztása a lakásban, illetve az étkezés terének kérdésköre erősen összefügg a változó nemi szerepekből fakadó igények kielégítésével.

Az étkezés helyszíne és módja alapvető fontosságú az emberi együttélés szempontjából. A hagyományosan a nőkhöz tartozónak tekintett tér a 20. században folyamatosan feminista kritikáknak volt kitéve. Kialakítása, illetve kialakításának átalakulása jól mutatja az adott társadalom és korszak nőkről való gondolkodásának (a propagandaszólamok, hivatalos állásfoglalások mögött rejlő) elemeit. A két világháború között (a modern építészeti mozgalom hatására) radikálisan csökkenteni igyekeztek a konyhák méretét, azzal a céllal, hogy a konyhai munka elvégzését minél könnyebbé tegyék. Ennek egyik csúcspontja volt az ún. „frankfurti konyha”. Ez az Ernst May és Margarete Schütte-Lichotzky által kidolgozott modell beépített konyhabútorokkal, 7-8 m²-en próbálta ellátni a konyhának tulajdonított (ekkor elsősorban főzési) funkciókat. Így vált a korábban közösségi helyként is funkcionáló konyha a második világháború után hatalmas lépésekkel meginduló tömeges lakásépítésben a nők szűkre szabott munkaterületévé. Az ezt követő évtizedekben lényegében azzal a dilemmával igyekezett számot vetni az építészet, hogy mi a konyha feladata: csak főzés, vagy az étkezésnek is helyet kell biztosítania? Ezzel a „vitával” párhuzamosan lassan megváltozik a főzés státusza is: egy a nők számára dedikált munkából egyre inkább az önkifejezés eszközévé válik a főzés, és egyben férfiasabb is lesz. Ez azt is magával hozza, hogy a 20. század végére az addig bezárkózó konyhák kinyílnak, egyre tágasabbak lesznek, sőt gyakran a nappali részévé válnak.³⁰²

---

³⁰² Sabine Pollak 2009: *Wiener Typologien*. Wien, 54–57.

A Reischl Antal által (aki ekkoriban a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar Lakó-épülettervezési Tanszékének a vezetője volt) 1958-ban kidolgozott lakástípusokban is központi szerepet játszik az étkezés helye. A lakásban lakók száma szerint kialakított tipizálásnál egyedül az egy-két főnek vagy gyermektelen házaspároknak szánt, 30–35 m²-es „garson” lakásokba nem szánt külön konyhát, hanem csak egy 3 m²-es főzőfülkével kívánta megoldani az étkezést. Ennek a lakásfajtának az elképzelt lakói nem otthon étkeznek, ezért volt elfogadható számukra a csökkentett méretű konyha.³⁰³ Az egy vagy több gyermekkel rendelkező családok számára szánt egy, másfél, két és fél és háromszobás lakásokba már teljes értékű konyha való a leírás szerint, de ezek a konyhák csak a főzést szolgálták, az étkezés helyéül valamelyik lakószoba szolgált. Kivételt jelentett az egyszobás lakás, ahol, mivel az alvó és étkező funkció keveredését nem tartották szerencsésnek, étkezőkonyhát álmodtak, vagy az étkezés helyét az előszobában jelölték ki.³⁰⁴

Reischl Antal a családnagyságra, a lakásban lakók számára alapozó tipológia mellett a lakásszükségleteket megpróbálta a családfők foglalkozása szerint is rendszerezni, mivel a különböző foglalkozások eltérő életmóddal és így eltérő lakáshasználattal, igényekkel járnak együtt.³⁰⁵ Az általa elkülönített négy foglalkozás: mezőgazdasági dolgozó, bányász dolgozó, ipari dolgozó és értelmiségi dolgozó számára más-más lakástípusokat javasolt, ahol az étkezés és a konyha kérdésére is más-más választ javasolt.

A paraszti háztartás számára hatalmas lakókonyhát tervezett, mely télen is jól fűthető, és az étkezés, szórakozás, de a munkák teréül is szolgál. A lakókonyha annyira központi elem volt ebben az elképzelésben, hogy a lakás többi része, a hálószobák nemcsak eköré szerveződtek, hanem szükségszerűen és elfogadottan kevésbé differenciáltak, csökevényesek voltak. A bányáslakásban a konyha még szintén közösségi térként is funkcionált, sőt további hasonlóságként a paraszti lakáshoz, bizonyos munkafolyamatoknak (pl. moslék-készítés) is otthont adott, de már semmiképpen sem meghatározója a lakás alaprajzának, a lakóház szobái nem a konyha köré szerveződtek.³⁰⁶

---

³⁰³ Reischl 1958: 56.

³⁰⁴ Reischl 1958: 58.

³⁰⁵ Reischl 1958: 62.

³⁰⁶ Reischl 1958: 70.

Mivel az ipari dolgozók esetében (és lényegében a értelmiségi családokban is) „a család nőtagjai azonos harcostársként vesznek részt a férfiakkal a napi kereső munkában”, és ennek megfelelően a napi étkezésekre is a munkahelyen vagy legalábbis házon kívül kerül sor, a konyha a lakás egyik (igaz, technikailag jól felszerelt) mellékhelyiségévé fokozódik le. Ez egyrészt megjelenik a kívánatos méretben is (az ipari dolgozók számára elképzelt konyhák jóval kisebbek, mint a parasztok vagy a bányászok konyhái), másrészt a lakásban zajló élet sem a konyhában zajlik, az étkezések ajánlott helyszíne az egyik szoba és nem a konyha lesz, ez utóbbi így csak a vacsora és a reggeli elkészítésének terepévé válik.³⁰⁷

A konyha szerepe és az étkezés helye mellett a lakástervezéssel foglalkozó irodalom másik fontos problémája volt a magánélet és a társasélet, a vendégfogadás szétválasztásának problémája. A konyha kérdéséhez hasonlóan ez a feszültség sem volt újkeletű, és nem volt speciálisan magyar probléma sem. A háború után épült nyugat-európai lakótelepeknél is felismerték ezt az kétféle igényt, és igyekeztek valamiféle megoldást találni rá. A Reischl-féle (már ismertetett) kategorizációban az egyedülállóknak és gyermekteleneknek szánt egyszobás, illetve egy gyermekkel rendelkező családoknak szánt garzon és egyszobás lakásokban (35–45 m²) volt különösen éles ez a kérdés. Az elméleti fejtegetésben is bevallottan ennek (a korszak állami lakásépítésében egyébként egyik legelterjedtebb) lakástípusnak legnagyobb problémája az alvás és a nappali tevékenységek, a magán- és a közösségi élet szétválaszthatatlansága volt. A visszavonulás lehetőségének központi kategóriája ezekben a lakásokban nem teljesülhetett. Az alvó- és lakófunkció elkülönülését a gyermek, gyermekek jelenléte még illuzórikusabbá tette, ennek megfelelően ezt a lakástípust egy gyermek esetén is csak annak maximum tíz éves koráig javasolták.

Az alvó- és a nappali tér elválasztásának kívánalma csak a következő kategóriában, a másfél szobás lakásban érvényesült. A 42–45 m² összterületen belül kialakított plusz fél szoba (8–10 m²) lehetett (a tipizálás szerint) a visszavonulás tere. Itt aludhatott a gyerek vagy a beteg felnőtt, és így már lehetett vendéget fogadni különösebb kényelmetlenségek nélkül is. Korabeli számítások szerint a másfél szobás lakás ideális esetben 2,5–3 ember számára nyújthatott otthont.³⁰⁸ A kétszobás lakás 50–55 m²-en már 4–4,5 személynek biztosította a lakhatását, és megoldott már egy következő (a család szempontjából kardinális) problémát

---

³⁰⁷ Reischl 1958: 72–76.

³⁰⁸ Reischl 1958: 58.

is: a szülők és a gyerekek életterének szétválasztását. Igaz, ennek az volt az ára, hogy az alvó- és nappali funkciók újra összezsúsztak.

A két és fél, illetve háromszobás (60–70 m²-es) lakásokban a gyermek-szülő életterének és az alvás, visszavonulás, illetve a társasági élet tereinek elkülönülése elvileg teljesülhetett volna, ha fennálló normák szerint nem 5–6 személy számára tartották volna ideálisnak ezeket a lakásokat.³⁰⁹ Némileg ironikus módon éppen azokból a lakásokból épült az állami lakásépítés során a legkevesebb, melyek a hivatalosan is alapvetően fontosnak tartott funkciókat kielégítették volna.

Ha a különböző foglalkozási csoportoknak szánt lakásokat vizsgáljuk a magánélet és a közösségi elválaszthatóságának szempontjából, azt láthatjuk, hogy a mezőgazdasági dolgozó háza a legkevésbé tagolt. A munka- és a lakóhely összefonódik, a nagy lakókonyha egyszerre bizonyos munkafolyamatok, az étkezés és a közösségi élet színtere.³¹⁰ Az üdvöztőnek tartott szétválasztásra nincs igazán lehetőség.

A bányász ugyan elképzelt életmódjával félúton jár a paraszti és városi (ipari munkás, értelmiségi) életmód között, és a konyha, hasonlóan a paraszti háztartásokhoz, egyszerre válik a közösségi élet, a házi munka és az étkezés színterévé, de a bányászoknak szánt lakás már sokkal tagoltabb, a három műszakos munkavégzés miatt a szobák egymástól elhatároltak és külön bejáratúak, lehetőséget adva így a visszavonulásra.³¹¹ Az ipari munkásság és az értelmiség állt a társadalmi hierarchia csúcsán, „a család minden tagja (a nők is) igénylik a lakástól a zavartalan és önálló élet feltételeit”, az „állandó önművelés” igénye is itt jelenik meg először.³¹² Ennek megfelelően a nekik szánt lakásban minden szoba közvetlenül az előszobából közelíthető meg, azaz az elvonulás, a magán- és a közösségi tér elválasztása könnyedén megoldható. Sőt az „értelmiségi dolgozó” kiváltsága, a dolgozószoba a lakás különböző funkcióinak elválasztását még könnyebbé tette.³¹³

A korszak korszerű lakásról való gondolkodását mintegy lezárja, keretezi Gádoros Lajos 1946-os munkájának második kiadása 1958-ban. A korszerű lakásról szóló könyv némileg új címmel (*A korszerű lakás térszükségelete és berendezése* helyett *A lakás berendezése és*

---

³⁰⁹ Reischl 1958: 59–62.

³¹⁰ Reischl 1958: 65–66.

³¹¹ Reischl 1958: 70.

³¹² Reischl 1958: 71.

³¹³ Reischl 1958: 72–74.

méretezése) és átdolgozott tartalommal igyekezett összegezni a háború óta eltelt idő tanulságait az építészek(!) számára.³¹⁴ Az összegzésből kiviláglik, hogy Gádoros szerint a lakásépítés feltételezett problémái és a helyesnek gondolt válaszok nem igazán változtak. A lakásigények és az anyagi lehetőségek közötti feszültség feloldását Gádoros továbbra is az „emberi méretek” megismerésében, az ebből levezetett helyes méretű használati tárgyak és végül a lakások megalkotásában látta. Az eltelt 12 év tapasztalatainak hatása elsősorban abban jelentkezett, hogy az 1946-ban még elvetett kislakás (20–28 m² lakótérrel) az ötvenes évek végére az igények kielégítésének megfelelő módjává lépett elő. Így a korábban általánosan megvetett „cs-lakás” is egy helyes irányba tett lépésként jelenik meg, hiszen elszakadva a korábbi sémáktól, az „életfunkciókat” (főzés, tisztálkodás, együttlét) elemezve próbált a lakók igényeinek a lehető legtakarékosabban megfelelni.³¹⁵ A másik újdonság, hogy az életfunkciók mellett az életmódbeli sajátosságok lakásigényt meghatározó voltát is elismerték. Ebben – az 1946-ban még hiányzó szempontban – a másutt és korábban is megjelenő falutól való távolság volt a rendező elv. További újdonságot jelentett, hogy Gádorosnál a segéd munkások, bányászok, vidéki városi és budapesti munkások mellett az alkalmazotti és értelmiségi réteg(!) is szerepel mint külön életmódbeli sajátosságokkal rendelkező csoport. Az életmódbeli különbségek tartalmát nem fejti ki Gádoros, az azonban világos, hogy az értelmiségnek jobb lakáskörülményeket biztosítana, mint a többi társadalmi csoportnak.³¹⁶

A títusterv volt az az eszköz, mellyel az állam a legközvetlenebb módon próbált a megépülő lakásokra hatni. Ahogy láttuk, a títustervek végső soron mindig a pillanatnyi hivatalos álláspontot tükrözték arról, milyen a helyes lakás és a megfelelő lakáshasználat. Azzal, hogy 1950-től az állami építkezések esetében *elvileg* kötelezővé vált a títustervek használata, ez a normaadási igény még nagyobb hangsúlyt kapott. A normaadási szándékot természetesen korlátozta a títustervek gyakori változása, az alkalmazásukkal kapcsolatos kritikák, a títustervektől való eltérés a gyakorlatban és az állami lakásépítés korlátozott volta.³¹⁷

---

³¹⁴ Gádoros Lajos 1958: *A lakás berendezése és méretezése*. Budapest, 5.

³¹⁵ Gádoros 1958: 14., 24–26.

³¹⁶ Gádoros 1958: 228–229.

³¹⁷ A títustervek alkalmazásának gyakorlati határait a következő fejezet tárgyalja.

A títustervekben megjelenő életmódbeli normákkal kapcsolatban az a legmeglepőbb, hogy az általános várakozásokkal ellentétben a korszak sztálinista, szocialista realizmus jegyében fogant títustervei azok, amelyek a legkevésbé törekszenek arra, hogy a lakások, azok alaprajzai és berendezése útján meghatározzák és megreformálják (!) a bennük lakók életét. Az 1947-es és az 1955 utáni javaslatokban teljesen egyértelműen tetten érhető a nevelő, normatív szándék. Nem véletlen az sem, hogy csak az 1950-ig elkészült títusterveknél találunk bútorozási terveket, és 1955-ig a lakások berendezése, azok helyes vagy helytelen használata nem kerül szóba.

Ugyanebbe az irányba mutat az is, hogy míg az 1950 előtti és 1955 utáni títustervekben és títusterv javaslatokban megjelenik a strukturálódás, specializálódás, bizonyos társadalmi csoportok, foglalkozások (gyakran csak képzelt) szükségletei kielégítésének igénye, addig a szocialista realizmus idején kidolgozott títustervek „a lakással szemben támasztott társadalmi igények átlagát” kívánták kiszolgálni, vagy a tényleges lakossági igényeket egyáltalán nem vették figyelembe.³¹⁸

Úgy tűnik, a magyarországi sztálini típusú diktatúra számára az építészet ugyan eminensen a propaganda eszközei közé tartozott – erre számos példát ismerünk, az állam mindent megtett azért, hogy a szocialista realizmus esztétikai elvei az építészetben érvényesüljenek –, de a nagy ipari projektek és középületek mellett a lakásokra már nem jutott annyi figyelem. Az ekkor használt títustervekből egyértelműen kitűnik, hogy a cél elsősorban a minél gazdaságosabb lakásépítés volt. A szocialista realizmus dogmája csak a homlokzatok kialakításában jelentkezett, a lakások alaprajza (és így használhatósága is) ehhez (illetve a költségek csökkentéséhez) alkalmazkodott, nem pedig valamiféle szocialista ideáltipikus életmódhoz.³¹⁹ Ezzel szemben a szocialista realista korszak előtti és utáni títustervek és a hozzájuk fűzött magyarázatok, a paneltechnológia megjelenéséig egyértelműen (a modernista építészet hagyományaihoz híven) befolyásolni és „fejleszteni” akarták a lakáshasználók életmódját.

---

³¹⁸ Csordás 1955: 260.; Körner–Nagy 2006: 165.

³¹⁹ Körner–Nagy 2006: 229.

3.4 A építészek szerepének megváltozása az 1960-as évek elején

A második világháború után az építészeti hivatás szerte a világban társadalmi elismertségének csúcsára ért. Ebben az időszakban az építészek nem pusztán egyes épületek, városrészek vagy városok tervezőiként léptek fel, hanem olyan értelmiségiként, akik speciális tudásuknak köszönhetően az általuk tervezett épületeken és az így kialakított környezeten keresztül képesek megoldani a társadalmi problémákat. Azt gondolták magukról, hogy egyfajta társadalmi mérnökként formálni képesek az emberi közösségek életét. Ez a szerepfelfogás erősen kötődött a modern építészeti mozgalomhoz, annak sikereihez. Ezzel a szerepfelfogással összhangban jelentették be szándékukat és képességüket a társadalom formálására a modern építészeti mozgalom magyarországi tagjai a második világháború végén megjelent kiáltványukban.³²⁰ Ezek az építészek ezzel a szemlélettel foglalták el aztán a szovjetizálódó Magyarország építészeti kulcspozícióit, és monopolizálták folyóiratok szerkesztő bizottságain és az egyetemi katedrákon keresztül az építésze-tről folyó diskurzust. Az 1950-es évek az építészeti hivatás professzionalizációjának csúcspontját jelentették. A hatalmas presztízs beruházások, a saját egyetemi kar, a javuló bérezés, az állami kitüntetésekkel való fokozott elismerés és diktatúra ellenére kialakuló szakmai autonómia az építészeket a kor „csúcs értelmiségeivé” tette. A váltás (a kortárs építészek visszaemlékezései alapján) az 1960-as évek elején következett be, amikor az építészeti gondolat, ideológia az első helyet átadta a gazdaságosságnak.³²¹ Nem igazán meglepő hát, hogy a Rákosi-diktatúrában aktív építészek számára az az időszak – minden ismert hátránya és negatívuma ellenére – a Kádár-rendszerből visszatekintve „aranykornak” tűnik. Különösen azért nem, mert ezt a nemzedéket kétszeres frusztráció érte: Az első akkor, amikor a diktatórikus állam segítségével megvalósított, nyugat-európai mércével is modern építészetiüket ugyanaz az állam a szocreál nevében elvetette, és őket is erre kényszerítette, másodszor pedig akkor, amikor a szocreál felszámolása után egy teljesen új logikájú, az ipart, a termelékenységet és az alacsony árat (a költséghatékonyságot) mindenek fölé helyező erőterben találják magukat, amelyhez

³²⁰ Fischer – Granasztói – Kismarty-Lechner – Major – Weltzl 1953: 158–159.

³²¹ Erről részletesebben lásd: Keller, Márkus 2020a: Professionalization in Socialism. Architects and Architecture after 1945 in Hungary. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* (10.) (S18) 95–107., 13.

képest a professzionalizációt mégiscsak erősítő szocreál időszeke csak jobb lehetett.³²² Mint minden nemzedéki perspektíva, jellegénél fogva ez is korlátos, nem árt tehát összevetni egy másik nemzedék korszakértékelésével. A Major Máté által kezdeményezett 1977-es, az építészek (akkori) középemzedékéhez intézett körkérdés erre is lehetőséget ad. A válaszokból nagyon szépen kirajzolódik, hogy az a generáció, amelyik az ötvenes években járt egyetemre (tehát ismerte a korszakot), de az önálló tervezést a hatvanas évektől kezdte meg (Jurcsik Károly, Finta József, Makovecz Imre, Vadász György), az ötvenes években és a szocialista realizmusban semmi pozitívát, semmi hősiest nem látott. Számukra ez az időszak egy „elveszett korosztályt jelent – építészeket, akikből »mesterek« lehettek volna, de csak jó szakemberek lettek” (Finta), vagy „Torz korszak torz szüleményét! – mementót: hazudni a művészetben, tudományban sem szabad” (Jurcsik), illetve annak tanulságát, hogy „vigyázzunk született ösztönösségünkre, képességeinkre és igazságérzetünkre – minden időben” (Vadász). A legmegsemmisítőbb talán Makovecz Imre: „Egy hősi póznak látom a mai 60 évesektől. Amúgy átlátszóbb hazugság volt, mint a »tömeges« gyári termék.”³²³ Ha az 1945 utáni építészet történetét elmesélő generációs narratívákat összevetjük, két dolgot láthatunk. A jelen (a Kádár-rendszer) az építészet egészét tekintve mindkét generáció szemszögéből kudarc, a különbség csak abban van, hogy az ötvenes években alkotók a negatív fordulatot 1956 utánra teszik, míg az ifjabbak 1949-től kezdődően látják tévúton a magyar építészetet. Az ötvenes évek professzionalizációját átélők tehát az összemzeti negatív narratíva ellenére (vagy éppen ennek hatására) emlékeztek annak (nyilvánvalóan részleges és csak egy bizonyos csoportot érintő) pozitívumaira is, az eggyel későbbi generáció (amely egyetemistaként élte át ezt a korszakot) már a társadalom többségét alkotó kirekesztettek élményvilága alapján ítélte meg ezt az időt.

---

³²² Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 322.; Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 134. sz. 115.; Preisich Gábor-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1986–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 36. sz. 69–70.; Preisich Gábor 1984: Az ötvenes évek építészetéről. *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 11.; Perényi Imre 1984: Hogy is volt? *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 16.; Molnár Péter 1996: Közelítés egy korszakhoz. In: *Építészet és tervezés Magyarországon*. Szerk. Prakfalvi Endre – Hajdú Virág. Budapest, 62–63.; Molnár Péter 2004: Építészetünk hét rendhagyó esztendeje. In: *Molnár Péter építésze*. Szerk. Apáti-Nagy M. – Pazár Béla. Budapest, 63.

³²³ Jurcsik Károly, Finta József, Makovecz Imre, Vadász György válaszai az 1977-es körkérdésre (Mit jelent a mai középemzedéknek a szocialista építészet első korszaka? Hogyan befolyásolta építészetünk alakulását). In: Major-Osskó 1981: 463–466.

Mindezek tudatában nagyon izgalmas látni, ahogyan az első szélesebb körben lefolytatott, a szocialista életforma, lakhatás és épített környezet témáit körbejáró, hagyományosan (szerintem pontatlanul) „családi ház” vitának hívták eszmecsereben az építész szerepe és az építészet jelentősége terítékre került. Ebben az 1960–1961-es, a kortársak által anekdoták hívták folyóiratvitában a résztvevők a szocializmushoz illő lakásformát igyekeztek megtalálni, megnevezni. Két oldal állt szemben egymással.

Az egyik a már tárgyalt 1940-es évek végi hivatalos építészeti diskurzushoz igazodva a kollektív lakhatásban látta meg a szocialista lakásformát, és a családi házra mint szükséges rosszra, a szocialista társadalmat bomlasztó erőre tekintett. A másik oldal sokkal megengedőbb viszonyult a családi házhoz, és azt hangsúlyozta, hogy egyetlen lakásforma, így a családi ház sem rendítheti meg a szocializmust. A vita végére a korábban kiátkozott családi ház rehabilitálódik. De nemcsak ez történt, hanem ezzel párhuzamosan magának az építészeknek és az építészetnek a háború utáni szakmai önképe kérdőjeleződött meg. Már a vita létrejötte is az építész szerep sérülésére utal, hiszen a vitaindító írás szerzője Sipos Gyula költő volt, és a hozzászólók többsége, Németh Lászlótól Komlós Jánosig nem építész, azaz nem szakember, hanem laikus volt.

Valószínűleg érezte ezt a feszültséget Major Máté, a magyarországi szocialista, modern építészet fő ideológusa is, aki az anekdoták idején a MÉSZ elnöke, az MTA rendes tagja és a BME egyetemi tanára volt. Ezért másodikként egy terjedelmes cikkben (aztán egyedülként másodszer a vita vége felé) hozzászólva, a kollektív ház mellett érvelve, hangsúlyozta az építészet társadalomformáló erejét. Ezzel a véleményével azonban (talán számára is meglepő módon) egyedül maradt. Komlós János (a volt ÁVO-s tiszt, ekkor a Magyar Nemzet kulturális rovatának vezetője, később a Mikroszkóp Színpad alapító igazgatója) egyenesen azt írta Major cikkére adott válaszában, hogy az „eltúlozta az építészet társadalmi, eszmei lehetőségeit”.³²⁴

Nem reagált sokkal finomabban Almási Miklós sem:

---

³²⁴ Komlós János 1961: Lakás és világnézet. *Magyar Nemzet*, 1961. január 29. 7.

„...nem az építészet formálja az embereket új világnézettel és érzelmekkel rendelkező lényekké, hanem a társadalom formálja az embert lassan mássá, újjá és ezen keresztül – tehát az életformák megváltozása révén – formálja át az építészet szerkezeteit és funkcióit.”³²⁵

Ez a látszólag elméleti kérdés közvetlenül érinti az építész pozícióját, hiszen ha nem az építész formálja a társadalmat, akkor nem tarthat többé igényt a „csúcsertelmiségi” szerepkörére, azaz a lakhatás, a szocializmusban ideális lakásforma megtalálása sem kizárólag az ő terepe. Ennek megfelelően Almási a szociológia és a szociográfiai eredmények felhasználását javasolta az építészetnek, azaz azt kérte, hogy az eddig csak általa bejátszott területre engedjen be másokat is.

Hasonló módon érvelt Trautmann Rezső építész és aktuális építésügyi miniszter is a vitát lezáró írásában. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a lakásépítés szakembere nem az építőművész (így nevezték Major Mátét a vitában), hanem az építész. Ez azért fontos, mert ez alá a fogalom alá Trautmann besorolt mindenkit a tűzvédelmi szakembertől, a geológuson át a gépészmérnökig, akinek köze van egy épület megtervezéséhez. Trautmann olvasatában ezek az építészek, az építőmunkásokkal kiegészülve „kollektívaként” hozzák létre az épületeket. Másrészt a helyes lakásforma, lakáshasználat vitás kérdéseit úgy látta Trautmann megoldhatónak, ha azok kiszabadulnak az építészek „egydimenziós” világából, és megnyílnak más szakemberek és a jövő lakók(!) előtt is. Ebben és csak ebben a háromdimenziós világban képzelhető el a lakásügy megoldása.³²⁶ Ez a hozzáállás gyökeresen más, mint a 15 évvel korábban az építészek vezető csoportja által megrajzolt szakmai önkép. Az egész társadalmat „megjavítani” akaró építésztől a hatvanas évek elején azt kérték, hogy az addig csak általa irányított területre engedjen be más szakembereket, sőt engedje be a társadalom minden tagját, kommunikáljon velük, és annak ellenére, hogy nem birtokolnak professzionális tudást, hozzon velük közös döntéseket.

Az építész szerepének kettős, egymással összefüggő változását figyelhetjük meg. Az életszínvonalpolitikát és így a gazdaságot az ideológia elé helyező Kádár-rendszerben az épületek tervezője háttérbe szorul. Az építészek helyzetét azonban nemcsak az ökonómia fontossá válása változtatja meg, hanem megkérdőjeleződik az építészet és így az építészek

³²⁵ Almási Miklós 1961: Új módon élni és régi módon építeni. *Kortárs* (5.) 5. sz. 769–773.

³²⁶ Trautmann Rezső 1961: Otthon és társadalom. *Kortárs* (5.) 8. sz. 262–268.

társadalomformáló ereje is. Ebben a kiüresedő, az építészek által elhagyott „kompetencia-térben” azonnal megjelennek a közgazdászok és a szociológusok. A továbbiakban azt követjük nyomon, milyen elképzeléseket dolgoztak ki ők a lakásválság megoldására.

3.5 Lakáspolitikai diskurzusok a Kádár-korszakban

3.5.1 Kiindulás

A lakáshiánnyal való szembesülés és a lakáskérdés megoldásának igénye a Rákosi-rendszerrel eltérően a kádári lakáspolitikai sarokköve volt. Innen indultak és ide érkeztek vissza a korszak lakáspolitikával kapcsolatos fejtegetései. Mivel a lakás azon javak közé tartozott, melyek termelése nem növelhető gyorsan, tehát a hiánya sem orvosolható könnyen, a lakáskérdés az „életszínvonal-politika” részeként tartósan különös fontossággal ruházódott fel a korszakban.

Azonban nemcsak a probléma fontossága változott meg a kor társadalompolitikájában, hanem a lakáskérdésről való közbeszéd szélessége és az abban részt vevők személye is átalakult. A fentiekben elemzett, a szocialista lakhatásról szóló (hagyományosan családi ház vitának hívott) disputa volt az első jele annak, hogy nemcsak a résztvevők száma emelkedik meg lényegesen az '50-es évekhez képest, hanem a lakhatásról folyó viták tagjainak szakmai háttere is színesedik. Az '50-es évek diskurzusait szinte kizárólag az építészek uralták. A '60-as évektől Trautmann Rezső építésügyi miniszter invitációját komolyan véve, a megoldásokat keresve egyre nagyobb számban jelentek meg a közgazdászok, szociológusok és művészek (nagyraoszt írók) a porondon. Olyannyira eltolódnak az arányok, hogy a 70–80-as években abszolút többségbe kerülnek a nem építész megszólalók. Ehhez igazodva a lakáskérdéssel kapcsolatos megszólalásoknak nem pusztán a száma és a szerzők háttere változik, hanem a megnyilatkozások helye is átkerül az építészeti folyóiratokból a napilapok és a társadalomtudományi folyóiratok hasábjaira. Ennek, de a '60-as évek közepétől az állami lakásépítésben szinte kizárólagosan alkalmazott paneltechnológiának is köszönhető, hogy a konkrét lakásformákról, alaprajzokról alig esik szó, annál inkább a lakástámogatási rendszerről, az állam szerepéről, a magánérs lakásépítésről vagy a lakáshiány mértékéről. Az 1971-es és 1983-as lakásügyi törvények körül sűrűsödő vitában ezek a témák

állandósulnak, sőt a vita megtartva tematikai fókuszát, hasonló dilemmákat felvázolva átnyúlik a rendszerváltáson is.³²⁷

3.5.2 Lakáshiány

Annak ellenére, hogy a lakáshiány fogalma központi eleme a korszak lakhatási diskurzusának, a hiány tételes meghatározása még a statisztikusok számára sem könnyű feladat, ugyanis többféle számolási módja létezik. A legegyszerűbb, hogy a családok számát kivonjuk a lakások számából, és mivel elvileg minden háztartásnak önálló lakás jár, a kettő különbsége kiadja a hiányzó lakások számát. Ezzel lényegében a mennyiségi lakáshiányt tudjuk meghatározni. Tovább finomítható a számolás módja, ha a második világháború után Magyarországon törvényben is rögzített „indokolt lakásszükséglet” fogalmát hívjuk segítségül. Az indokolt lakásszükséglet szerint két személynek jár egy szoba. Ennek megfelelően egy három vagy négy fős családnak már kétszobás lakás jár. Azaz, egy négyfős családnak hiába van fedél a feje fölött egy egyszobás lakásban, a hivatalos normákat figyelembe véve neki egy nagyobb lakás jár, így az ő jogos igényeik is a lakáshiányt növelik. Az indokolt lakásszükséglet szempontja továbbvezet a minőségi lakáshiány fogalmához, ahol már nemcsak a lakások vagy a szobák száma, hanem azok állapota és minősége is szerepet játszik a hiányzó és a megfelelő lakások számbevételekor. Világos, hogy a különböző megközelítés mentén és ebből fakadó különböző számítási módok következtében a lakáshiány mértéke más és más. Nem véletlen, hogy első hivatalos számítás 1958-ban (az alkalmazott módszertant nem ismertetve) nagyvonalúan 310 és 470 ezer közé teszi a hiányzó lakások számát.³²⁸ A következő már a KSH által készített és az 1970-es népszámlálás adataira támaszkodó számítás is több úton közelít a „lakásigények” felé. Az 1970-es népszámlálás 26. kötete a pusztán a családok és háztartások számára alapozott mennyiségi lakáshiányt 400 ezerre teszi, a lakószám és a szobaszámok összevetésével dolgozó modell alapján számított lakáshiányt pedig 508 ezer lakásban határozza meg.³²⁹ Egy 1977-es tanulmány 460 ezerre teszi azoknak a családoknak, családtöredékeknek a számát, akinek nincs lakása.³³⁰

³²⁷ Saád József 1990: Feljegyzések egy pesti bérházból. *Valóság* (33.) 10. 99–107.; Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának jelentése a rendszerváltás előtti lakáshitelek feltételeinek megváltoztatása miatt kialakult helyzetről – 1997. december. 1998. *Esély* (9.) 2. sz. 91–105.

³²⁸ Forgács – Cseh-Szombathy – Kereszturi 1958: 21–22.

³²⁹ 1970. évi népszámlálás 26. *Lakás és lakóépület adatok I.* Budapest, 1973. 25–26.

³³⁰ Ballai 1977: 14–22.

A KSH 1981-es jelentése pedig a minőségi lakáshiány fogalmát használva 556 ezerre becsüli az olyan lakások számát, ahol zsúfoltan és rossz körülmények között élnek.³³¹ Látható, hogy függetlenül attól, hogy a mennyiségi vagy a minőségi lakáshiányra koncentrálnak, és függetlenül a konkrét számítási, becslési módszertől, a lakáshiány magas. A megadott abszolút számok nagyságát, a lakáshiány mértékét jól mutatja, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy az 1970-es évtizedben, a szocialista korszak lakásépítésének csúcsidejében évente átlagosan 80–90 ezer lakás épült.

Ekkora folyamatosan jelenlévő és nem csökkenő hiánynál nem csoda, hogy a lakáshiány okai a '60-as évektől kezdve a korszak végéig folyamatosan foglalkoztatták a lakhatással, lakáspolitikával foglalkozó szakembereket. Különösen azért, mert a '60-as évek eleji optimista prognózisokban a szakemberek kifejezetten alábecsülték a lakáshiány megszűnésének idejét.³³² Mindenekelőtt nehéznek bizonyult a felépülő új lakások és szanálások különbségéből adódó tényleges lakásszaporulat meghatározása. 1970–1980 között például bár 882 ezer új lakás épült, de a lakásszaporulat csak 420 ezer volt, a többit elvitték a megszűnések és összevonások. A megszűnésekből, összevonásokból adódó 462 ezres lakáscsökkenésnek azonban csak a felét tudta előre jelezni a lakásstatisztika. A tévedés okai a lakásmegszűnések növekedésének alábecslése és a különböző demográfiai folyamatok félreértése volt, például nem érzékelték jól a házasságkötések és válások számának alakulását, illetve a gyerekszám növekedésének a lakásigényekre gyakorolt hatását sem.³³³

Ha ez egyes tényezők hatásának mértékét rosszul is mérték fel a szakemberek, a lakáshiány okai meglehetősen gyorsan megszilárdultak a nyilvános szakmai diskurzusban. Ezek szerint a '70-es években már inkább csak a szocialista országokat sújtó mennyiségi lakáshiány oka az urbanizáció, a családi életforma változása, azaz a nukleáris család terjedése, a válások magas száma, a régi lakások állagának romlásból következő szanálás, illetve az, hogy 1960-ig az állami lakásépítés lényegében csak az ipari beruházásokhoz kapcsolódott, és így az a szükséges és elégséges szint alatt maradt. Az erőltetett iparosítás miatt ráadásul a lakásigények területileg egyenetlenül oszlottak el – hangzott a korabeli kritika –, fokozva

³³¹ A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet. 1983. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): *Lakáspolitikánkról*. Budapest, 241.

³³² Preisich Gábor 1976: Karbantartás, felújítás, újjáépítés. *Valóság* (19.) 12. sz. 44.; Breitner Miklós 1976: Lakáspolitikánk kérdőjelei. *Valóság* (19.) 12. 31.

³³³ A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet, 1983: 243–244.

a problémákat.³³⁴ Tovább növelte a feszültséget a minőségi igények növekedése.³³⁵ A minőségi lakáshiányt fokozta a lakások rossz állapota és a sok kislakás. A minőség okozta probléma súlyát jól mutatja, hogy a 1970-es és 1980-as évek fordulóján a lakásigénylők 80–90%-a nem volt elégedett aktuális lakásával, komfortosabb lakáshoz szeretett volna jutni.³³⁶ Tehát hiába volt az erőltetett iparosítás, a második világháború után nőttek a szocialista és a tőkés országok lakásállományának nagysága közötti különbségek, a szocialista országokban az ipar fejlődését nem követte a háború utáni első 15 évben a lakásépítés.³³⁷ Így annak ellenére, hogy az 1970-es években az újonnan épülő lakások száma nemzetközi összehasonlításban is magas volt, az ország még a '80-as évek elején is egy hosszú felzárkózási folyamat elején volt, ahogy azt a hivatalos kortárs értékelés is leszögezi.³³⁸

3.5.3 Miért nem működik a rendszer?

A hiány felmérésén és annak közvetlen okainak a feltárásán azonban hamar túllépett a hetvenes évek lakáspolitikai diskurzusa, és a lakhatással foglalkozó cikkekben az állapotfelméréssel párhuzamosan megjelent a mélyebb, távolabbi okok utáni kutatás vágya. Mindenki arra kereste a választ, hogy a hatalmas erőfeszítések ellenére miért nem javul a lakáshelyzet Magyarországon, miért nem működik a lakásrendszer? A „vita” szinte minden résztvevője egyetértett abban, hogy az egyik fő probléma a lakáspolitikai merevségét okozó központi ellenőrzés, illetve a lakáspolitikával foglalkozó állami szervezetek döntésképtelensége. Nehezítő tényezőnek tűnt a korabeli szakemberek számára, hogy a háztartások nagyrésze nem tudja önállóan (az állam segítsége nélkül) megoldani a lakáshelyzetét, és hogy a világosan megfogalmazott célok, határozott lakáspolitikai döntések hiányában a problémák megoldása helyett a feszültség elkerülése lesz az állami hivatalok célja.³³⁹ Pedig

³³⁴ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? Válaszok egy körkérdésre. 1981. *Társadalmi Szemle* (36.) 11. sz. Némethy László válasza, 53.; Mihályi Péter 1977: Történeti szempontok a magyarországi lakáshiány értékeléséhez. *Valóság* (20.) 5. sz. 48–50., 55.; Sándor Pál 1981: A fővárosi lakásépítés hatékonysága. *Valóság* (24.) 7. sz. 91–92.

³³⁵ A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet 1983: 238.; Ballai 1977: 18.; Barta Barnabás – Vukovich György 1981: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. *Társadalmi Szemle* (36.) 4. sz. 22–24.

³³⁶ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Höcher Ferencné válasza, 51. Némethy László válasza, 53.

³³⁷ A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet 1983: 235.

³³⁸ A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet 1983: 239.

³³⁹ Dávid G. János 1981: Lakáskérdés: piac és normák. *Valóság* (24.) 8. sz. 56., 58.

a korabeli szakmai konszenzus szerint a Kádár-korszakra megszilárdult lakásrendszer önmagában hordta a feszültséget, hiszen egymással ellentétes érdekekkel rendelkező szereplők alkották. Ezeket a feszültségeket az állam nem vagy nem kielégítően kezelte. A félresikerült kezelés iskolapéldája az 1971-es reform éppen ezeket a fennálló lakáspolitikai feszültségeket akarta mérsékelni, amikor megemelte a lakbéreket, és sikertelen kísérletet tett a magánszektor intézményesítésére.³⁴⁰

Mielőtt azonban bemutatnám a feszültség oldására kidolgozott javaslatot, érdemes egy kicsit közelebb hajolni a lakhatáshoz, hogy jobban lássuk, konkrétan milyen problémákkal küzdött a lakáspolitikai és a lakásszektor, mi okozta a minőségi és mennyiségi lakáshiányt. Ezért a következőkben a lakáspolitikai diskurzusból kiemelkedő nehézségeket veszem sorra, majd ezt követően a szakmai közbeszédben felmerülő megoldási javaslatokat ismertetem és elemzem.

Probléma 1. A lakástámogatási rendszer

A második világháború után kiépülő kommunista diktatúra, követve a háború alatti lakásgazdálkodási hagyományokat, a lakhatás területét központi irányítás alá vonta.³⁴¹ A bérlet útján hasznosított lakások 1952-es államosítása csupán egy látványosabb pontja volt ennek a sokéves folyamatnak. A központosítás következtében ráadásul, az állam ideológiai támogatásával, a városi lakásigények kielégítése lényegében teljesen kikerült a háztartások ellenőrzése alól, és hivatalosan is állami feladattá vált.³⁴² Ennek a körülménynek a hatása többes volt. Egyrészt mivel az állami kivitelezésben és támogatással megépült lakások rendkívül olcsók voltak (gyakran több évi munkajövedelmet érő „nemzeti ajándékot” jelentettek azoknak, akik olyan szerencsések voltak, hogy hozzájuthattak ilyen lakásokhoz), lényegében korlátlan keresletet hoztak létre.³⁴³ De nemcsak a korlátlan kereslet létrehozásával volt gond, hanem azzal is, hogy a kialakult lakáselosztási rendszerben az állami támogatások nem szociális alapon osztódtak el, hanem aszerint, hogy ki milyen formában (tanácsai

³⁴⁰ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Hegedűs József válasza, 45.

³⁴¹ Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.* Budapest.

³⁴² Dávid G. 1981: 55.

³⁴³ Dávid G. 1981: 57.; Mihályi Péter 1981: Bérletről tulajdonos. *Valóság* (24.) 2. sz. 90–91.; Hegedűs József – Tosics Iván 1981: Lakáspolitikai és lakáspiac. *Valóság* (24.) 7. sz. 78.; Molnárné Venyige Júlia 1980: Gondolatok a lakáskérdés társadalmi-gazdasági összefüggéseiről. *Valóság* (23.) 10. sz. 75–76.; Breitner 1976: 34.

bérlakás, szövetkezeti, öröklakás OTP kölcsönrel) jutottak lakáshoz. A legnagyobb állami támogatást a tanácsi bérlakás kapta, a kontinuum másik végét a teljesen állami segítség nélkül felépített családi ház jelentette. Így a lakáshoz jutás különbsége alapvetően és hosszú évekre meghatározta egy család anyagi helyzetét és életmódját.³⁴⁴ Továbbá mivel az állami segítség, folytatva az 1950-es évek hagyományait, a falvakat, a mezőgazdaságban dolgozókat és az ingázókat nem (vagy csak jóval kisebb mértékben) érte el, nekik egy saját stratégiát kellett kialakítaniuk lakáshelyzetük megoldása érdekében.³⁴⁵ Ez a helyzet állt egyébként a fokozott vidéki magánérs lakásépítés háttérében, aminek az anyagi alapját a háztáji adta meg az 1960-as évektől.³⁴⁶ A lakáselosztást vizsgáló kutatásokból az is kiderült, hogy a hivatalosan vallott „szocialisztikus elvek” nem vagy csak töredékesen érvényesültek a lakáskiutalásoknál.³⁴⁷ Érdekes adalék a korszak lakáspolitikájához a baloldali, szocialista gondolkodáshoz elméletben közelálló lakásszövetkezeti lakásépítés gyakorlati kiüresedése. Természetesen léteztek lakásszövetkezetek, de arányuk eltörpült az egyéb állami és magánérs lakásépítési módok mellett. Jellemző, hogy még a korszak vége felé is szervezésük nehézségeiről ír a szaksajtó.³⁴⁸

Ebben a helyzetben a kortárs szakértők meglátása szerint tehát nemcsak az volt a probléma, hogy az állam, bár elvileg vállalta, nem tudja kielégíteni a lakásigényeket, hanem az is, hogy a rengeteg erőforrást felemészítő „mélyszubvenció” állami lakáspolitikája még szociálisan sem volt igazságos, és a vidéki társadalmat lényegében magára hagyta a lakáskérdés tekintetében.³⁴⁹ Különösen fontos az az újra és újra visszatérő gondolat a korabeli diskurzusban, hogy a helytelen állami lakáspolitikája az olcsó, túltámogatott, soha ki nem elégíthető keresletet támasztó lakásaival kifejezetten hozzájárul a lakáspiaci feszültségekhez, sőt a nagy állami szubvenciók csökkentik a magánkezdeményezést, és blokkolják a magánszféra megtakarításainak bevonását a lakásépítésbe, hiszen ha a városokban olcsón lehet állami lakáshoz jutni, ott nem érdemes magánérsből építeni. Ezek a negatív

---

³⁴⁴ Dániel Zsuzsa 1980: „Igazságos” és „igazságtalan” lakáselosztás. *Valóság* (23.) 4. sz. 42.; Breitner 1976: 35.

³⁴⁵ Breitner 1976: 35–36.

³⁴⁶ Dávid G. 1981: 55.

³⁴⁷ Dániel 1980: 48–51.

³⁴⁸ Bossányi Katalin 1980: Lakás magánérsből. *Figyelő* (14.) 37. 11–13.; Liska Tibor 1969: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. *Valóság* (12.) 1. sz. 28.; Dániel Zsuzsa 1981: A lakásszektor reformja. *Valóság* (24.) 12. sz. 55.

³⁴⁹ Hegedűs–Tosics 1981: 78.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Oszlányi Zsolt válasza, 58.

hatások annak ellenére erősek – hangzik el a korabeli elemzésekben –, hogy az állami lakás-építés és lakástulajdon csak kis részét (1980-ban kb. 20%-át) jelentette a teljes lakás-állománynak.³⁵⁰

Probléma 2. A bérlakások

Az 1952-es államosítás után a bérlakásszektorban az állam egyeduralkodó volt. Ez azt is jelentette, hogy (a kötött lakásgazdálkodás hagyományába illeszkedően) a lakbéreket az állam határozta meg. A szocialista ideológiához illeszkedően a lakás nem lehetett áru, így az új forint bevezetésekor különösen alacsonyan tartották a lakbéreket. Ennek következtében a lakberek az állami bérlakásszektorban már a kezdetektől nem fedezték a karbantartás és a felújítás költségeit.³⁵¹ Éppen ezért a bérlakásrendszer fenntarthatatlansága egyik alapvető problémája volt a lakásrendszernek az egész korszakban. Hiába ismerték ezt fel már az ötvenes évek elején szakértői szinten, és reagált rá a törvénykezés 1971-ben komoly lakbéremeléssel, mivel a folyamatos emelés elmaradt, a fenntarthatóság problémája nem igazán enyhült – ahogy ezt a hivatalos szakértői anyag is elismeri. A '80-as évek elején – a Pénzügy Minisztérium számításai szerint – a lakbér csak 20%-ban fedezte a karbantartási és felújítási költségeket.³⁵² A fenntarthatóságon túl három problémát körvonalaztak a korabeli szakemberek. Hangsúlyozták, hogy az olcsó és városi, sőt elsősorban fővárosi állami bérlakás „negatívan hat a lakosság közérzetére”.³⁵³ Másrészt felhívták a figyelmet arra is, hogy az alacsony lakberek „túlfogyasztásra” ösztönöznek. Hiába nincs valakinek szüksége a nagyobb lakásra, mivel nem jelent anyagi megterhelést a fenntartása, nem költözik kisebbbe.³⁵⁴ Harmadrészt az erős, túl erős bérlői jogok (szinte képtelenség akarata ellenére kitenni valakit az állami bérlakásból) lehetetlenné teszik a racionális lakásgazdálkodást.³⁵⁵

---

³⁵⁰ Mihályi 1981: 90–91.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Hegedűs József válasza 46–47.; Hegedűs–Tosics 1981: 78.

³⁵¹ Mihályi 1977: 50., 54.

³⁵² Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Hofmann Istvánné válasza, 47.; Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében. (1982) *Társadalmi Szemle* (37.)/1. sz. 78.

³⁵³ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Hofmann Istvánné válasza, 49.

³⁵⁴ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Oszlányi Zsolt válasza, 59.

³⁵⁵ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Rozgonyi Ernő válasza, 62.

Probléma 3. Az állami lakásépítés szervezettsége, szervezete, gazdaságossága és technológiája

A lakhatásról szóló kortárs szakértői diskurzus egységes volt abban, hogy az állami építőipar nem felel meg a lakáskérdés támasztotta kihívásoknak. Annak meghatározásában, hogy ennek az elégtelenségnek mi az oka, és milyen tünetei vannak, a hangsúlyok már különböző helyekre kerültek. Alapproblémaként az állami lakásépítés gazdaságtalansága jelent meg. A gazdaságtalanság egyik miértjét az elégtelen előkészítésben, a rossz tervezésben látták. Például Budapesten már az ötvenes évektől kezdve kevés volt a lakásépítésre kijelölt terület, és ezen az 1960-as Általános Beépítési Terv sem változtatott, ráadásul a meglévő építési területeket is hiányosan mérték fel, és ebből következően nem készítették elő őket rendszeresen.³⁵⁶ Ez egyrészt azzal járt, hogy nem készült el időben a lakótelepekhez, a lakótelep építéshez szükséges infrastruktúra, illetve az építésre való előkészítés során jóminőségű, még lakható lakásokat is lebontottak, másrészt azt hozta magával, hogy a lakások, lakótelepek építése lelassult.³⁵⁷ Pedig a gyorsaság volt az egyik legfontosabb korabeli érv a paneltechnológia mellett. A késés és a beruházási célok meg nem valósulása viszont folyamatos áremelkedéssel járt együtt, még költségesebbé téve az amúgy is drágának számító paneltechnológiát.³⁵⁸ További problémát jelentett a tervezetlenség másik oldala, az, hogy az építési területnek kijelölt körzetekben évtizedekig tartó korszerűsítési és karbantartási tilalmakat rendeltek el, az ott lévő lakásállomány folyamatos romlását okozva ezzel.³⁵⁹ A szervezetlenség mellett a diskurzusban felmerülő másik központi probléma, hogy az állami építőipar lényegében monopolizálta a lakásépítésre alkalmas városi telkeket, illetve a lakásépítésre szánt állami források felhasználását is a saját érdekeinek megfelelően alakította. Így a tömegtermelés számára értékes városi területekről, monopol helyzetet alakítva ki, lényegében kiszorította a lakossági öntevékenységet. Ezzel aktívan hozzájárulva ahhoz a helyzethez (a lakáshiányhoz), amelynek következtében az állami építőipar nem tudott olyan rossz lakást építeni, amit ne vettek volna át tőle.³⁶⁰

³⁵⁶ Sándor 1981: 95–96.

³⁵⁷ Sándor 1981: 96.

³⁵⁸ Jaspárné Darvas Mária 1978: Növekvő költségek, lassú megvalósítás. *Figyelő* (12.) 43. sz. 22–23.; Sándor 1981: 94.

³⁵⁹ Sándor 1981: 96.

³⁶⁰ Mihályi 1981: 90.; Dávid G. 1981: 56.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Oszlányi Zsolt válasza, 58.

Összegezve a 60–80-as évek állami lakásépítés körül folyó vitáit, az állami beruházásban épített lakások növekvő száma ellenére általános elégedetlenség tapasztalható az állami építőipari vállalatok, az állami lakásépítés fejlődésével szemben. Hiába az impozáns számok, már a kortársak is észlelték, hogy az állami lakásépítés nem fejlődött a tervezett módon. Nem sikerült érdemben enyhíteni a lakáshiányt. A szakértői diskurzus szerint ehhez a hatvanas években hiányzott a korszerű építési kapacitás, később (a hetvenes években) pedig az árak emelkedése szabott határt az állami szerepvállalás növelésének. Az építési költségek például a második és a negyedik ötéves terv között több mint kétszeresére nőttek. Az árak emelkedésén túl hozzájárult a költségek emelkedéséhez a termelékenyebb, de drágább iparszerű (panel) technológia térhódítása is.³⁶¹

Probléma 4. A magánlakásépítés nehézségei

Többek között a KSH adatközlései nyomán tudjuk, hogy a vizsgált korszakban nem csak az állam, sőt leginkább nem az állam épített lakásokat. Éppen ezért fontos téma volt a helyes lakáspolitikáról való gondolkodásban az állam viszonyulása a magánérs lakásépítéshez. Különösen azért volt ez fontos, mert már az 1950-es évek közepétől a lakáshiány megszüntetésének egyre fontosabbá váló eszközét látták benne.³⁶² Érdemes felidézni tehát, hol látta a korabeli szakmai diskurzus a magánérs építkezések állami kezelésének gyenge pontjait.

Az első gyenge pont, ami kirajzolódik a diskurzusból, az állami támogatás feltételeinek és az önálló építkezéshez elengedhetetlen „jövedelemnövelés” körülményeinek állandó változása. Ennek következtében az építkezők folyamatosan új és új stratégiákat kénytelenek kialakítani, ami ahhoz vezet, hogy a családi ház és a magánérs építkezés már nem pusztán egy építési forma, hanem egy „építési-társadalmi forma” lett, meghatározott társadalmi rétegekhez és stratégiához kötve ezzel a családi házas lakhatást.³⁶³ Másrészt a meglévő és folyton változó állami segítség nem volt sem elegendő, sem eléggé hatékony. Az OTP kölcsönök mértéke például nem volt elégséges ahhoz, hogy valódi, komoly segítséget

³⁶¹ Ballai 1977: 18. A panel technológia, amivel a lakások 64%-a épül, volt a legdrágább. A legolcsóbb a blokkos építési mód volt, de a panelnál még a hagyományos téglapépítés is olcsóbb volt. Lásd: Jaspárné Darvas 1978: 23.; Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 182: 71–72.

³⁶² Dávid G. János 1980: A magánlakás-építés forrásai és feltételei. *Valóság* (23.) 10. sz. 56–57.; Molnárné Venyige 1980: 71–73.; Germuska Pál 2021: A felelős államhivatalnok arca – Pulai Miklós és a magyar gazdaságpolitika. In: *Pulai Miklós. A reformer, az érdekképviselő, az ember*. Szerk. Bakonyi János et. al. Budapest, 32.

³⁶³ Dávid G. 1980: 62.

nyújtson a házépítőknél. Ráadásul megtartva az '50-es évek szabályozását, a vidéken lakókat és a nem ipari munkás rétegeket még az 1980-as években is negatívan diszkriminálták, amit már a korabeli sajtó is „túlhaladott szemléletnek” nevezett.³⁶⁴ Az államilag kidolgozott títustervek (melyeknek célja a magánérőből épülő családi házak minőségének javítása volt) sem hozták az elvárt sikert. Az építkezőknek csak tötrésze használta ezeket, elsősorban azért, mert nem feleltek meg a vidéki életformának, a tervekből például hiányoztak a gazdasági épületek. Továbbá a títustervekhez kötött kedvezmények, például a gyorsabb tanácsai ügyintézés sem valósultak meg a gyakorlatban.³⁶⁵ A folyamatosan jelenlévő építőanyaghiány és az, hogy a korszerű technológiák elérhetetlenek voltak a vidéki magánérős építkezők számára, nemcsak nehézkessé tette a magánépítkezéseket, hanem a felépülő házak rossz minőségét is konzerválta.³⁶⁶

Fontos megjegyezni, hogy szemben az 1960-as családi ház vitával, a hetvenes-nyolcvanas években fel sem merült már, hogy a családi ház mint építési forma nem illik a szocialista társadalmi rendhez. Az érvelés sokkal inkább megfordul: az állami lakáspolitikai hibájaként elsősorban az jelenik meg, hogy nem támogatja kellőképpen és megfelelő formában a magánérős, családi házas lakásépítést.

Probléma 5. A lakótelepek karbantartása, felújítása

A Kádár-rendszer szakemberei számára sokáig a lakótelepek és a panel technológia tűnt a lakáskérdés leghatékonyabb megoldásának. 1980-ra azonban már végképp megkérdőjeleződik a sokszintű és telepszerű lakásépítés dogmája, és felmerül az is, hogy a legnagyobb számban épített kétszobás, 50 m²-es lakótelepi lakás nem felel meg a családok igényeinek, egészségtelen passzív életmódot támogat, és nem segít a munka utáni regenerálódásban. Továbbá mivel a lakások gépesített technológiával készültek, felújításuk is kizárja az egyéni munkát – jelenik meg a lakótelepek kritikájaként.³⁶⁷ Ez a mondat elsőre furcsának hathat,

---

³⁶⁴ Bossányi 1980: 14.; Dávid G. 1980: 68–70.

³⁶⁵ Bossányi 1980: 10.

³⁶⁶ Bossányi 1980: 14.; Breitner 1976: 35.

³⁶⁷ Molnárné Venyige 1980: 76–77.

de a korabeli diskurzusban a lakáshiány mellett a már felépült, állami tulajdonban lévő lakások elhanyagoltsága jelenik meg a második legfontosabb problémaként. A lakások karbantartásának témája különösen azért volt fontos, mert a rossz minőségű lakások magas száma nagy mértékben hozzájárult a minőségi lakáshiány kialakulásához és fordítva, a már megépült lakások gondos ápolása közvetlenül enyhítette volna a lakáshiányt. Így nem csoda, hogy a lakások karbantartása és felújítása hangsúlyos eleme volt a lakáspolitikai diskurzusnak.

A 70–80-as években a lakások állami karbantartásával kapcsolatos szakmai közbeszéd alaptézise a folyamatos elégtelenség. A megszólalók ekkor már világosan látták, hogy mivel az '50-es években még az új lakások építése is háttérbe szorult az ipari és hadi beruházások mögött, a lakások karbantartására végképp nem jutott pénz. A Kádár-rendszerben ugyan prioritássá vált a lakásépítés, de ekkor a meglévő lakásállomány renoválására éppen a fokozott új lakásépítés miatt nem jutott sem erő, sem kellő figyelem, ennek eredményeképpen 1960 óta folyamatosan csökkent a felújított lakások száma – hangzott el a vitában.³⁶⁸

Mivel a tárgyalt korszakban a teljes lakásállomány nagyjából 70%-a magántulajdonban volt, a lakások felújítása és karbantartása látszólag nem volt eminensen állami probléma. Az országos átlag mögött azonban településtípusonként nagyon különböző értékek mutatkoztak. Budapesten például a lakosság 70%-a állami (egészen pontosan tanácsi) bérlakásban lakott.³⁶⁹ Ennek megfelelően a fővárosban, illetve a nagyobb vidéki városokban egyáltalán nem volt közömbös, hogy az állam hogyan bánik a kezelésében lévő lakásokkal.³⁷⁰ A probléma élességét jól megmutatja a felújítási ciklusok vizsgálata. A korabeli szakirodalom szerint egy lakás optimális felújítási ciklusa 20–25 év volt. Ennyi évenként kellett volna felújítani egy lakást ahhoz, hogy ne veszítsen értékéből, minőségéből. A valóságban a 70–80-as évek Budapestjén ez az érték 55 és 90 év között volt.³⁷¹ Ennek a hatalmas kérésnek, a felújítások

---

³⁶⁸ Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Hörcher Ferencné válasza, 51.; Mihályi Péter 1978: Egy tipikus veszteség forrás avagy az ingatlankezelés helyzete Budapesten. *Valóság* (21.) 2.sz. 88–90.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? 1981: Oszlányi Zsolt válasza, 59.

³⁶⁹ Mihályi 1978: 87–88.

³⁷⁰ A Klauzál tér példáján a felújítás problémáját elemzi: Szívós Erika (2010): *Terhes örökség: Budapest történelmi lakónegyedeinek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján*. URBS Magyar Város-történelmi Évkönyv, Vol. 5. Budapest, 407–428.

³⁷¹ Preisich 1976: 42–43.; Mihályi 1978: 91.; Ballai 1977: 18.

elmaradásának okait több tanulmány és jelentés is igyekezett meghatározni, nagyjából hasonló eredményre jutva.

Az egyik ok a hatalmas, a kínálatot jóval meghaladó kereslet az olcsó, városi, tanácsi bérlakások iránt. A felfokozott kereslet miatt nem volt olyan rossz minőségű lakás, aminek ne akadt volna bérlője. Ez azt hozta magával, hogy az állam nem kényszerült a lakások felújítására, ha nem csinált semmit, akkor is ki tudta adni a lakásait.³⁷² Hozzájárult a felújítások elmaradásához az is, hogy az elitek, azaz azok a csoportok akik olyan pozíciót töltöttek be, hogy az állami hivatali rendszereken keresztül nyomást tudtak volna gyakorolni a felújítások sűrítésére, nem szorultak rá az állami bérlakásokra, ki tudtak és egyre nagyobb számban ki is tértek az öröklakások felé.³⁷³

Ennél konkrétabb és többször említett gond a kis számú lakásfelújítás szervezetlensége és a lakásokat karbantartó ingatlankezelő vállalatok rossz működése. A hatékony felújításhoz hiányoztak az alapos tervek, sőt a tervek alapjául szolgáló általános állapotfelmérés is hiányzott Budapesten az 1970–1980-as években.³⁷⁴ Ezt tetézte a bonyolult bürokrácia és az ingatlan kezelő vállalatoknál tapasztalható munkaerőhiány. Ezen túlmenően a kevés meglévő munkaerő is képzetlen volt, és nem igazán volt motivált a javítási, felújítási munkák jó minőségben való elvégzésére.³⁷⁵ Hiányzott a minőségi kontroll, nehéz volt követni, hogy valójában mit építenek be és javítanak ki az IKV munkatársai.³⁷⁶ Az ellenőrizhetetlenséghez és a költségek növeléséhez a lakók is hozzájárultak, akik gyakran „túlzott” igényeket érvényesítettek a felújításkor, így költségesebbé téve az elvégzett kevés munkát – szól a korabeli jelentés.³⁷⁷ További probléma volt, hogy az új lakások is rengeteg hibával, gyenge minőségben készültek el. Ennek következtében a javítási kapacitás egy részét a frissen kivitelezett lakások hibáinak orvoslása foglalta le.³⁷⁸

A korabeli tanulmányokból az is kiderült, hogy nincs igazán gazdája a felújítási feladatoknak. Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium vállalatai számára nem volt vonzó a felújítás, hiszen az érdekeltségi rendszer az építőipari vállalatokat az alapanyag igényes

³⁷² Mihályi 1978: 89.

³⁷³ Mihályi 1978: 89–90.

³⁷⁴ A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete. 1983. In: Böröczfy: 319.

³⁷⁵ Mihályi 1978: 93–96.; Sándor Pál 1981: A lakásvagyon védelmében. *Figyelő* (15.) 28. sz. 2.; A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete 1983: 320–322., 327.

³⁷⁶ A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete 1983: 322.

³⁷⁷ A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete 1983: 319.

³⁷⁸ A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete 1983: 318.

feladatok elvégzésére ösztönözte, nem pedig az inkább munkaigényes felújítási feladatok elvégzése felé terelte.³⁷⁹ Az IKV szűkös kapacitását pedig kimerítette a konkrét hibák javítása. Ezzel összefüggő probléma, hogy az építőipari vállalatoknak igazán megfelelő technológiája sem volt a rekonstrukcióhoz. A meglévő gyakorlatok és rutinok a panel technológiához és a lakótelepek építéshez, azaz elsősorban a „szabad területen” való munkához kapcsolódtak. Mindezeknek lett a következménye, hogy hiába mondták ki több állami és párfórumon, hogy a felújítás az új lakások építésével egyenrangú feladat, valódi előrelépés nem történt, a hazai lakásállomány állapota folyamatosan romlott a vizsgált korszakban.³⁸⁰

3.6 Megoldási javaslatok

A kádár-korszak lakáspolitikai vitáit vizsgálva szépen kirajzolódtak azok a területek, melyeket a korabeli szakmai közvélemény problémásnak látott. A továbbiakban azt vizsgálom, milyen megoldási módok, válaszok fogalmazódtak meg a pártállami diskurzusban. Ahhoz, hogy a megoldási javaslatok érthetővé váljanak, és elemzésük során ne szakadjanak ki a kontextusukból, először néhány átfogó javaslatot ismertetek, majd az ezek alapján meghatározott szempontok mentén elemzem a kidolgozott megoldási módokat, immár a lakáspolitikai közbeszéd egészére tekintve.

Az első szembeötlő jelenség, hogy a javaslattevőnek államhoz, párthoz való közelsége alapvetően meghatározta, mennyire radikálisak az általa kidolgozott megoldási javaslatok, módzatok. Ennek a kontinuumnak az egyik vége Liska Tibor koncepciója, aki már 1969-ben a szabad bérlakás-piac megteremtésének szükségességét hangoztatta.³⁸¹ A másik végét pedig a Társadalmi Szemlében 1982-ben megjelenő szakértői anyag, amiben tudatosan és kimondva a lehető legkevesebb változással járó javaslatokat dolgozták ki a lakáshiány megszüntetése érdekében.³⁸² A diskurzus szinte összes megoldási javaslata az állami bérlakásokat, azok kiutalását és üzemeltetését veszi célba, hiszen ez az a terület, amit az állam kizárólagosan uralni tud, és (ebben is szakértői konszenzus van) az olcsó állami bérlakás az, ami a korabeli lakásrendszer működését torzítja.

³⁷⁹ A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete 1983: 321–322.; Sándor 1981: 2.; Sándor 1981: 97.

³⁸⁰ A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete 1983: 315.

³⁸¹ Liska 1969: 22–35.

³⁸² Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: 63–82.

Vitán felüli, hogy Liska Tibor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdaság Tervezése Tanszék munkatársaként jegyzett javaslata a legkorábbi és a legradikálisabb. De nemcsak ezért érdemes vele kezdeni a megoldási elképzelések bemutatását, hanem azért is, mert a többi javaslat kimondva, kimondatlanul hozzá képest határozta meg magát. Liska szerint rövid átmenettel ugyan, de meg kellene szüntetni a bérlakások állami támogatását, és piaci lakbéreket kellene bevezetni. Elgondolásában az állam nem korlátozná a létrejövő bérlakáspiacot, sőt garantálná a lakbérek szabad mozgását, a lakások kiadását állami „lakáskereskedelmi vállalatokra” bízva. A lakbértámogatás elmaradásával megtakarított összeget azonban az állam nem tartaná meg, az embereknek adná, így azok képesek lennének a megemelkedett lakbéreket kifizetni. Liska úgy vélte, a pénzjövdelem szabályozásán keresztül sokkal hatékonyabb a lakások elosztása, mint az eddigi, lényegében természetbeni juttatáson alapuló lakásrendszer. Az így működő, valódi lakbéreket beszedő lakáspiacon keletkező jövedelmeket további lakások építésére kell költeni. Liska tudatában volt annak, hogy a bérlakás piac felszabadítása nem oldja meg a lakáshiányt teljes egészében, de úgy vélte, mindenképpen dinamizálja a lakáspiacot, és csökkenti/megszünteti a bérlakások olcsóságból fakadó kielégíthetetlen igényeket. Az ezen túlmutató (Liska megfogalmazásában „reális”) lakásigényeket viszont az adott „mechanizmusban” (értsd: gazdasági rendszerben) nem látta megoldhatónak, ezért arra nem is dolgozott ki megoldást.³⁸³

Liska javaslatához hasonlóan Mihályi Péter (ekkor az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa) koncepciója is az állami bérlakások okozta feszültséget kívánta kezelni, ettől remélve a lakásrendszer anomáliáinak megszüntetését. Mihályi nem állami vállalatok kezébe adta volna az állami bérlakásokat, hanem a bérlőknek ajándékozta volna azokat. Ez a lépés reményei szerint egyszerre oldotta volna meg a házak karbantartási és felújítási gondjait, és változtatta volna a lakókat felelős tulajdonosokká. Mihályi elképzelése szerint az így létrejövő házfenntartó szövetkezetek (a lakók egyesülése) egyben a korabeli közbeszédben sokszor hiányolt közösségi lét kereteit is megteremtették volna demokratikus döntési mechanizmusaikkal. Mihályi tézise szerint a növekvő terhek a lakások racionálisabb eloszlását hozták volna magukkal, hasonlóan Liska elképzeléséhez. Akinek túl drága az aktuális lakása, eladhatja például a házfenntartó szövetkezetnek, és kereshet egy olcsóbbat. A veszélyeztetett helyzetben lévő társadalmi csoportok (alacsony jövedelműek,

---

³⁸³ Liska 1969: 22–25., 26.

nyugdíjasok) állami védelemben részesültek volna.³⁸⁴ Az állam szerepe azonban ebben ki is merült volna, hiszen a koncepció szerint az állami lakásépítés megszűnt volna.³⁸⁵ Ennek fényében kifejezetten érdekes, hogy Mihályi Liska tervezetének sikertelenségét annak túlzott radikalizmusában látta, és sajátja előnyét úgy fogalmazta meg, hogy annak beindításához „majdhogynem semmit se kellene csinálni”, azaz a társadalmi rend megváltoztatása nélkül is lehetséges sikeres lakásreform.³⁸⁶

Mihályival egy időben, 1981-ben fogalmazta meg reformjavaslatát Dániel Zsuzsa. Dániel az Országos Tervhivatal munkatársaként dolgozta ki elképzelését, és Liskához, illetve Mihályihoz hasonlóan szintén a piacon látta a lakásreform kulcsát. A piacon, de annak az állam által korlátozott formájában, ahol ugyan nincsenek kapitalista tulajdonviszonyok, de a piac átveszi a mindennapi allokációs feladatok megoldását. Az általa javasolt reform érintetlenül hagyta volna a lakások állami tulajdonát, azt esetleg más közösségi tulajdonformák válthatták volna fel, de az állami bérlakások semmiképpen sem kerültek volna magántulajdonba. Sőt Dániel, fenntartva a második lakásingatlan birtoklásának tilalmát, továbbra is korlátozta volna a lakásmagántulajdont.³⁸⁷ Az állami tulajdon érintetlensége mellett azonban a piac határozta volna meg a lakbéreket. Ennek legfontosabb következménye a különböző lakásformák és lakáshoz jutási utak költségeinek egységesülése lett volna, így szüntette meg az aktuális rendszer igazságtalanságát. Dániel számítása szerint az állami támogatás megszűnése után a lakberek nagyjából ötszörösére emelkednek majd, viszont ezek a piaci lakberek már korlátoznák a keresletet, így alakulhatna ki egyensúly a kínálat és a kereslet között, megszüntetve a lakáshiányt és egyben megoldva a felújítás finanszírozásának problémáját is.³⁸⁸

A korábbiakkal szemben azonban Dániel koncepciója nemcsak az olcsó állami bérlakásból adódó, korlátlan kereslet okozta hiányt akarta megoldani, hanem ennél tovább lépve, arra kereste a választ, hogyan lehetne több új lakást építeni gazdaságosan. Ebben az esetben is a piac ösztönző és az árakat alakító hatására épített elsősorban. Reformkoncepciójában leszögezte, hogy a lakásszektor nem lehet nonprofit. Ennek megfelelően elképzelése

---

³⁸⁴ Mihályi 1981: 89–99.

³⁸⁵ Mihályi 1981: 92.

³⁸⁶ Mihályi 1981: 89–90.

³⁸⁷ Dániel 1981: 55.

³⁸⁸ Dániel 1981: 57.

szerint az állami vállalatoknak is kemény költségvetési korláttal kellett volna rendelkezniük és nyereségre törekedniük.³⁸⁹ Ezzel párhuzamosan a lakásépítés területén az állami szubvenció megszűnt volna, vagy csak kivételes esetekben, átmenetileg maradhatott volna fenn. Az új lakások építéséhez szükséges tőkét egyrészt az építőipari vállalatok nyeresége, másrészt más ágazatokból ide átirányított erőforrások biztosították volna. Ez azért is tűnhetett kézenfekvő megoldásnak, mert Dániel engedélyezte volna, hogy az építőipari szektoron kívüli állami vállalatok, sőt jóléti intézmények is építhessenek és üzemeltethessenek bérházakat.³⁹⁰ Minden olyan koncepciónak, mely a lakbérek állami szubvenciójának eltörlését javasolja, választ kell adnia arra a kérdésre, hogy miből fizessék ki lakók a magasabb, immár a piac által kialakított lakbéreket. Dániel a többi javaslatához hasonlóan a lakásreformot csak úgy látta működőképesnek, ha az a „nominál jövedelem” emelésével és aktív szociálpolitikával jár együtt.³⁹¹

Az MSZMP elméleti folyóirata, a Társadalmi Szemle kezdeményezésére 1982-ben egy „alkalmi szakértői csoport” *Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében* címmel állított össze egy jelentést arról, hogy „milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási rendszer létrehozásához”, nem titkolva a célt, hogy ezzel is alapanyagot szolgáltatassanak a Központi Bizottság lakáspolitikai reformjai számára.³⁹² A munkacsoport, aminek munkájában részt vettek jogászok, építészek, szociológusok, közgazdászok, statisztikusok és Juhász András a KISZ KB titkára is, a lakáskérdést nem önmagában vizsgálta, és nem pusztán önmagáért tartotta fontosnak, hanem abból indult ki, hogy a lakáskérdés megoldása, a helyes lakáspolitikai a gazdaság egészének helyzetén javíthat.³⁹³

A lakáshoz jutás esélyének növelésére úgy tekintett a munkacsoport, mint az egyik legjobb motivációs eszközre, melynek segítségével javítani lehet a munkafegyelmet; gondos, minőségi és hatékony munkavégzésre, illetve újításokra lehet ösztönözni a dolgozókat. Fel fogásukban tehát a lakáshelyzet javítása, a helyes lakáspolitikai közvetlenül dinamizálni tudja az egyre lassabban növekvő népgazdaságot. A lakásrendszer reformjával kapcsolatosan két fontos dilemmát is meghatároztak, amelyek szerintük alapvetően befolyásolják

---

³⁸⁹ Dániel 1981: 58.

³⁹⁰ Dániel 1981: 56.

³⁹¹ Dániel 1981: 60., 65.

³⁹² *Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében* 1982: 63–82.

³⁹³ *Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében* 1982: 63.

a lakáskérdés megoldási lehetőségeit. Egyrészt világossá tették, hogy amennyiben a kormányzat fenn akarja tartani vagy növelni akarja a lakosság életszínvonalát (amit ők stratégiai célnak neveztek), nem lehet lemondani a lakásépítés növeléséről, amihez viszont az állam képtelen további forrásokat mozgósítani. Ha tehát nem lehetséges több forrás mozgósítása, akkor a jelenlegi források felhasználásának hatékonyságát kell növelni. Ez a következtetés vezette el a munkacsoportot a második dilemma megfogalmazásához. Úgy vélték, hogy a lakáskérdés megoldásában való érdekeltség növelése, a mennyiségi és hatékonysági tartalékok felszínre hozása az építőszervezeteknél, a lakásgazdálkodásban, a lakossági megtakarítások területén nem lehetséges a piaci viszonyok megteremtése nélkül. Ez a megállapítás azonban egy újabb problémát hozott magával. Megítélésük szerint az 1980-as évekre a lakáspiac keresleti és kínálati oldala is annyira eltorzult, hogy az „áru-pénzviszonyok szabad érvényesülése”, azaz a hatékonyságot megteremtő, kívánatos terápia azonnali életszínvonal csökkenéssel járna.³⁹⁴ Azt az életszínvonalat károsítaná, aminek emelését vagy legalább szinten tartását stratégiai célként jelölték meg munkanyaguk bevezetőjében.

Ebből következően az általuk évtizedesnek nevezett dilemmákat ők sem tudták megoldani. Így megoldási javaslataik kifejezetten a praktikus szinten maradtak, és azt célozták, hogy a lakáskínálat és lakáskereslet torzulásait, feszültségeit enyhítsék, megteremtve ezzel a lehetőséget az áru- és pénzviszonyok valamikori szabad érvényesítésére a lakáspiacon. Mindezt úgy, hogy ne legyen szükség további állami forrásokra. Ennek megfelelően javasolták a házgyári technológiával épített lakástípusok választékának növelését és a kapacitások jobb kihasználása érdekében azt, hogy a ne csak lakóházakat építsenek panelből.³⁹⁵ A technológia jobb kihasználása mellett az építőipari cégek átalakítására is javaslatot tettek, és felhívták a figyelmet a merev profil oldására, az érdekeltségi rendszer átalakítására, illetve a pazarló tervezés, rossz adminisztráció megszüntetésének szükségességére. A nagy építőipari vállalatok monopolhelyzetét csökkentendő megnyitották volna a lakásépítést a kis- és középvállalatok előtt, sőt a tsz-melléküzemágak, illetve a társadalmi szervezetek kapacitásait is becsatornázták volna erre a területre.³⁹⁶ Növelték volna az építőanyagipar termelését, és a meglévő készletekkel való gazdálkodás hatékonyságának

---

³⁹⁴ Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: 68–70.

³⁹⁵ Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: 71–72.

³⁹⁶ Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: 72–73.

növelését is szükségesnek látták, hiszen az építőanyag-hiány az egyik fontos oka az elégtelen lakásépítésnek. De változtattak volna a megépülő állami lakások termékszerkezetén is. A kétszobás lakásokra fektetett hangsúlyt radikálisan áthelyezték volna a három- vagy többszobás lakásokra. Meglátásuk szerint így felgyorsulhatott volna a lakásmobilitás, és enyhült volna minőségi lakáshiány.³⁹⁷ A kínálati oldalon túl természetesen a keresleti oldal reformjára is tettek javaslatokat. Marxra hivatkozva kiálltak a lakbérek emelése mellett, illetve azt javasolták, hogy a lakások támogatása helyett az állam a rászoruló személyeket támogassa. Ezen túlmenően új hitel- és lakás-előtakarékossági konstrukciók megalkotását is szükségesnek látták.³⁹⁸

3.6 Összegzés

Végigtekintve a javaslatokat világos, hogy a szakmai közvélemény egységes abban, hogy baj van a magyarországi lakásrendszerrel. Nemcsak az a baj, hogy kevés a lakás, hanem az is, hogy az aktuális lakásrendszer rugalmatlansága miatt képtelen válaszolni a kihívásokra. Úgy vélték, hogy az állam által felügyelt rendszer nem képes hatékonyan irányítani a folyamatokat. A korabeli tanulmányokban felmerülő megoldások lényegében ezt a rugalmatlanságot akarták feloldani, illetve a rendszer hatékonyságát akarták növelni.

A rugalmatlanság feloldásának kulcsa (ebben is egységes volt a 70–80-as évek lakáspolitikai diskurzusa) az állam szerepének újragondolása volt. Abban nem igazán volt vita, hogy az állam szerepének csökkennie kell, és az állami vezetésnek el kell fogadnia a tervezhetetlenséget, azaz a piacot, a „piaci mechanizmust”.³⁹⁹ Nem volt olyan megszólalója a közös szakmai gondolkodásnak, aki a korabeli lakásrendszert folytathatónak, működőképesnek vélte. Inkább csak az állam visszaszorításának és a piaci viszonyok bevezetésének mértékében voltak különbségek a diskurzus szereplői között. Nyilván az állam teljes kivonulását már csak ideológiai okokból sem képviselhette senki a korabeli irányított nyilvánosságban, de még így is kifejezetten radikális javaslatokkal találkozunk, olyan javaslatokkal, melyek közül a legenyhébbek is a korábbi tabuk megszegésével jártak.⁴⁰⁰ Annak

³⁹⁷ Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: 73–74.

³⁹⁸ Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: 75–80.

³⁹⁹ Dávid G. 1981: 59.; Bokros Lajos – Surányi György 1981: Egy átmenet programja: lakásgazdálkodási rendszerünk reformjának lehetőségei és korlátai. *Valóság* (24.) 12. sz. 45–54.

⁴⁰⁰ Például: Hegedűs–Tosics 1981: 87–88.

kimondása, hogy a lakásépítés és üzemeltetés nem lehet nonprofit, vagy a lakhatás nem szociálpolitikai, hanem gazdasági kérdés, egyértelműen szakítás a korábbi egyenlősítő törekvésekkel, és szembe megy a korabeli politikai, jogelméleti felfogással is.⁴⁰¹ Hiába kapott azonban egyre nagyobb hangot a gondolat, hogy erősíteni kell a lakások árujellegét, és a piaci kapcsolatokra kell bízni a lakásigények kielégítését, az állam vonuljon ki a lakásépítésből, vagy íródott le, hogy a jelenlegi „mechanizmusban” a lakáskérdés végleges megoldása nem lehetséges, a végső következtetéseket nem mondták ki.⁴⁰² A lakberek felszabadításának szociális hatásait többen is tárgyalták, de a felvázolt reformok kényszerű politikai következményeiről nem beszélt senki.⁴⁰³ A legkövetkezetesebben talán Kornai János gondolta végig a problémát. Kornai nem a lakáspolitikai vitához kapcsolódva, hanem *Hiány* című 1980-as munkájának egyik alfejezetében elemezte a lakáshiány és a lakbér kapcsolatát. A kérdést boncolgatva lényegében egyedülként világosan jelezte, hogy az „árstabilitás csapdájába” esett lakberek kiszabadítása nemcsak közgazdaságtani, hanem erkölcsi dilemma is, és „messzemenő politikai hatásokkal járó döntés”.⁴⁰⁴

Nem könnyű a korabeli tapasztalati horizontot rekonstruálni és eltekinteni a mából elkerülhetetlennek tűnő rendszerváltás eseményeitől. Azonban a lakhatással kapcsolatos lakáspolitikai diskurzusok tanulmányozása, a kortársak visszaemlékezése és a szocialista rendszer korabeli reformjavaslatait elemző kutatások is arra utalnak, hogy a kortárs szakemberek számára a szocialista rendszer bukása és a piacgazdaságra való áttérés tudományosan elképzelhetetlen volt. Hiába tűnik utólag egyértelműnek például a lakásválság diskurzusát elemezve, hogy a szocialista rendszeren belül nem volt megoldható a lakáshiány, és az is, hogy ennek a következtetésnek a levonásához minden ismeret rendelkezésre állt, a '68-as

---

⁴⁰¹ Molnárné Venyige 1980: 73–74.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma kialakításához? 1981: Rozgonyi Ernő válasza, 60. Az elméleti jogi állaspontról lásd a jelen dolgozat „A jog és a lakáskérdés a szocializmusban” című fejezetét.

⁴⁰² Liska 1969: 26.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma kialakításához? 1981: Hegedűs József válasza, 47.; Bokros–Surányi 1981: 51.

⁴⁰³ Még a tanulmányukkal kifejezetten piaci mechanizmus-párti véleményt megfogalmazó Bokros Lajos és Surányi György sem veti fel, hogy gazdasági javaslatainak politikai konzekvenciái lennének, sőt ezt még Bokros 1988-ban megjelent, a lakásügyi reformokat összefoglaló/lezáró tanulmánya sem teszi meg. Lásd: Bokros Lajos (1988): Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban. *Közgazdasági Szemle* (35.) 6. 722–739.

⁴⁰⁴ Kornai János 1980: *A hiány*. Budapest, 518–526.

reform tág szellemi keretei közül nem tudott kitörni a lakáskérdéssel foglalkozó közgazdász, szociológus, statisztikus közösség.⁴⁰⁵

A lakáspolitikai diskurzust végigtekintve az állam szerepének általános kérdése után az állami bérlakások területe az a téma, amivel szinte minden megszólaló foglalkozik. A szakma egységes abban, hogy az állami bérlakások aktuális rendszere, állami támogatása, kiutalási módja okolható leginkább a lakásrendszer, más megfogalmazásban a lakáspiac torzulásáért. Ez azért is izgalmas, mert ezzel lényegében az államot kritizálják, azt ismerik el és fel, hogy az állami lakáspolitikai aktuális formájában nem képes megoldani a lakáskérdést, inkább a probléma, mintsem a megoldás része. Ennek megfelelően szinte minden megszólaló az állami bérlakások dotációjának megszüntetése és minimum a költségek fedezését szolgáló lakberek bevezetése mellett foglal állást.⁴⁰⁶ A különbségek csak abban rejlenek, hogy ezt a piacra vagy az államra bízzák, és a fokozatos emelés vagy a drasztikus sokkterápia hívei.⁴⁰⁷ A piaci lakberek viszont (és ebben is egységes a szakmai vélemény) lényegében mindent problémát megoldának. Felgyorsítanák a lakásmobilitást, megváltoztatnák az építőipari vállalatok működését, és gyógyírt jelentenének a lakáskezelési és felújítási nehézségekre is.

Az emelkedő lakásárakat természetesen a lakosságnak kell megfizetnie, immár az állam segítségével nélkül. Ezért a finanszírozás kérdését – miből fizeti ki a lakosság a megemelt lakbereket – egyik javaslat, koncepció sem kerülhette el. A megoldás lényegi eleme mindig hasonló. Az eddig a lakásépítésre és a bérlakások dotációjára fordított összeg nem vesztet el a lakásszektor számára, a lakásokat immár saját jövedelmükből finanszírozó lakóknak kell adni. Abban már nagyobb különbségek voltak, hogy ez az összeg hogyan jut el az emberekhez. A javaslatok egyrésze általános béremeléssel kötötte volna össze a lakberek liberalizálását, mások aktívabb szociálpolitikát javasoltak, vagy bizonyos társadalmi

---

⁴⁰⁵ Rainer M. János 2022: A szocializmus gazdasági mechanizmusának újratervezése: Reform évtizedeken át. In: Rainer M. János (szerk.): *Gazdasági elit a szovjet típusú rendszer időszakában: Tanulmányok*. Budapest–Pécs, 171–232.; Király Júlia 2022: Tervek, reformok, víziók, remények és a valóság. In: Rainer M. (szerk.) 2022: 233–294.; Rainer M. János 2023: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Budapest.

⁴⁰⁶ Pl. Breitner 1976: 35–37.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma kialakításához? 1981: Hoffmann Istvánné válasza, 47.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma kialakításához? 1981: Hörcher Ferencné válasza, 52.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma kialakításához? 1981: Oszlányi Zsolt válasza, 59.; Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma kialakításához? 1981: Rozgonyi Ernő válasza, 62.; Dániel 1981: 56–57.; Hegedűs–Tosics 1981: 86–87.

⁴⁰⁷ Lásd például: Lakáspolitikai 78–79. vagy Liska 1969: 31–32.; Dániel 1981: 56–57.; Mihályi 1981: 92–93.

csoportokat védelem alá helyeztek volna, illetve volt olyan koncepció is, mely az állami tulajdonú lakásokat a bérlőknek ajándékozta volna, ezzel védve ki a lakbéremelés negatív hatásait.⁴⁰⁸ További forrásként tekintettek az aktív hitelpolitikára, az államilag támogatott és piaci hitelek megfelelő kombinációjával többen is pótolhatónak vélték a közvetlen állami dotációt.⁴⁰⁹ Némileg kilóg a sorból Bokros Lajos 1988-as tanulmánya, melyben azt állítja, hogy a lakosság személyes jövedelméhez képest a lakásépítésre, -fenntartásra és -mobilitásra fordított lakossági kiadások nemzetközi összehasonlításban „nevetségesen” alacsonyak voltak. Így azért, hogy a piaci elvek ne csorbuljanak, csak a legszükségesebb mértékben és a valóban szegényeknek járhat támogatás.⁴¹⁰

A minőségi és mennyiségi lakáshiány közötti különbségtétel már-már közhely számba ment a korabeli lakáspolitikai diskurzusban. A tudatos különbségtétel ellenére a javaslatok, vitacikkek nagyrésze a minőségi lakáshiány megoldására tett csak javaslatot. Nem véletlenül, hiszen az utóbbi által támasztott kihívásokra az állami bérlakások bérleti díjának felszabadítása, megszüntetve a korlátlan keresletet, megteremtve az anyagi alapot a lakások karbantartására és felgyorsítva a lakásmobilitást többé-kevésbé kielégítő választ adott volna. A lakáspalettán kisebbségben lévő három- és többszobás lakások arányának növelése, mely szintén a minőségi lakáshiány csökkenését hozta volna magával, szintén olyan javaslat volt, amit elméletileg nem lett volna nehéz megvalósítani. Azonban a mennyiségi (vagy Liska Tibor szóhasználatával reális) lakáshiány megszüntetése még a javaslatok szintjén is nehézkesnek bizonyult. Az 1970-es évektől, látva a 15 éves lakásépítési terv tapasztalatait, a szakértők többsége számára világossá vált, hogy a mennyiségi lakáshiány felszámolása a rendelkezésre álló állami eszközökkel lehetetlen.⁴¹¹ Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, még több állami erőforrást kellett volna mozgósítani, de éppen ezeknek a beruházási forrásoknak volt híján a magyar állam ezekben az évtizedekben. A lakossági erőforrások fokozottabb bevonását, mivel az új lakások majd háromnegyede így is magánerejből épült, csak kevesen vetették fel. Ebben az összefüggésben és csak egy-egy megszólalásban merült fel az is, hogy az új piaci viszonyok és a hitelek könnyebb elérhetősége új

⁴⁰⁸ Liska 1969: 23–34.; Mihályi 1981: 93–95.; Dániel 1981: 60., 65.

⁴⁰⁹ Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében, 75–80.; Bokros–Surányi 1981: 51–52.

⁴¹⁰ Bokros 1988: 733.

⁴¹¹ Liska 1969: 27–28.; Dávid G. 1980: 56–58.; Barta Barnabás – Vukovich György 1981: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. *Társadalmi Szemle* (36.) 4. sz. 27–28.; A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet. 1983: 243.

„energiákat szabadítanak fel”.⁴¹² További lehetőségként a meglévő erőforrások hatékonyabb felhasználásának erősítése jelent meg, ezt várták a piactól, de csak kevesen bíztak annyira a korlátozott piaci viszonyokban, hogy a mennyiségi lakáshiány megszüntetését remélik bevezetésétől.

Egy szövegnek és így egy diskurzus szövegeinek fontos jellemzője, hogy ki a címzettje. Végigolvasva a korabeli lakáspolitikai tanulmányokat egyértelmű, hogy a szerzők számára ugyan fontos volt a szakmai közvélemény és az érdeklődő értelmiségi nyilvánosság, de leginkább a lakáspolitikai gyakorlaton változtatni képes államhatalmat kívánták megszólítani. Ezt mutatják az aprólékosan kidolgozott nagyon konkrét javaslatok, az elkerülhetetlen cselekvés szükségét hangoztató bekezdések és a tanulmányok szerzőinek visszaemlékezései is.⁴¹³ Azt, hogy a hatalom számára mit jelentettek ezek a szövegek, nehéz meghatározni. Az mindenesetre bizonyos, hogy a kidolgozott ötletek alig jelentek meg a kor lakáspolitikájában.⁴¹⁴ Ez a tény azt az értelmezést erősíti, miszerint a lakáspolitikai reformról való folyamatos gondolkodás nem volt több, mint üveggyöngyjáték a pártvezetők számára, mivel tudták, vagy legalábbis érezték, hogy (hiába kerültek el ennek tárgyalását a téma tanulmányai) a javaslatoknak akár csak félszívú megvalósítása is komoly társadalmi és politikai feszültségekhez vezetne.

4. Lakáspolitikai – rendeletek

4.1 A jog és a lakáskérdés a szocializmusban

A mai értelemben vett lakáspolitikai akkor jelent meg, amikor az európai társadalmak nem voltak képesek önmagukban megoldani a lakásínség okozta problémákat, és a helyzet rendezésére állami beavatkozásra, állami szabályozásra volt szükség. Az európai államok a városi lakásínség 19. századi megjelenésekor a klasszikus liberális elveknek megfelelően a polgárjog részének tekintették a lakáskérdést, azaz egyenjogú személyek közötti ügyletként kezelték. Az általános szerződési feltételeken túlmenő szabályozásokat, például az építési

⁴¹² Bokros–Surányi 1981: 52.; Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében, 64.

⁴¹³ Dániel Zsuzsa – Kornai János: *Társunk a közös gondolkodásban: Hetényi István*. 2012.06.06. https://hetenyi-kor.blog.hu/2012/06/06/daniel_zsuzsa_es_kornai_janos_tarsunk_a_kozos_gondolkodasban_hetenyi_istvan (utolsó letöltés 2023.01.24.); Dániel Zsuzsa 1990: 15 pont a lakásgazdálkodási rendszer átgondolásához. *Valóság* (33.) 2. sz. 73–83.

⁴¹⁴ Jól mutatja ezt a tényt, hogy Dániel Zsuzsa két már említett, a Valóságban megjelent reformjavaslata lényegében ugyanazokat a lépéseket jelöli ki, pedig a két tanulmány között kilenc év telt el.

szabályzatok megalkotását és betartatását az önkormányzatokra bízták. Ezt a hozzáállást az első világháború és az azt követő válságok hamar felülírták, fokozatosan alakítva ki ezzel az erősebb állami beavatkozást és így a klasszikus állami lakáspolitikát.⁴¹⁵ Ezeket a beavatkozásokat azonban mindig időlegesnek szánták és átmenetinek gondolták a lakásproblémákhoz polgári szemlélettel közeledő gondolkodók és szakpolitikusok.

Arról, hogy mi a dolga az államnak a lakhatással, a szocialista perspektíva gyökeresen mást gondolt. Különösen igaz ez az 1945 után berendezkedő kommunista kormányzatokra. Elképzeléseiket Engels gondolkodása határozta meg, aki a lakáskérdésről szóló művében leszögezte, hogy a lakásválság nem oldható meg a kapitalista társadalmi rendszerben.⁴¹⁶ Nem oldható meg, mivel a kapitalizmus minden esetben a kereslet és a kínálat egyensúlyának megteremtésében keresi a megoldást. Engels szerint azonban ez nem jelent gyógyírt a lakáskérdésre, hanem csak ciklikusan újratermeli azt. Felfogásában a megoldás a lakóházak kisajátítása és azok észszerű használata. Ez a kapitalizmusban nem, a proletárdiktatúrában viszont könnyen megvalósítható. A kulcsfontosságú kisajátítást az állam végzi, így annak szerepe központi a lakáskérdés megoldásában.

A második világháború után a Szovjetunió vonzáskörében létrejövő államok ezen gondolatok mentén alakították tovább és tették általánossá a hatósági lakásgazdálkodást, majd építették ki az állami lakásfenntartás rendszerét is. Az irányító pártelit számára ezekben az országokban is világos volt azonban, hogy pusztán jogi eszközökkel, legyenek azok akár olyan radikálisok, mint a lakások államosítása és hatósági elosztása, azonban nem oldhatók meg a lakásproblémák, különösen nem nyújtanak gyógyírt a lakáshiányra. A korabeli döntéshozók sem vitatták: a lakáshiány csökkentése döntően gazdasági feladat. Mivel azonban a szocialista állam nem a piacra bízta a különböző gazdasági és társadalmi kérdések megoldását, a jog a gazdaság esetében is meghatározó funkciót tölt be, a jog a gazdaság és a gazdaságpolitika irányításának legfőbb eszköze. Az állam a jogon keresztül aprólékosan szabályozza a gazdasági és társadalmi kérdéseket, így a lakáskérdést is.⁴¹⁷ Ez a szabályozás a szocialista államban elvileg tervszerűen, a távlati igényeket is figyelembe véve

---

⁴¹⁵ Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep*. Budapest; Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*. Budapest.

⁴¹⁶ Karl Marx – Friedrich Engels Werke. Berlin. Band 18, 5. Auflage 1973, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1962, Berlin/DDR., 227.

⁴¹⁷ Mónus–Mosonyi 1978: 40.

zajlik. Ebben a megoldási folyamatban a kormányzat (az ideológia alapján) döntően állami és csak kisebb részben magán erőforrásokra támaszkodik.⁴¹⁸

Amikor tehát a lakáskérdés jogi szabályozását tanulmányozom, nem egyszerűen valamilyen keretrendszert tárok fel, hanem olyan normarendszert vizsgálok, amely alapvetően meghatározza a szocialista magyar állam viszonyát a lakhatáshoz, hiszen a szocializmusban „tudatos, az emberek értelmével és akaratával megállapított normatív, jogi szabályozás hat, amely objektív törvényszerűségek felismerésén alapul”.⁴¹⁹

A ténylegesen megvalósult, a rendeletek, szabályozások által kirajzolódó lakáspolitikai – ahogy korábban láthattuk – többfajta különböző súlyú ellentmondást, feszültséget hordozott magába. Az egyik legfontosabb, amelyet a rendszer önmagával szemben támasztott, a szocialista ideológiára alapozott elvárás és a rendszer gazdasági ereje között feszült, s már a korai jogelméleti irodalomban is megjelent. A hazai és a nemzetközi szocialista jogtudományban az 1960-as évek elejétől egyre inkább megerősödött és általánossá vált az az álláspont, hogy mivel a lakásépítés állami feladat, a szocializmusban a lakáshoz való jog alapjog.⁴²⁰ Annak ellenére, hogy csatlakozva az ENSZ 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához, illetve az ILO 1961-es állásfoglalásához, minden szocialista állam elfogadta az állampolgárok megfelelő lakáshoz való jogát, csak az NDK (1968-ban) és a Szovjetunió (1977) foglalta alkotmányba a lakáshoz való jogot.⁴²¹ Annak, hogy ez Magyarországon nem történt meg, a kortársak által is jelzett oka a gazdaság teljesítőképességének elégtelensége volt. Az alapjog és a valóság közötti feszültségből egy 1978-as lakásjoggal foglalkozó monográfia kiutat keresve az elméleti alapjogból fakadó állami kötelezettséget nem úgy értelmezte, hogy a hatóságnak kötelessége mindenki lakásigényét kielégíteni. Helyette az állam feladatát pusztán abban látta, hogy mindenkinek biztosítson valamilyen lehetőséget arra, hogy igényeinek megfelelő lakáshoz jusson. Az államnak az igények érvényesülését kell biztosítania, de az igény érvényesítéséhez szükséges anyagi erőforrás megszerzése (különböző mértékben ugyan, de) az állampolgárok dolga – szöveg az 1978-as értelmezés.⁴²² Hiába azonban a körültekintő megfogalmazás, még az egyéni felelősségvállalásra egyre

---

⁴¹⁸ Mónus–Mosonyi 1978: 37.

⁴¹⁹ Mónus–Mosonyi 1978: 38.

⁴²⁰ Szamuel Lajos 1963: *Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái*. Budapest, 236., Kiss Daisy 1989: *Lakásjogi kézikönyv*. Budapest, 13.; Mónus–Mosonyi 1978: 335.

⁴²¹ Mónus–Mosonyi 1978: 31., 37.

⁴²² Mónus–Mosonyi 1978: 326.

nyitottabbá váló '80-as évek végén is egyértelmű volt a jogi szakirodalom számára, hogy az állam kötelessége mindenki számára méltó lakáskörülményekről gondoskodni, és hogy ennek a kötelezettségének a gazdasági lehetőségek híján nem tesz eleget.⁴²³

A következőkben annak járok utána, hogy a szocialista állam hogyan igyekezett eleget tenni a fentiekben vázolt alapvető kötelezettségének. Ebben a fejezetben különösen az érdekel, hogy a jog eszközeivel hogyan teremtette meg azokat a kereteket, melyektől a lakáskérdés megoldását várta.

4.2 Az állami lakáspolitikai – bérlakások rendszere

Az egyes országok lakásrendszerének máig az egyik leggyakrabban használt megkülönböztető jegye az állami bérlakások léte és aránya a teljes lakásállományon belül. Ahogy a második világháború után, úgy ma is számtalan érvet és ellenérvet hoztak és hoznak fel a fokozott állami szerepvállalás mellett. Manapság az európai országok többsége a piacra bízta a lakásigények kielégítését, de nem volt ez így közvetlenül 1945 után. A világegést követően az európai országok mindegyikében konszenzus volt abban, hogy a lakásínség leküzdése fokozott állami szerepvállalás nélkül nem lehetséges. Láttuk, hogy Magyarországon fokozott állami szerepvállalás inkább csak a propaganda szintjén létezett. Az azonban vitathatatlan (ahogy a későbbiekben ezt részletesen is bemutatom), hogy az a kevés lakás, ami a háború utáni években állami beruházásban épült, bérlakás volt, és az államosításnak köszönhetően egy nagyon komoly állami bérlakás-szektor alakult ki a lakáspiacon belül.

A második világháború után az egyik legfontosabb teendő a lakások, lakóházak felújítása volt.⁴²⁴ Mivel az állam nem bővelkedett a felújításhoz szükséges forrásokban, viszont a lakáshiányt rövid úton enyhíteni kellett, sajátos jogi szabályozással igyekezett érdekeltté tenni a háztulajdonosokat házuk felújításában. Kormányzati rendeletek sorával lényegében kötelezővé tette a felújítást, illetve a tulajdonosok önként is újjáépíthették az

---

⁴²³ Kiss 1989: 13.

⁴²⁴ Az állami lépéseket a kor jogalkotásán, elsősorban rendeleteken, törvényeken keresztül mutatom be. Ez esetleg azt a látszatot keltheti, hogy a lakáspolitikai kérdésekben létezett valamiféle, a párt irányításától független állami akarat. Természetesen ez nem így volt, a legfontosabb döntéseket a Magyar Dolgozók Pártja, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető testületei hozták, a rendeletalkotás kereteit ők szabták meg. Ezért ahol szükséges és lehetséges, hivatkozni fogok a vonatkozó pártdokumentumokra. A rendeletek és törvények elsőbbségét a fenti helyzet ellenére azonban az indokolja, hogy az átlag állampolgár, lakáshasználó és -építő mindennapjait közvetlenül a törvények és rendeletek befolyásolták.

ingatlanjaikat, de ha ezt egy bizonyos határidőig nem tették meg, az állam végezte el azt helyettük. Ez együtt járt az adott ingatlan állami kezelésbe vételével, ami egészen addig tartott, amíg a bérleti bevételekből nem fizették ki az ingatlan helyreállításának költségeit. Tehát közvetve vagy közvetlenül, de a tulajdonos kénytelen volt a felújítás költségeit viselni. A másik oldalról a felújított ingatlan tulajdonosa ideiglenes mentességet kapott a házáadó alól.⁴²⁵ Az adómentesség ráadásul nemcsak a bérházak tulajdonosaira, hanem az újonnan épített családi házakra is kiterjedt, ha azok addig beépítetlen vagy romos területen épültek.⁴²⁶ A kedvezmények ellenére az 1940-es évek végén a háztulajdonosokat megillető fontos jogok (pl. a szabad bérbeadási és bérmegállapítási jog) a kötött lakásgazdálkodás miatt továbbra is korlátozottak voltak. A korlátozások közé tartozott az is, hogy a bérbeadó a határozatlan idejű bérletet nem szüntetheti meg rendes felmondással, vagy hogy a háztulajdonos köteles a megüresedett lakást bejelenteni.⁴²⁷

Ezek a körülmények már előrevetítették a magántulajdonban lévő bérházak kérdésének végső rendezését: a magyar állam 1952-ben teljesen államosította azokat a magántulajdonban lévő lakóházakat, villákat és öröklakásokat, melyeket bérlet útján hasznosítottak, illetve a „népelnymó elemek” olyan ingatlanjait is, melyet saját maguk használtak. Nem kerültek állami tulajdonba a „dolgozóknak” hat vagy annál kevesebb szobával rendelkező ingatlanai.⁴²⁸

Az utólag olyan egyértelmű és kikerülhetetlen döntés meghozatala azonban nem volt egyszerű. A kezdeti bizonytalanság oka egyrészt az volt, hogy közvetlenül a háború után a még koalíciós kormány pártjainak nagyon különböző felfogása volt a magántulajdonról és annak védelméről. Főleg a kiszegző párt akadályozta a magántulajdont korlátozó rendeletek kibocsátását.⁴²⁹ Másrészt, a teljes államosítás közvetlenül a háború utáni években nyilvánvalóan csökkentette volna a lelkesedést és az önkéntes munkát, melyre azonban a

---

⁴²⁵ 5630/1948. Korm. rendelet a romépületek lebontásának, valamint újjáépítésének előmozdítása tárgyában; 2.600/1949. Korm. rendelet a budapesti lakóházak kötelező helyreállítása és tatarozása tárgyában; 18300/1949. Korm. rendelet a közületek által helyreállított romlakások építési költségeinek törlesztése tárgyában; 195/1950. (VII. 22.) MT rendelet a bérházak kötelező helyreállításáról

⁴²⁶ 253000/1949. (X. 23.) II. a. PM rendelet a rendes és rendkívüli házáadómentességre, valamint a helyreállítási házáadókedvezményre vonatkozó egyes rendelkezések kiegészítése és módosítása tárgyában; 64800/1949. (IV. 23.) II. a. PM rendelet egyes ideiglenes házáadómentességek megszüntetése tárgyában

⁴²⁷ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezéséről

⁴²⁸ 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről

⁴²⁹ Saád 1990: 243–245.

lakóházak helyreállításához elengedhetetlenül szükség volt. 1949 után a halasztáshoz hozzájárult a pártállami apparátus felkészületlensége és bizonyos politikai megfontolások is. Az MDP titkárság számára 1951-ben készített feljegyzés hármassal javasolja a „bérházak és villák” államosításának elhalasztását 1952 tavaszára: Egyrészt az ingatlankezelő vállalatok nem voltak felkészülve egy ilyen hatalmas ingatlanállomány kezelésére, másrészt mivel a tervezett 1951 őszi államosítás után közvetlenül a nyaralók nem lettek volna hasznosíthatóak, államosításuk tavasz előtt kevés előnnyel járt volna, végül a potenciálisan érintett társadalmi csoportok éppen túl voltak a kitelepítés okozta sokkon, kívánatos lenne várni egy kicsit a következő lépéssel – mondja a feljegyzés.⁴³⁰ A javaslat végül meghallgatásra talált, az államosítást csak 1952 elején hirdették ki.

Maga az államosítás nem igazán lehetett meglepő, hiszen megelőzte az ipari üzemek állami tulajdonba vétele, és ha halványan is (ahogy láthattuk), de a lakóházak helyreállítására vonatkozó rendeletek is az állam egyre erősebb szerepvállalása irányába mutattak. Az államosítás csak ennek betetőzése volt. Ettől a pillanattól kezdve a komoly magyarországi, a lakásépítésben beruházni képes nagytőke már elméletileg sem létezett. Külföldi segítség igénybevétele pedig fel sem merült, így az állami terhek csökkentésének más módjait kellett kidolgozni: a frissen megszerzett állami lakásállományt kellett jobban kihasználni. A sorozatos államosítások miatt már 1949-től el kezdett bővülni az állami lakásalap, ezért a hatékony lakásgazdálkodás érdekében új, állami lakásgazdálkodási szervet hoztak létre. Ez lett a Közületi Ingatlan Központ, későbbi nevén Ingatlan Kezelő Vállalat.⁴³¹

A kötött lakásgazdálkodás, mely különböző formákban ugyan, de egész Európában már a háború alatt is jelen volt, Magyarországon elsősorban a lakások bérbeadásának szabályozását jelentette. Nem véletlen, hogy az 1948-as kormányrendelet „a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában” is jórészt ezt a területet tárgyalta.⁴³² A háború utáni évek lakhatási

⁴³⁰ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 157. ő.e. Javaslat a Titkárság részére a bérházak és villák állami tulajdonbavételére. 1951.08.08. A „lakás piac” folyamataiba való sajátos beavatkozást jelentett a nagyrészt a középrétegekhez tartozó családok kitelepítése 1953-ig a nagyvárosokból, elsősorban Budapestről. A kitelepítés célja nyilván többes volt, de a lakásszerzési aspektus fontosságát jól mutatja, hogy szigorú terv és kemény alku során osztották szét a felszabadult lakásokat a különböző párt- és állami szervezetek, illetve káderek között. Vö. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 157. ő. e. *Javaslat a kitelepítéssel felszabadult lakások felosztásáról*, 1951. augusztus 22. A kitelepítésről részletesen lásd: Hantó Zsuzsa 2009: *Kitiltott családok*. Budapest, különösen 149–189., illetve Palasik Mária 2015: *A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. Századok* (149.) 6. sz. 1363–1395.

⁴³¹ 9390/1949. Kormányrendelet a Közületi Ingatlan Központ megszervezéséről

⁴³² 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában

szabályainak két kulcsfogalma az „indokolt lakásszükséglet” és az „igénybevétel” volt.⁴³³ A rendelet alapján a kormány a hajléktalanok lakáshoz juttatása, a lakások racionálisabb elosztása és a közhivatalok, pártok és a szakszervezetek elhelyezése érdekében jogot formált arra, hogy a lakásügyi hatóságok (bizonyos feltételek megléte esetén) az egyébként magántulajdonban lévő lakások fölött rendelkezzenek. A rendelet kibocsátása után az igénybevétel alá tartozó lakásokat a hatóság engedélye nélkül bérbe adni, társbérletté alakítani, a bérleti jogot átruházni tilos volt.⁴³⁴ Igénybe vehetőek voltak a lakatlan, elhagyott vagy bérlő nélküli lakások, annak a lakása, akinek tulajdonában két vagy több lakás volt, illetve a kettőnél több szobás lakás azon része, amely a bérlő indokolt lakásszükségletét meghaladta. Mentésültek viszont az igénybevétel alól az 1945. január 1-je után épült lakások.⁴³⁵

Az igénybevétel és így az állami beavatkozás határait az indokolt lakásszükséglet fogalma szabta meg. Az indokolt lakásszükségletet, későbbi nevén a „lakáshasználat terjedelmét” vagy „lakásigényt” a következőképpen definiálták a különböző rendeletek a korszakban: egy kétfős családot vagy egyedülálló személyt egy lakószoba illetett meg, és két személyenként járt további egy szoba. Családnak a rendelet alapvetően az egy háztartásban élőket tekintette, de közülük csak azokat a személyeket, akik önálló keresettel nem rendelkeztek (természetesen a házastárs önálló kereset esetén is családtagnak számított). Érthető módon nem számított családtagnak az albérlő és a cseléd sem. A létszám mellett a rendelet egy másik mérőszámot is megállapított: elméletben személyenként legalább 16 m³ lakótér járt. Az általános szabályokat – nem meglepő módon – felülírták bizonyos kivételek. Így a „magasfokú szellemi munkát végző” személyeknek az indokolt lakásszükségleten túl járt egy további szoba. A rendelet szerint magasfokú szellemi munkát feltételezett például a pártvezetés, az országgyűlési képviselőség, de a tanári, tanítói és (1948-ban) a lelkeszi (!) munka is.⁴³⁶

⁴³³ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 23., 40. §

⁴³⁴ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 24. §

⁴³⁵ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 25–27. § Természetesen egyéni kérelem alapján lehetett mentességet kérni az igénybevétel alól.

⁴³⁶ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 40. §; Zalán Kornél 1955: A lakásrendeletek magyarázata, Budapest, 12–14. – A lakásbérletet 1956-ban újra szabályzó rendelet ugyanezeket a paramétereket fogalmazza meg: 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 12. § – Az indokolt lakásszükséglet fogalma már az első világháború alatt megjelent a lakásügyi törvénykezésben, annak szabatos defini-

A jogszabály következtében egyrészt (a kivételek ellenére is) komoly lakásterület vált hasznosíthatóvá, másrészt ennek hasznosítását lakásügyi hatóságain keresztül az állam végezhette. Az intézkedésnek köszönhetően lényegében az állam ellenőrzése alá került (még az államosítás előtt) az egész bérlakás piac, hiszen az 1945 után épült (állami és magánérs) lakások száma a teljes lakásállományt tekintve minimális volt (4,1%).⁴³⁷ De nemcsak a bérlőt, hanem a bérleti díj nagyságát is az állam, illetve megfelelő szervei határozták meg.⁴³⁸ Az állami befolyást azonban korlátozta, hogy a lakáshivataloknak nem volt birtokukban olyan általános és komplex lakásnyilvántartás, melynek segítségével meghatározható lett volna a lakások aktuális kihasználtságának mértéke.⁴³⁹ Így az állampolgárok saját maguk keresték meg a számukra megfelelő lakást, és igényelték meg azt.⁴⁴⁰

Az 1952-es államosítás ugyan komoly értékektől fosztotta meg a háztulajdonosokat, de csak megerősítette a korábban már kialakított struktúrát.⁴⁴¹ Más oldalról, de szintén az állami beavatkozást és irányítást erősítette az 1952-es rendelet a lakásügyi jogorvoslatokról, amely az állami lakáskiutalási rendszerbe utalt minden ürest lakást. A rendeletnek köszönhetően az állam rendelkezett az újonnan épült vagy felújítás során lakhatóvá tett lakásokról, akkor is, ha magánérsből épültek. Ennek a radikális, már-már totális állami felügyeletnek az ideológia mellett fontos oka volt az újonnan épült lakások számának komoly visszaesése és az ebből fakadó lakáshiány az 1950-es évek elején. Az egyre fokozódó hiányt az épített lakások számának növelése helyett a felügyelet szigorításával próbálták csillapítani.⁴⁴² Ez azonban nem igazán vezetett sikerre, hiszen ugyan az állam lehetőségeit megnövelte a lakások elosztásában, de mivel az újonnan épített lakás felett sem rendelkezhetett szabadon a lakástulajdonos, a magánérs lakásépítési kedv még inkább visszaesett,

---

ciójára azonban csak 1945 után került sor. Vö. Nagy Ágnes 2011: *Állampolgár a lakáshivatalban: politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés, 1945–1953*. Doktori disszertáció, Budapest; Nagy Ágnes 2004: *Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között*. Korall 17. sz. Szeptember, 138–166., különösen 152.

⁴³⁷ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás, 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950, 12. Még 1960-ban is a lakók 78%-a lakott 1945 előtt épült ingatlanban. Vö. Központi Statisztikai Hivatal: 1960. évi népszámlálás 11. kötet. *A lakott lakások és lakóházak adatai*. Budapest, 1964, 19.*

⁴³⁸ 8000/1946. ME rendelet, 5300/1948. ME rendelet; 29/1950. (I. 21.) MT rendelet a lakások és más helyiségek bérének szabályozására vonatkozó hatásköri kérdések rendezése tárgyában

⁴³⁹ *Lakáskódex. A Magyar Köztársaság kormányának 6.000/1948. Korm. számú rendelete*. Budapest, 1948. 133.

⁴⁴⁰ Györi Péter – Gábor László 1990: Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély* (2.) 6. sz. 71.

⁴⁴¹ Zalán Kornél 1954: *A lakásrendelet gyakorlati kérdései*. Kézirat, 1954.

⁴⁴² 86/1952. (IX. 27.) MT rendelet a lakásügyi jogorvoslatokról

és 1953-ban korszakos mélypontra süllyedt. Sem előtte, sem utána nem épült ilyen kevés lakás magánerőből a szocialista Magyarországon.⁴⁴³

Ezt a válságos és feszült helyzetet próbálta kezelni az 1953-as lakásrendelet, mely formailag három, de valójában két nagy csoportra osztotta a lakásállományt.⁴⁴⁴ Az állami vagy állami vállalat kezelésében lévő „szolgálati” lakások bérbeadásáról az állam, illetve az illetékes állami vállalat döntött. A szolgálati lakások ugyan kivitelükben és minőségükben semmiben sem különböztek az állami lakásoktól, de bérüket nem a tanácsok vagy az ingatlankezelő vállalat, hanem a bérlőt kijelölő vállalat, minisztérium határozta meg. Problémát jelentett, hogy a vállalatok általában nem a rendeletileg meghatározott lakbéreket kérték dolgozóiktól, hanem az új építésű lakásoknál is a helyi lakbérszínvonalat vették figyelembe, ami rendszerint a rendeletben meghatározottnál jóval alacsonyabb volt. Ennek köszönhetően ugyanazon a településen ugyanolyan lakások bérleti díjai között öt–tízszeres különbség is keletkezhetett. A helyzet bonyolultságát csak fokozta, hogy az egyes minisztériumok és vállalatok is teljesen különböző lakbéreket állapítottak meg szolgálati lakásaik számára, így nemcsak az IKV által kezelt és a szolgálati lakások bére között volt általában differencia, hanem a szolgálati lakások kategóriáján belül sem egyezett az ugyanolyan méretű és komfortfokozatú lakások bére. Éppen ezért előfordult (főleg a bányásztelepüléseken, pl. Tatabányán, Várpalotán), hogy a lakók megtagadták a fizetést.⁴⁴⁵ A második csoportot az ingatlankezelő vállalatok által felügyelt állami lakások és a rendelet hatályba lépése (1953. április 1.) előtt épült személyi (magán) tulajdonban lévő lakások alkották. Ezeknek a bérbeadásáról az illetékes tanácsi szervek rendelkeztek, de a kiutalás módja és a kért lakbér az állami kezelésben lévő lakások gyakorlatához alkalmazkodott.

A rendelet által kialakított harmadik csoportba a szabadon bérbe adható személyi tulajdonú lakások tartoztak. Ide azokat a lakásokat sorolta a rendelet, melyek a rendelet hatályba lépése (1953. április 1.) után épültek. A cél az volt, hogy ezzel a „kedvezményel” a lanyhuló lakásépítési kedvet táplálják. A mindent kontroll alatt tartani kívánó rendszer azonban nem tudta megtagadni önmagát, hiszen egyrészt ezen a kategórián belül is be kellett jelenteni az illetékes tanács lakásügyi szervének a bérleti szerződés létrejöttét, másrészt, ha a

⁴⁴³ *Statisztikai Évkönyv 1958*. Budapest, 1960. 345.

⁴⁴⁴ 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről

⁴⁴⁵ *Lakbérviszonyok, 1954. július 1.* KSH, Budapest, , 1955. 14–15.; *A lakás.* 1958. Budapest, 228.

lakástulajdonos harminc napig nem talált bérlőt, vagy maga nem költözött be a lakásba, az illetékes tanácsi szervek jelöltek ki bérlőt.⁴⁴⁶ 1954-ben azonban ez a korlátozás is megszűnt, így valóban szabadrendelkezésűvé váltak ezek a lakások.⁴⁴⁷ A bevezetett könnyítések és az 1954-ben kibővített állami hitelakciók aztán meghozták gyümölcsüket: a magánérs lakásépítések száma meredeken növekedésnek indult. A lakáskérdés fokozódó komolyan vételét mutatja az is, hogy 1954-ben szervezték meg a (korábban már említett) Város- és Községgazdálkodási Minisztériumot, ami szakmai háttérrel adott egy átgondoltabb és szervezettebb lakásgazdálkodásnak.⁴⁴⁸ A lakáskérdés súlyának fokozatos felismerése nyomott hagyott a gazdasági tervekben is. Az ekkor kialakuló második ötéves terv VI/8. pontja kimondta, hogy emelni kell az állami erőből építendő lakások számát, illetve hogy a lakásszövetkezetek és az egyéni lakásépítkezések fokozottabb támogatásával mozgósítani kell a dolgozók megtakarításait is annak érdekében, hogy minél több lakás épüljön.⁴⁴⁹

Ennek az egyre gyorsuló szemléleti változásnak volt a következő állomása a még a forradalom előtt megjelenő 35/1956(IX.30.) MT rendelet és a már a forradalom után hatályba lépő 15/1957 (III.7) Korm. rendelet. Ez a két – politikailag válságos időben megjelenő – rendelet szabályozta lényegében 1971-ig a lakásbérlést. A rendeletben megjelenő szabályozások három alapvető igyekeztek érvényesíteni annak érdekében, hogy az aktuális lakásállomány felhasználása minél hatékonyabb, jobb legyen: Egyrészt a rendeletek igyekeztek a személyi tulajdonnal való rendelkezés fokozottabb lehetőségét biztosítani, másrészt maximálisan segíteni a meglévő lakásalap fenntartását és használhatóságát, harmadrészt azt elérni, hogy a lakásokkal való rendelkezés ösztönözze a magánszemélyek által történő lakásépítést.⁴⁵⁰ Mindezt természetesen úgy, hogy ne változzanak meg gyökeresen a

---

⁴⁴⁶ Zalán 1955: 17.

⁴⁴⁷ 12/1954. (II. 14.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosításáról. A lakáspolitikai 1954-es változását állapítja meg Budapest példáján Kocsis János Balázs is. Lásd: Kocsis János Balázs 2009: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* (54.) 3. sz. 83–122.

⁴⁴⁸ Mónus–Mosonyi 1978: 103.

⁴⁴⁹ Irányelvek a magyar népgazdaság fejlesztésének második ötéves tervéhez. Szabad Ifjúság, 1956. április 27. 6.

⁴⁵⁰ Mónus–Mosonyi 1978: 107–108.

hatalmi viszonyok: az állam főszerepét a különféle rendeletek újra és újra megerősítették.⁴⁵¹

A gyakorlatban az új rendszer kategóriáit tekintve nagyon hasonlított az 1953-ban kialakítottakra. A bérebe vehető lakásokat a 1956 után három csoportban osztották: voltak *társadalmi* (azaz nagyrészt állami és szövetkezeti) *tulajdonban* lévő lakások, *személyi tulajdonban* lévő, de *tanácsi rendelkezés alatt* álló lakások, illetve *személyi tulajdonban lévő szabad rendelkezésű* lakások.⁴⁵² A társadalmi tulajdonban lévő lakásokkal az állam szabadon rendelkezhetett, a bérlőket a lakásügyi hatóság, illetve az esetek egy jelentős részében a munkaadó (minisztérium vagy vállalat) jelölte ki. Személyi tulajdonba, de tanácsi rendelkezés alá tartoztak azok a lakások, amelyek 1953. április 1. előtt épültek, és három szobásnál nagyobb lakóházakban voltak találhatóak, vagy három szobásnál nagyobb társasházi öröklakások, illetve háromszobásnál nagyobb szövetkezeti lakások voltak.⁴⁵³ Itt szintén a lakásügyi hivatalok jelölték ki a bérlőket, de a tulajdonosoknak voltak bizonyos (korlátozott) előjogaik. A legfontosabb ezek közül (a lakás örökölhetősége mellett) az volt, ha egy ilyen lakás megüresedett, akkor a tulajdonos saját maga vagy egyenes ági rokona számára igényt tarthatott rá, és a lakásügyi hatóság köteles volt őt vagy a rokonát bérlőül kijelölni.⁴⁵⁴ Ez a jog akkor is megillette, ha az igényelt lakás indokolt lakásszükségletét, jogos lakásigényét meghaladta, igaz, ekkor az állami szervek a szükségleten felüli lakásrészben társbérletet alakíthattak ki. Ezen túlmenően amennyiben cserelakást tudott biztosítani a bérlő számára, a tanácsi rendelkezés alatt álló lakás tulajdonosa az élő bérleti szerződést is

---

⁴⁵¹ 3270-31/1950. (XII. 5.) I/1-d. BM rendelet a dolgozók lakáscseréjének engedélyezésére vonatkozó eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról; 208/1950. (VIII. 20.) MT rendelet a dolgozók lakáscseréjének előmozdításáról; 86/1952. (IX. 27.) MT rendelet a lakásügyi jogorvoslatokról; 116200/1951. (IV. 17.) BM rendelet a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról szóló 95/1951. (IV. 17.) MT rendelet végrehajtásáról; 101/1951. (IV. 29.) MT rendelet a lakásra alkalmas, de egyéb célra használt helyiségek bejelentéséről és átadásáról; 54/1952. (VI. 28.) MT rendelet a lakások egyéb célra való igénybevételének megtiltásáról; 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről; 12/1954. (II. 14.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosításáról; 2/1954. (V. 13.) VKGM rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosítása tárgyában kibocsátott 12/1954. (II. 14.) MT rendelet végrehajtásáról; 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről; 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet a lakásbérletről szóló 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet módosításáról; 42/1959. (XI. 14.) Korm. rendelet.

⁴⁵² A megnevezések az 35/1956. MT rendeletben jelennek meg, de ezek a kategóriák a korábbi rendeletekben is meghatározhatóak. Vö. 11/1953 (III. 24.) MT rendelet, 2. §, illetve Bogyay Géza 1957: *Lakásbérleti jogszabályok*. Budapest.

⁴⁵³ 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 56. §

⁴⁵⁴ 12/1954. (II. 14.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosításáról, 2. §; 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről, 58. §

felmondhatta, bár ezen felmondási jogát először 1959, majd 1962 végéig a vonatkozó rendeletek szüneteltették.⁴⁵⁵

A szabad rendelkezésű lakások közé tartoztak azok, melyek vagy 1953. április 1. után épült házban voltak találhatóak, méretkorlátozás nélkül, vagy 1953. április 1. előtt épültek, de hámszobásnál nem nagyobb házban voltak találhatóak, illetve az 1953. április 1. előtt épült házban lévő, hámszobásnál nem nagyobb öröklakások, szövetkezeti lakások és azok a lakások is, melyeket a tulajdonos 1953. április 1. után az államtól vásárolt.⁴⁵⁶ Ezeknél a lakásoknál a tulajdonos teljesen szabadon döntött a bérbeadásról, és a fizetendő bért is ő állapította meg, és természetesen fel is mondhatott a bérlőnek, de felmondási jogát a tulajdonos itt sem gyakorolhatta 1962 végéig.

A bérlők jogai, legyen az társbérlet vagy klasszikus lakásbérlet, kifejezetten erősek, már-már tulajdonjog jellegűek voltak. A bérlő a bérletet bármikor felmondhatta, ezzel szemben a bérbeadó csak olyan esetekben, mint rongálás, a bér fizetésének rendszeres elmulasztása, a felújítás akadályozása vagy a szocialista együttélés szabályaival ellentétes magatartás.⁴⁵⁷ Így normál életvitel és a lakbér fizetése mellett az egyszer már kiutalt lakást elveszíteni szinte lehetetlen volt, különösen úgy, hogy a tanácsi rendelkezés alatti vagy állami lakásoknál a szerződés mindig határozatlan időre szólt. A felmondási jog korlátozása a szabadrendelkezésű és a tanácsi rendelkezésű, de magántulajdonban lévő lakásoknál lényegében ugyanezzel a következménnyel járt. 1956-tól pedig a bérlő családtagjai, egyenesági rokonai javára lemondhatott a társadalmi tulajdonban lévő lakásról, így meghatározva a következő bérlő személyét.⁴⁵⁸ Ennek következtében a lakások közötti mobilitásnak (a családon kívül) az egyik legfontosabb módja a lakáscsere volt, melyet sokáig az ingatlanközvetítő vállalaton keresztül lehetett lebonyolítani, később csak a lakásügyi hatóság engedélye kellett hozzá, ami azonban nem járt automatikusan.⁴⁵⁹ A bérlakásállomány jobb kihasználását igyekezett elérni a lakbérpótlék bevezetése. Lakbérpótléket akkor kellett fizetnie a lakás bérlőjének, ha a neki járó, indokolt lakásszükségleténél nagyobb lakásban

⁴⁵⁵ 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet a lakásbérletről szóló 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet módosításáról; 42/1959. (XI. 14.) Korm. rendelet a 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet módosításáról

⁴⁵⁶ 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről, 71. §

⁴⁵⁷ 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről, 6. §; 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről, 28. §

⁴⁵⁸ 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről, 32. §

⁴⁵⁹ 3270-31/1950. (XII. 5.) I/1-d. BM rendelet a dolgozók lakáscseréjének engedélyezésére vonatkozó eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról

lakott.⁴⁶⁰ A kiszabott pótlék azonban annyira alacsony volt, hogy a bérlők többsége kényelme érdekében inkább kifizette a magasabb lakbért, mintsem hogy elköltözzön. Így a lakás-mobilitás várt erősödése nem következett be.

Az egyre kritikusabbá váló lakáspolitikai diskurzus és a 15 éves lakásépítési program sikerei ellenére élesedő lakáskérdés a kormányzatot lakáspolitikai váltásra készítette. 1970-re kiderült ugyanis, hogy a 15 éves lakásépítési programban ugyan a tervezettnek megfelelő számú lakás épült, de a megépülő lakások építetőkinek aránya nem a tervek szerint alakult. Míg a tervekben az állami kivitelezésben megépülő lakások 2/3-os arányával számoltak, addig a valóságban ennek éppen az ellenkezője történt. A megépülő új lakások között a magántulajdonú lakások voltak többségben. Ez nem csak a rendszernek a magántulajdonhoz való ellentmondásos viszonya miatt volt problematikus. Sokkal nagyobb problémát okozott az a tény, hogy a magánereből felépült lakások elsősorban nem ott, nem úgy és nem azoknak épültek, akiket az állami lakáspolitikai célcsoportnak kijelölt. Erre a helyzetre reagálnia kellett a korabeli lakáspolitikának is. Ennek megfelelően 1970-ben a kormány és az MSZMP KB közös határozatban jelölte ki azokat a problémákat és a problémákhoz rendelt megoldási módokat is, melyek a lakhatással kapcsolatosan felmerültek.⁴⁶¹

Az egyik probléma, megoldandó kérdés a lakosság erőforrásainak bevonása volt a lakásépítésbe. A határozat elismerte, hogy a magánereős építkezés szépen fejlődött, de azt tartotta volna üdvösnek, ha a lakosság megtakarításai az állami és a szövetkezeti lakásépítésben is megjelennek. Egy másik kérdéskör, ami problémaként felmerült (és a szakértői diskurzusban is folyamatosan jelen volt), a lakásépítés, -elosztás és -fenntartás rendszerének igazságtalansága. A Központi Bizottságban is úgy látták, hogy a lakásellátásban nem jutnak érvényre a párt és a szocialista állam szociálpolitikai elvei. A lakásépítéssel, -vásárlással összefüggő kedvezmények nem a hangoztatott hivatalos elvek alapján osztódtak el. Az elosztásnál nem a tényleges rászorultságot vették figyelembe, ehelyett a dotáció az építés formájához és a lakás méretéhez kapcsolódott. Ennek következménye a lakosság különböző rétegeinek egyenetlen tehervállalása lett. Addig, amíg egyesek ingyenes bérlakáshoz jutottak, mások, mivel olyan helyen laktak, vagy olyan munkahelyen dolgoztak, ahol az állami építőipar nem épített lakásokat, saját maguk voltak kénytelenek felépíteni, komoly

---

⁴⁶⁰ 3/1960. (I. 10.) Korm. rendelet a lakbérpótlékról, az albérleti és ágybérleti díjakról

⁴⁶¹ 2008/1970. (V. 10.) MSZMP KB-Korm. számú együttes párt és kormányhatározat

áldozatok árán az otthonaikat.⁴⁶² További problémaként merült fel a lakásmobilitás elégtelensége. A határozat komoly gondként említette, hogy a lakáscsere rendszere korszerűtlen, nem ösztönöz cserére, a lakók nem érdekeltek a lakáslap megfelelő kihasználásában.⁴⁶³

Ezeknek a problémáknak a megoldását, a rossz struktúráknak a feltörését várták az új, kidolgozandó jogszabályoktól. A megoldási lehetőséget azonban rögtön és jelentősen behatárolták a közös párt- és kormányhatározatban megfogalmazott alapelvek. Ezekben az alapelvekben egyszerre szerepelt, hogy meg kell teremteni a gazdaságpolitikai feltételeket és az érdekeltséget a lakáskérdés megoldásához, és az is, hogy mind az állami, mind a magánlakás-építés volumenét növelni kell, és el kell érni, hogy mindenki a lakásigényeinek és anyagi teherbíróképességének megfelelően vállaljon részt a lakások építésében és fenntartásában, illetve a kedvezményeknél nagyobb szerepet kell biztosítani a szociálpolitikai szempontoknak.⁴⁶⁴ Mindezek egyszerre természetesen nem teljesülhettek.

A végül megjelent rendeleteket vizsgálva elmondható, hogy a bérlakások területén az egyik legfontosabb változást a rászorultsági elv megerősödése jelentette. A bérlakások elosztását szabályozó rendelet világosan kimondta, hogy elsődlegesen szociális szempontok határozzák meg a lakásigények kielégítésének sorrendjét és csak másodsorban vehetők figyelembe munkahelyi érdekek. Ráadásul a lakásra jogosultak pontos körét helyben, a városi és községi tanácsok határozták meg.⁴⁶⁵ Fontos változás volt, hogy a nem állami lakások bérbeadói a bérlővel kötött szerződésben kiköthették, hogy felmondás esetén nem kötelesek a bérlőnek cserelakást biztosítani.⁴⁶⁶ Ez komoly könnyítés volt a korábbi évekhez képest és nagy lépés a lakásmagántulajdon feletti szabad rendelkezést területén, hiszen ezt megelőzően csak a megfelelő cserelakás biztosítása mellett volt lehetséges rendes felmondással elküldeni a bérlőt. A könnyítés célja elsősorban valószínűleg nem a magántulajdon szentségének erősítése, hanem a magánérs lakásépítés volumenének növelése volt.

---

⁴⁶² Tosics Iván 1986: A magánkézbe adott lakásépítés nyugaton és Magyarországon. *Medvetánc* (6.) 2-3. sz. 145–162.

⁴⁶³ Mónus–Mosonyi 1978: 124.

⁴⁶⁴ Mónus–Mosonyi 1978: 124.

⁴⁶⁵ 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről, 9., 13. §

⁴⁶⁶ 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről, 44. §

Szintén újdonságnak számított és a közigazgatási szemlélet térhódításának gyümölcse volt a lakásépítési hozzájárulás bevezetése 1971-ben. A frissen kiutalt tanácsi bérlakásba való beköltözéskor fizetendő egyszeri lakásépítési hozzájárulással vagy régebben épült lakás esetén a lakás-használatbavételi díjjal a lakáshoz jutás terheinek egyenlőbb elosztását kívánták elérni.⁴⁶⁷ Ebbe az irányba mutatott a lakbérek emelése is. 1971 szeptemberétől kétszeresére nőtt a lakbér, majd 1983-tól fokozatosan tovább emelkedett, de vele párhuzamosan megjelent az állami kompenzáció is.⁴⁶⁸ Mindezek ellenére természetesen az állami bérlakás maradt a leginkább államilag támogatott és így legolcsóbb lakhatási forma, de a probléma hivatalos elismerése és ezeknek a díjaknak a bevezetése az első lépés volt a költségek kiegyenlítődése felé. Ezek a nagyon fontos változások azonban a régi keretek közé lettek beillesztve. Nem változott például (1949 óta) az államilag elfogadott lakásigény mértéke.⁴⁶⁹ A bérlők jogai továbbra is nagyon erősek maradtak, a bérbeadó általi rendes felmondás a magántulajdonban lévő lakások kivételével szinte lehetetlen volt, a bérleti jog pedig a bérlővel egy háztartásban lakó rokon által folytható, így praktikusán örökölhető volt.⁴⁷⁰

Az 1971-től a rendszerváltozásig tartó évtizedek a bérlakásszektorban a bemutatott lakásbérletről szóló rendelet folyamatos módosításával teltek el. Szinte nincs olyan év, amikor nem változtattak valamit ezen a rendeleten. A módosítások azonban nem hoztak magukkal komoly változást, inkább csak szelíd hangsúlyeltolódást jelentettek. Ezek közé tartozott a minőségi lakáscserék támogatása, fiatal házaspárok előnyben részesítése a lakáskiutalásoknál vagy a nem szociális tanácsi bérlakások kategóriájának megteremtése, illetve annak lehetővé tétele, hogy bizonyos pénzügyi feltételekkel azoknak is járjon tanácsi bérlakás, akik arra szociálisra nem jogosultak.⁴⁷¹ Ahogy korábban látható volt, ezekben az új módosításokban is egymásnak ellentmondó irányok fedezhetők fel. Egyszerre igyekeztek a szociális hálót sűrűbbre fenni és a magánérőnek több lehetőséget biztosítani. Ennek az ellentmondásnak a terméke az 1985-ös változás, mely megszüntette az egyik legjobban dotált

---

⁴⁶⁷ 2/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakásépítési hozzájárulásról és a lakás-használatbavételi díjról, továbbá a kedvezményekről, 2. §

⁴⁶⁸ 45/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakbérekről, továbbá az albérleti és ágybérleti díjakról; 46/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakbérrel kapcsolatos állami hozzájárulásról és a szociális támogatásról

⁴⁶⁹ 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről, 10. §

⁴⁷⁰ 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről, 80. §

⁴⁷¹ 43/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet módosításáról 2. §; 52/1984. (XI. 28.) MT rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet módosításáról 1. § (1)

lakástípust, a tanácsi értékesítésű lakások típusát, annak érdekében, hogy az egyre csökkenő erejű állami lakásépítés a másik olcsó lakásformára, az állami bérlakásokra koncentrálhasson.⁴⁷² Hasonlóan ellentmondásos a lakbérek emelése is, hiszen annak terhét, igaz fokozatosan csökkenő mértékben, de átveszi az állam, így éppen a legfontosabb cél, az állami ráfordítások csökkenése halasztódik.⁴⁷³

A bérlakás-állomány és a lakásbérlet rendeleti szabályozásainak legfontosabb törekvései – minél jobban kihasználni a lakásállományt, csökkenteni a „luxusfogyasztást”, visszaszorítani a munka nélküli jövedelemszerzést (az albérleti uzsorát), de közben azért megőrizni a saját lakásépítéshez való kedvet, illetve a tulajdonost tulajdonának gondozásában érdekelté tenni – nem teljesültek, és valószínűleg nem is teljesülhettek egyszerre.

Ezeknek a mából visszatekintve egyértelműen kirajzolódó gondoknak a fókuszpontjában (már a kortársak szerint is) a szocialista országok viszonylatában is alacsonynak számító lakbérszínvonal volt. Az alacsony lakbérek és az alacsony rezsiköltségek nem csak azért jelentettek problémát, mert a belőlük származó bevételek nem fedezték sem a lakások tényleges építési költségét, de még a karbantartás költségeit sem. Talán még ennél is komolyabb problémát okozott, hogy a kifejezetten olcsón megszerezhető, a korabeli szakértői diskurzusban „nemzeti ajándéknak” nevezett bérlakások léte soha ki nem elégíthető igényeket gerjesztett a szocialista lakáspiacon. Hiába növelte az állam a lakásépítésre fordított beruházások arányát, a lakásra vágyók és várók száma nem csökkent. Az olcsó bérlakások további következménye, hogy hozzájuk képest az egyéni lakásépítés aránytalanul megterhelővé, egy soha meg nem térülő beruházássá vált. Ráadásul ez az aránytalan teherviselés különösen azokon a településeken élöket sújtotta, ahol az állam és szociálpolitikája egyébként is alig volt jelen. Az 1971-es lakbéremelések és a lakásépítési hozzájárulások bevezetése a bérlakások esetében ezt a feszültséget, ellenmondást próbálta feloldani, de kevés sikerrel, hiszen a valódi megoldást nyújtó piaci lakbér és az állami támogatás csökkentése (hiába jelennek meg ezek a javaslatok a szakértői diskurzusban) nem valósulhattak meg, mert a kialakult gazdasági és politikai rendszer alapjait érintették volna.

⁴⁷² 58/1985. (XII. 27.) MT rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet módosításáról 21. § (1)

⁴⁷³ 45/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakbérekről, továbbá az albérleti és ágybérleti díjakról; 46/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakbérrel kapcsolatos állami hozzájárulásról és a szociális támogatásról

4.3 Állami lakáspolitikai – magántulajdon

Annak ellenére, hogy a magántulajdon előmozdítása elvileg nem fért meg a rendszer ideológiájával, hamarosan világossá vált, hogy a folyamatos forráshiány miatt a magántőkére és az öntevékenységre nemcsak a második világháborús pusztulások utáni helyreállításokban, hanem a lakásépítésben is szükség van. Ennek köszönhető, hogy a magánépítkezés lehetővé tétele és az erre való buzdítás valójában mindig az állami lakáspolitikai integráns része maradt, leginkább csak a magán-erős építkezésre való buzdítás hangereje és hangsúlya változott a vizsgált korszakban.

A magán-erős építkezés támogatásának legelső és nyilván elsősorban politikai célokat szolgáló megnyilvánulása a földosztással összekapcsolt ingyenes, illetve kedvezményes alapon való házhelyhez jutás volt 1945-ben.⁴⁷⁴ A későbbi eljáráshoz hasonlóan a vásárlók egyrészt csökkentett áron juthattak a telekhez, másrészt öt évig kamatmentesen törleszthették a házhely árát, azaz az állam lényegében megelőlegezte nekik a kérdéses összeget.⁴⁷⁵ Az alapkonstrukció paraméterei a korszakban többször változtak, drágult a telek ára (de még mindig egységesen, államilag szabályozták), illetve nőtt a felépítendő ház befejezésére adott időtartam is egy évről két évre. Fontosabb változás volt, hogy az 1950-es szabályozás lehetőséget biztosított kedvezményes (2%-os kamatozású) állami kölcsön igénybevételére a ház felépítésének finanszírozásához. A kölcsönt (ami csak a rendelkezésre álló anyagi eszközök kiegészítése lehetett) kizárólag akkor engedélyezték, ha az építendő családi ház megfelelt az építésügyi minisztérium műszaki előírásainak.⁴⁷⁶

A magán-erős lakásépítés állami megítélésében alapvető változás figyelhető meg az 1950-es évek első harmadában. A már említett alacsony lakásépítési számok következményeként nemcsak a lakások feletti rendelkezést szabályozták újra 1953-ban, hanem egy évvel később a magán-erős lakásépítés állami támogatását is újra szabták.⁴⁷⁷ Az 1954-ben bevezetett házépitési kölcsön az egyéb korabeli lakásügyi szabályozáshoz hasonlóan egyszerre ad

⁴⁷⁴ 1945. évi VI. tc. 22., 37. §

⁴⁷⁵ 2400/1945. FM rendelet házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról

⁴⁷⁶ 2012/1950. (VI. 10.) MT határozat a dolgozók szövetkezeti társasház és családi ház építkezéseinek támogatásáról

⁴⁷⁷ Az egyéni lakásépítés támogatásának különleges változata volt a szénbányászok, illetve az építőipari dolgozók saját-ház-építési akciója, melyekre először két alkalommal, 1952-ben és 1957-ben került sor. Ezekben az akciókban a korabeli gyakorlatnál lényegesen jobb kondíciókkal és gyorsabban juthattak lakáshoz a bányák és az építőipar dolgozói lényegében a szocialista korszak egészében. Vö. 63/1952. (VIII. 2.) MT rendelet

és vesz el, de vitathatatlan, hogy a korábbiaktól eltérően az állam komoly anyagi erőforrásokat mozgósított annak érdekében, hogy a lakossági megtakarítások fokozottan megjelenjenek a lakásépítésben. A komoly támogatás mellett jól érzékelhető a rendeletben a diszkrimináció is. A mezőgazdasági dolgozók, legyenek akár termelőszövetkezeti tagok, akár magángazdálkodók, csak kivételesen indokolt esetben kaphatták meg ezt az állami kedvezményt.⁴⁷⁸ A helyi tanács támogatása esetén is csak akkor, ha minden beszolgáltatási kötelezettségüknek eleget tettek. A kölcsön feltételei is mások voltak a parasztok számára, szemben az általános 75%-kal, ők csak az építkezés költségvetésének maximálisan 50%-ára kaphattak segítséget.⁴⁷⁹ A lakástámogatásokkal kapcsolatos rendeletekből kiolvasott hátrányos helyzet a gyakorlatban is megállapítható volt. A munkások nemcsak könnyebben, hanem átlagosan 6–7%-kal magasabb összegű kölcsönt kaptak, mint a társadalom többi része.⁴⁸⁰ Az építési kedv azonban még így is messze meghaladta a pártvezetés számításait, az 1954-es rendelet kihirdetését követő két hétben 47 000 lakásépítési kérelmet adtak be a várt 15 000 helyett.

Az igények növekedésével a szabályozás is egyre finomodott, a házhelyek kijelölésekor már figyelembe kellett venni a rendezési tervet, illetve már csak belterületen lehetett építkezni.⁴⁸¹ A kedvezményes telekvásárlás lehetőségével párhuzamosan ingyenes telekhez is juthattak azok, akik házat szerettek volna építeni. A korábbi rászorultság alapú jogosultság helyett 1951-ben azonban előtérbe került a megbízhatóság, hiszen csak az kaphatott ingyenesen telket, akinél ezt az „üzem felelős vezetője a szakszervezeti bizottsággal egyetértésben javasolta”.⁴⁸² A kedvezményes és ingyenes telekjuttatás gyakorlata egészen 1957-ig fennállt, amikortól az állami tulajdonban lévő házhelyeket már „forgalmi áron” kellett

---

a bányász-családiházak adómentességéről; 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat a szénbányászok saját-ház-építési akciójáról; 1096/1957. (XII. 31.) Korm. határozat a szénbányászok saját-ház-építési akciójáról; 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat módosításáról, 37/1957. É. M. sz. utasítás; 9/1975. (XII. 29.) NIM-ÉVM-PM-MüM együttes rendelet; 17/1982. (X. 7.) IpM-ÉVM-PM együttes rendelet a bányászatban foglalkoztatott dolgozók kiemelt lakásellátásáról

⁴⁷⁸ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, illetve 2/1956 (VIII. 2.) PM –VGKM sz. együttes rendelet

⁴⁷⁹ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, 35. §

⁴⁸⁰ Kacsényák Ferenc 1961: *A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái*. Budapest, 44.

⁴⁸¹ MOL M-KS 276. F. 53.cs. 161. ö.e. Előterjesztés a politikai bizottság részére az egyéni lakásépítés helyzetéről, 1954. február 15.; 1/1955 (III. 26.) VKGM rendelet a családi lakóházépítési akciók egységesítéséről; Zalán 1955: 112–120.

⁴⁸² 155/1951. (VIII. 14.) MT rendelet az egyéni családi építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról.

értékesíteni.⁴⁸³ Ez a szűkítés együtt járt azonban azzal a könnyítéssel, hogy az eddig érvényben lévő általános beépítési kényszer megszűnt (a helyi tanácsok azonban továbbra is elvárhatták azt).⁴⁸⁴ A gyakorlat megváltozásával együtt járó áremelkedés természetesen lassította a lakásépítést, viszont az építési telkek jobb kihasználásához vezetett. Az építési telkekkel kapcsolatosan azonban több probléma is felmerült. Többségük magántulajdonban volt, így az OTP mint az állami tulajdonú telkek kezelője, eladója csak a piac kisebb részét tudta befolyása alá vonni. Más jellegű problémát jelentett az építési telkek elhelyezkedése: alig volt szabad, családi ház számára alkalmas városi építési telek, ami a budapesti és a vidéki, a városi és a falusi árak között hatalmas különbségekhez vezetett. Ez a drágulás különösen érzékenyen érintette a rendszer kedvezményezettjeit, a városi munkásságot.⁴⁸⁵ A nagyobb a városi foghíjtelkeket használva vált az OTP egyik legjövedelmezőbb üzletágává a szövetkezeti és öröklakások építése.⁴⁸⁶

Érdeemes megvizsgálni, hogy az állampolgárok az adott korszakban milyen mértékben éltek, tudtak élni a lakástámogatási rendszerrel. Annak ellenére, hogy a lakásépítési kölcsönök átlagos összege folyamatosan nőtt (1955 és 1959 között 40%-kal), ez az összeg az építési költségek egyre kisebb hányadát fedezte (50%-ról 40%-ra süllyedt), pedig az ezt szabályozó 1954-es rendelet a kölcsön összegét a teljes költségvetés 75%-ában maximálta.⁴⁸⁷ Ez a csökkenés azonban nem befolyásolta a lakosság építési kedvét, a beadott igénylések száma és a megítélt összeg folyamatosan nőtt. 1956–1966 között több mint kilencmilliárd forint hitelt vettek igénybe a magánérs lakásépítéshez.⁴⁸⁸ Nemcsak az egyes kölcsönök összege és a hitel mennyisége nőtt, nagyobbak lettek a kölcsönből épített lakások is. A hatvanas évekre többségbe kerültek a kölcsönből épített házak között a két vagy több szobával rendelkezők (1959-ben 69,8% az arányuk, ez jóval több, mint az állami kivitelezésű lakások esetében).⁴⁸⁹ Tehát nem csupán a házépítési kedv lett magasabb, hanem a felépítendő

⁴⁸³ 35/1957 (VI. 21.) Korm. sz. rendelet. A „juttatott telkek” tulajdonjoga az államnál maradt, a házépítők örökös használatra kapták meg, és ez a használati jog személyre szólt. A gyakorlatban azonban a ház eladásakor ez az új tulajdonos kapta meg ezt a jogot (Kacsenyák 1961: 40.).

⁴⁸⁴ 35/1957. (VI. 21.) Korm. rendelet a házértékesítés szabályozásáról

⁴⁸⁵ Kacsenyák 1961: 40–41.

⁴⁸⁶ Lásd erről: Pulai Miklós-interjú 2. Készítette: Voszka Éva. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 2008. 1140/2. sz. 28–31.

⁴⁸⁷ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérsből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, 18. §

⁴⁸⁸ Gács László – Pulai Miklós 1968: Takarékbetét, hitelállomány, pénzgazdálkodás. *Gazdaság* (2.) 2. sz. 51.

⁴⁸⁹ Kacsenyák 1961: 42.

házzal kapcsolatos igények is emelkedtek. A hatalmas pénztömeg ellenére a mozgósított állami források elégtelenségét szépen példázza, hogy az 1950-es évtizedben átlagosan a lakások 35%-a mindenféle állami támogatás nélkül épült fel. A támogatási politika kezdeti hektikussága után (a támogatottak aránya az 1950-es évek végéig az egyes években 70 és 21% között változott) a 15 éves lakásépítési terv meghirdetésével párhuzamosan a lakáshitelek folyamatosan és dinamikusan nőttek.⁴⁹⁰

Az 1970-es évek elején a lakástulajdon szerzésének állami támogatása is átalakult. 1971-ben az állami bérlakásokhoz hasonlóan itt is igyekeztek az állami támogatás arányában tapasztalható aránytalanságokat enyhíteni. Így a „7/1971. (II. 8.) Korm. rendelet az egyes lakásépítési formák pénzügyi feltételeiről és a szociálpolitikai kedvezményről” is részben ilyen céllal formálta át az állami támogatásokat a lakásépítés területén. A kortársak a rendeletben foglaltakat viszonylag jelentős lépésként értékelték, de visszatekintve jól látszik, hogy az állami támogatások elosztásának normativitása csökkentett formában ugyan, de megmaradt, hasonlóan bizonyos földrajzi területek és építési formák nyílt diszkriminációjához. Például az újonnan bevezetett szociálpolitikai kedvezmény (a gyermekek és más családtagok után járó állami támogatás) alkalmazása, a kedvezményes állami hitel maximum összege és a hitel kamata világosan kirajzolta az állam által kívánatosnak, támogatandónak tartott lakásépítési formát, formákat. Így sem az OTP által forgalmazott öröklakások megszerzéséhez, sem a legelterjedtebb lakástípus, a családi ház építéséhez nem lehetett például az állami szociálpolitikai kedvezményt igénybe venni. Sőt, hiába épült a legtöbb családi ház falun, az ilyen (nem városi) településeken épülő házakat támogatta az állam a legkevesebb és legrosszabb kondíciójú hitelekkel. A kormányzat számára a legkedvesebb leginkább támogatott építési forma az állami eszközökből megvalósuló tanácsi értékesítésű lakásépítés (ezek lakótelepi lakásokat jelentettek) volt. Ezeknek a vásárlásakor volt a legmagasabb a szociálpolitikai kedvezmény (gyermekenként 30 ezer Ft), itt lehetett a legnagyobb az esetleges állami kölcsön aránya (85%), és ennél a lakásformánál volt a legalacsonyabb az állami hitel kamata (1%) is.⁴⁹¹ Jól látható, hogy az egyenlősítés ellenére az állam nem engedett a már az 1950-es évek elején kialakult preferenciájából. Az előnyben részesített lakásforma a városi lakótelepi lakás, az ettől legtávolabb eső, a falusi családi ház

---

⁴⁹⁰ *Statisztikai Évkönyv 1959*. Budapest, 1960. 345. 2.2. tábla; Gács–Pulai 1968: 54.

⁴⁹¹ 7/1971. (II. 8.) Korm. rendelet az egyes lakásépítési formák pénzügyi feltételeiről és a szociálpolitikai kedvezményről

pedig alig kap állami támogatást. A határozott preferenciák ellenére az ország lakásállománya az államilag kívánatosnak tartott irányhoz képest teljesen más irányba fejlődött. A családi ház túlsúlya a korszakban végig megmaradt. Az 1945 és 1980 között magánereből épített lakóházak 96%-a volt földszintes, ez az arány a községekben 99%, a városokban 90%, de még Budapesten is 81% volt.⁴⁹² Továbbá a családi jellegű ház alkotta 1990-ben az ország lakásállományának 59,7%-át, igaz, a városokban és Budapesten ennek mértéke 49,7 %, illetve 19,5% volt.⁴⁹³

Az 1982-es év volt az az utolsó pillanat a szocialista időszakban, amikor a kormányzat komolyan változtatott a lakásépítést támogató politikáján. A változások legfontosabbika, hogy az egyes lakásépítési módokat az állam már többé-kevésbé egyformán támogatta. Ennek legegyszerűbb jele az volt, hogy a szociálpolitikai kedvezményt 1983. január 1-jétől már a családi házak építésein is igénybe lehetett venni, sőt ennek mértéke minden lakásformánál és lakásépítési módnál egységes volt. Megszűnt a területi alapú diszkrimináció is, nem számított már, hogy városokban vagy falvakban épült az adott lakás. Némi különbségtétel azért maradt: a tanácsi értékesítésű lakásokhoz külön állami támogatás járt, és a családi házak építői még mindig némileg kedvezőtlenebb feltételekkel kaptak hosszú lejáratú állami kölcsönt.⁴⁹⁴ Mindezekkel együtt sem tagadható, hogy az állami lakástámogatást jellemző korábbi szélsőségek 1982 után lényegesen enyhültek, különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy a leginkább támogatott lakástípus, a tanácsi értékesítésű lakás 1985-től megszűnt.⁴⁹⁵

Ebben a korszakban az egyéni építkezés támogatása mellett (mint látni fogjuk, inkább a törvénykezésben, mint a gyakorlatban) a közösségi, azaz szövetkezeti lakásépítés is komoly hangsúlyt kapott. A lakásszövetkezetek kimondott célja az volt, hogy olyan „dolgozóknak” nyújtsanak támogatás, akik „takarékos gazdálkodással” saját maguk is képesek hozzájárulni lakásuk megépítéséhez és fenntartásához. További célja pedig az volt, hogy a családi házas építkezés mellett más lakástípusok jelenlétét is erősítsék lakáspiacon. A lakásszövetkezeti tagok számára adott támogatás valóban jelentős volt, hiszen a kezdetben

⁴⁹² 1980. évi népszámlálás. 24. kötet. Lakásadatok I. Budapest, 1981. 41.

⁴⁹³ 1990. évi népszámlálás. 26. kötet. A lakások adatai. Budapest, 1990. 26., 28., 30.

⁴⁹⁴ 53/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakásépítés (vásárlás) pénzügyi feltételeiről és a szociálpolitikai kedvezményről; 49/1982. (X. 7.) PM-ÉVM együttes rendelet az egyes építési kölcsönökről

⁴⁹⁵ 58/1985. (XII. 27.) MT rendelet 21. § (1); Tosics 1986: 145–162.

kamatmentesen, később 2%-os kamatozással, majd 1959-től újra kamatmentesen nyújtott kölcsön mellett a tervek adaptálásának és a telkek közművesítésének költségeit is magára vállalta az állam, illetve a szövetkezeti lakások 15 évre mentesültek a házadó alól, és az örökösödési illeték sem terhelte őket. Ezek mellett az általános kedvezmények mellett a kettőnél több gyereket eltartó családok további árendedményt kaptak.

A korszakban kezdetben kétfajta lakásszövetkezet létezett, a területi és az üzemi „alapú”. A területi alapú szövetkezeteket az illetékes tanács szervezte, értelemszerűen egy adott területen lakó igénylők számára, az üzemi lakásszövetkezetnél az összekötő kapocs a közös munkahely volt. Az üzemi és területi lakásszövetkezetek közötti különbségtétel 1959-ig fennmaradt, de a kedvezményekben, a tagok jogaiban és kötelelességeiben nem volt eltérés, ezért a következőkben a két típust együtt tárgyalom.⁴⁹⁶ A sok kedvezmény mellett érthető, hogy az állam igyekezett kezében tartani a szövetkezeteket. Így annak ellenére, hogy a szövetkezetet a tagok által választott igazgatóság irányította, a szövetkezet szervezése lényegében állami monopólium volt, és az állami építőipar aktuális kapacitásától függött. Az állam jelölte ki, hogy az adott év állami lakásépítési keretéből hány lakás épülhet meg szövetkezeti lakásként, és ennek megfelelően határozták meg a lakásszövetkezetek létszámát és helyét is. Fontos szűkítés volt, hogy csak a városokban és az ipari településeken lehetett lakásszövetkezeteket szervezni, tehát a falvak többségében nem. Annak fényében, hogy a kiemelt célcsoport az üzemi munkásság volt, ez nem meglepő.⁴⁹⁷ A leendő tagok kiválasztása is a vállalati és tanácsi vezetőkön, az általuk meghatározott szervezőbizottságon múlt. Elvileg a lakásszövetkezet tagja lehetett (ez nem változik a korszakban) minden fizikai vagy szellemi dolgozó, illetve 1956 után nyugdíjas is, ha a munkahelyi vezetés, az illetékes tanács végrehajtó bizottsága, a szakszervezet javasolta. A javaslattétel legfontosabb szempontjai a jó munkavégzés és magatartás, adott vállalatnál abszolváltnál hosszabb munkaviszony, a szociális helyzet és az előírt készpénzelőleg megléte voltak.⁴⁹⁸ Kizáró oknak számított azonban, ha valaki már rendelkezett lakóigényének megfelelő öröklakással, vagy tagja volt már egy másik lakásszövetkezetnek.

---

⁴⁹⁶ 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről

⁴⁹⁷ 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről

⁴⁹⁸ 2/1959. ÉM-PM együttes rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet végrehajtásáról

A lakások minősége, milyensége is elsősorban az állami szerveken, normákon múlt, hiszen a lakóknak joguk volt ugyan képviselőik útján az építkezés folyamatát nyomon követni, és a kivitelezőnek kötelessége volt figyelembe venni a kifogásaikat, de nem támaszthatnak olyan igényt, amely „az építési költségek növelésével vagy tényleges alaprajzi változással járna”.⁴⁹⁹ A lakások feletti rendelkezést is korlátozta a korszak szabályozása. Az elkészült lakások ugyan magántulajdonba kerültek, a felette való rendelkezésnek azonban erős határai voltak. Bérbe adni és eladni is csak a szövetkezet engedélyével lehetett, olyan személynek, aki megfelelt a szövetkezeti tagság feltételeinek. Öröklés esetén, ha az örökös nem felelt meg a szövetkezeti tagság feltételeinek, a lakást csak mint személyi tulajdont öröklí, de a tagsági jogokat nem gyakorolhatja.⁵⁰⁰ A klasszikus szövetkezeti ethosz felé mutattak azonban azok a rendelkezések, melyek lehetővé tették a szövetkezet tagjainak részvételét a szövetkezeti lakások építésében: a fenntartási és felújítási költségek lakók általi viselése, az üzlethelységek bérbeadásából származó haszon közös felhasználása, vagy éppen azok a szabályok, melyek az egyes lakások elosztását sorsolással (!) oldották meg.⁵⁰¹

A lakásszövetkezetről szóló rendeletek sokasága jól mutatja, hogy ez az építkezési forma fontos volt az állam számára. A statisztikák azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy az állami kedvezmények ellenére az ilyen formában épült lakások száma eltörpült a magánkivitelezésben épült lakások száma mellett a szocializmus első évtizedeiben.⁵⁰² Ennek legfőbb oka éppen a lakásszövetkezeti lakások felépülésének sajátos módja volt. Mivel az általánosan alacsony állami lakásépítési kapacitásból fedezték a szövetkezeti lakások építését is, illetve a helyi anyagi erőforrásokat sem vették igénybe, a rendszer nem volt alkalmas komoly szükségletek kielégítésére. A pénzügyi támogatás miatt a szövetkezeti lakásépítés nem járt valódi megtakarítással az állam számára. A lakások kivitelükben és alaprajzukban megegyeztek az állami lakásokéval, nem volt lehetőség egyéni igények kielégítésére, az

⁴⁹⁹ 1/1956 (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházzövetkezetek szervezéséről

⁵⁰⁰ 1/1956. (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházzövetkezetek szervezéséről és a szövetkezeti társasházak építéséről szóló 11/1956. (IV. 24.) MT rendelet végrehajtásáról

⁵⁰¹ 2012/1950. (VI. 10.) MT határozat a dolgozók szövetkezeti-társasház és családi ház építkezéseinek támogatásáról; 372-56/1950. (VIII. 4.) PM rendelet a lakásépítő szövetkezetekről, valamint a szövetkezeti és családi házakról; 11/1956. (IV. 24.) MT rendelet a lakóházzövetkezetek szervezéséről és szövetkezeti társasházak építéséről; 1/1956 (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházzövetkezetek szervezéséről; 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről; 2/1959. ÉM-PM együttes rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet végrehajtásáról

⁵⁰² 1945 után a lakásépítő szövetkezetek keretében 2017 lakást építettek fel. Lásd: Forgács – Cseh-Szombati – Kereszturi 1958: 31., illetve 1960-ban a lakóépületek csak 1,1%-a volt szövetkezeti tulajdonban. Lásd: 1960. évi népszámlálás, 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai, Budapest, 1963. 16.*

olcsó lakbérek mellett ez is egyik tényezője volt annak, hogy az 1950-es évek lakásszövetkezeti programjai lényegében csődöt mondtak. Magyarországon a lakásszövetkezetek inkább lakásfenntartó, mint lakásépítő szövetkezetek voltak, és ennek megfelelően sajátos lakáselosztási módot jelentettek, nem pedig építési funkciót láttak el a korszakban. Legfontosabb előnyük az állam szempontjából, hogy a lakások karbantartásának költségeit a lakók viselték.⁵⁰³

Reagálva a lakásszövetkezetek gyenge teljesítményére, a törvényhozó az 1971-es „reform-évben” a lakásszövetkezeteket is átalakította. Egyrészt immár hivatalosan is lakásfenntartó szövetkezetnek nevezte azokat a lakásszövetkezeteket, melyek tagjai állami építésű és tanácsi értékesítésű lakásokkal rendelkeztek, és lényegében csak a lakások fenntartására szövetkeztek, illetve lehetővé tette, hogy a magántulajdonban lévő lakások birtokosai is alakíthassanak ilyen típusú szövetkezeteket.⁵⁰⁴ Harmadrészt létrehozott valódi lakásépítő szövetkezeteket, amelyek a korábbi szabályozással szemben bárkit megbízhattak a lakások tervezésével és kivitelezésével, sőt saját maguk is felépíthették a lakásokat, ezzel véglegesen és teljesen elszakadva az állami kivitelezéstől. A szokásos szociálpolitikai kedvezmények természetesen a magánkivitelezés esetén is jártak a lakásépítő szövetkezet tagjainak. Megszűnt azonban a helyi tanács, illetve a vállalatok kontrollja, a szövetkezeti tagsághoz nem volt szükség az állami szervek vagy a vállalat ajánlására.⁵⁰⁵ Ennek hatására a lakásszövetkezeti lakások száma 1970 és 1980 között több mint háromszorosára nőtt. Ennek ellenére arányuk elhanyagolható volt, még a huszáros javulás dacára is csak a teljes lakásállomány 5,1%-át tették ki 1980-ban.⁵⁰⁶

A lakástulajdon-szerzés elősegítésének egyik sajátos módja az állami tulajdonban lévő lakások egy részének eladása, illetve korábbi tulajdonosának visszaadása volt. Az állami tulajdonban lévő lakások arányán ez természetesen nem változtatott lényegesen, viszont az már önmagában érdekes, hogy az alapvetően magántulajdon-ellenes környezetben megjelenik ez a lehetőség, és azt mutatja, hogy az állami tulajdon működtetésének problémái kezdetektől fogva világosak voltak, és ennek következtében megítélése sem volt minden

---

⁵⁰³ A szocialista országok többségében a lakásszövetkezetek építési funkciója sokkal erősebb volt. Lásd: Kacsenyák 1961: 28–34.

⁵⁰⁴ 5/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet módosításáról és kiegészítéséről

⁵⁰⁵ 6/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakásépítő szövetkezetekről

⁵⁰⁶ 1980. évi népszámlálás 24, 18.

körülmények között pozitív. Az állami tulajdon megvásárlására az első lehetőség már viszonylag gyorsan, két évvel a teljes lakásállomány államosítása után, 1954-ben eljött.⁵⁰⁷ Az ebben az évben kiadott rendelet szerint a hatszobásnál nem nagyobb állami tulajdonú ingatlanok megvásárolhatóak. A vételi ajánlatról az illetékes tanács város- és község-gazdálkodási osztálya, illetve egy bizonyos értékhatár felett a tanács végrehajtó bizottsága döntött. Érdekes (a társadalmi helyzet fontosságát mutató) momentum, hogy az eladási javaslatban utalni kellett a vevő anyagi körülményeire is. A tőkénséget jól mutatja, hogy a vételi ár egy összegben történő kifizetésekor 10% kedvezményt kapott a vevő, ugyanakkor inkább a rendelet (szociál)politikai vonásait erősítve lehetsége volt kamatmentes részletfizetésre is. A kuláknak nyilvánított parasztok, illetve volt tőkésék és egyéb kizsákmányolók nem vásárolhattak ingatlant.⁵⁰⁸ A viszonylag nagyvonalú szabályozást egy év múlva szigorították, 1955-től kezdve már csak maximum háromszobás ingatlant lehetett megvásárolni, és az előzőekben ismertettek mellett a lehetséges vásárlók közül kizárták az adott ingatlan korábbi tulajdonosait.⁵⁰⁹ 1959-ben újra tágultak a keretek, a hatszobásnál nem nagyobb ingatlanok mellett „azokban a községekben, ahol az állami tulajdonban álló házingatlanok kezelése nem biztosítható”, a hat lakószobásnál nagyobb ingatlanok is elidegeníthetőek.⁵¹⁰ Ez egyben meg is mutatta a döntéshozók egyik fontos motivációját: az állami kézben lévő ingatlanok számának és így a fenntartásukra fordított összegnek a csökkentését. A vidéki

---

⁵⁰⁷ 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról; 5/1955. (XII. 24.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról szóló 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról

⁵⁰⁸ Tőkésnek és kizsákmányolónak számítottak: az államosított üzemek és bányák volt tulajdonosai, volt bankárok, földbirtokosok, nagykereskedők, tőzsdebizományosok, valamint mindezeknek vezető állású alkalmazottai (gyárigazgatók, cégvezetők, jószágkormányzók stb.); a volt arisztokraták (hercegek, grófok, bárók, lovagok stb.); a volt horthysta tábornokok és törzstisztek, csendőr- és rendőrtisztek, magas rangú állami tisztviselők (miniszterek, államtitkárok, miniszteri osztályfőnökök, miniszteri tanácsosok, főispánok, alispánok, vármegyei főjegyzők, főszolgabírák, polgármesterek, városi főjegyzők és tanácsnokok, valamint más állami hivatalok és szervek vezetőállású tisztviselői); a volt titkos tanácsok, kormányfőtanácsosok, felsőházi tagok és országgyűlési képviselők; háborús és népellenes bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek (akkor is, ha a büntetésüket kitöltötték); továbbá mindezeknek házasátarsa. Lásd: 14/1952. (II. 17.) MT rendelet az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről szóló 1952. évi 4. törvényerejű rendelet végrehajtásáról.

⁵⁰⁹ 5/1955. (XII. 24.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról szóló 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról

⁵¹⁰ 27/1959. (V. 7.) Korm. rendelet az állami tulajdonban álló kisebb házingatlanok elidegenítésének szabályozásáról

kisebb ingatlanok fenntartásának, költségességének problémája már közvetlenül az államosítás után is felmerült.⁵¹¹

Az anyagi források véges hiányára utal az is, hogy az eladásból befolyt összegeket csak ingatlan-megóvásra és új lakások építésére lehetett fordítani. A lehetséges vevők közül továbbra is kizárták a „tőkéseket, kizsákmányolókat”, azokat, akik az országot engedély nélkül elhagyták, és 1957. március 31-ig nem tértek vissza, valamint a börtönviselteteket. Egy személy legfeljebb egy hat lakószobás ingatlant vásárolhatott meg, a bérlőket elővásárlási jog és cserelakás illette meg. Az ingatlant a műszaki érték figyelembevételével megállapított helyi forgalmi áron lehetett eladni. A kamatmentes részletfizetést a maximum 25 éves futamidejű 3%-os kölcsön váltotta fel.⁵¹² Talán a viszonylag kedvezményes feltételekből is jól látszik, hogy a „privatizációnak” minimum kettős célja volt. Az egyik bizonyára az állam tehermentesítése (a karbantartási költségek csökkentésével) és bevételek generálása volt, de legalább ilyen fontos volt a másik: a pártelit ingatlanokhoz juttatása.⁵¹³

Az állami ingatlanvagyon további csökkentését okozta egy jórészt inkább politikai, mint lakáspolitikai lépés 1956 után: a korábban államosított lakások, ingatlanok visszaigénylésének a lehetősége. ⁵¹⁴ A határt a „privatizációhoz” hasonlatosan szintén a hat lakószobánál húzták meg, úgy, hogy egy személy legfeljebb két ingatlant igényelhetett vissza.⁵¹⁵ Az államosítás alóli mentesítést a volt tulajdonosnak kellett kérvényeznie az illetékes tanács végrehajtó bizottságánál. A lakások bérlőit védendő, a visszaigényelt ingatlan bérlői és az új tulajdonos között határozatlan időre szóló bérleti jogviszony keletkezett, és a bérleti szerződés felmondása a tulajdonos részéről erősen szigorított volt. A mentesítés körébe eső volt tulajdonosok csoportját lényegében ugyanúgy korlátozták, mint ahogy az ingatlanok magánkézbe adásánál láthattuk (a „nép ellenségei” nem kérhették vissza az ingatlanukat), egyetlen különbség, hogy itt egyéni eljárás keretében lehetőség volt arra, hogy a

---

⁵¹¹ MOL M-Ks 276. F. 53. cs. 136. ó.e. Előterjesztés a város- és községgazdálkodás munkájának javításáról, 1953. augusztus 29.

⁵¹² 27/1959. (V. 7.) Korm. rendelet az állami tulajdonban álló kisebb házingatlanok elidegenítésének szabályozásáról

⁵¹³ Körner–Nagy 2006: 172.

⁵¹⁴ 1957. évi törvényerejű rendelet az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről

⁵¹⁵ A rendelet 1958-as módosítása ezt egy lakás és egy üdülés céljára szolgáló ingatlanban pontosítja. Vö. 1958. évi 13. törvényerejű rendelet az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 1957. évi 28. törvényerejű rendelet módosításáról

korlátozástól eltekintsenek. A kezdeti nagyvonalú ügykezelést itt is némi szigorítás követte, miután kiderült, hogy az illetékes tanácsok olyan ingatlanokat is mentesítettek, illetve olyan személyek részére is visszaszolgáltatták ingatlanjaikat, akiknek a törvény alapján nem lehetett volna. A pontosításoknak azonban nem volt visszamenőleges hatályuk.

A lakosság anyagi erejének bevonását célzó intézkedések alapvetően sikeresnek mondhatóak, hiszen 1949-től 1960-ig a magánérés építkezés végig legalább 50%-kal meghaladta az állami lakásépítés volumenét, és 1953-tól az évtized végéig számában is folyamatosan növekedett.⁵¹⁶ Ez az impozáns különbség részben annak is köszönhető, hogy a magyarországi szocializmus első évtizedében alig épültek lakások állami beruházásban. A lakossági erőfeszítések súlyát és erejét azonban világos mutatja, hogy még az állami lakásépítés mennyiségi csúcspontját jelentő 1970-es évtizedben is az újonnan épített lakások több mint 60%-a magán erőforrásból épült. Ezzel a '80-as években még tovább növekvő aránnyal Magyarország a szocialista blokkon belül inkább a kivételek közé tartozott.⁵¹⁷ Másik oldalról, de ugyanezt bizonyítja, hogy mind a lakossági betétállományok, mind a lakásépítési kölcsönigénylések az 1950-es évek közepétől folyamatosan nőttek, mutatva ezzel a lakásépítési kedv erősödését, illetve a lakásínség megoldására tett állami lépések elégtelenségét. A magánépítkezés a legtöbb esetben családi házak építését jelentette. Köszönhető volt ez egyrészt a háztulajdon iránti váagnak, másrészt annak, hogy mindent összevetve ez volt a leggyorsabb és a lakosság többsége (különösen a falvakban élők) számára a legkönnyebben elérhető lakáshoz jutási mód.⁵¹⁸

A lakástulajdon létrejöttét támogató magyarországi állami akciókat a nyugat-európai gyakorlattal összehasonlítva néhány fontos különbség látszik kirajzolódni. Ezt a különbözőséget a felhasznált eszközök (szövetkezetek, államilag támogatott kölcsön, ingyenes vagy kedvezményes telek) hasonlósága még inkább hangsúlyozza. Az állampolgárok lakástulajdonhoz való juttatása, állami támogatásának célja az általunk vizsgált osztrák és nyugatnémet esetekben kivétel nélkül a társadalmi kohézió erősítése, a világegést követően egy a szélsőséges politikai eszméknek ellenállni tudó, tulajdonos társadalmi csoport

⁵¹⁶ *Statisztikai Évkönyv* 1958. Budapest, 1960. 345.; *Statisztikai Évkönyv* 1959: 345.

⁵¹⁷ Dudás János – Pákozdi Eszter 1987: A csehszlovák és a magyar lakásépítés. *Statisztikai Szemle* (65.) 11. sz. 1114.

⁵¹⁸ Az állam tudatosan a városokra, illetve a bányászok lakta településekre koncentrálna lakásépítési erőfeszítéseit. Lásd például: MOL M-KS 276. f. 53. cs. 147. öe. Előterjesztés az 1954. évi lakásépítési keretszámokról, 1953. november 17.

megteremtése volt. Ennek megfelelően az állami akciók célcsoportjának határait is meglehetősen szélesen vonták meg. Magyarországon a hasonló állami támogatás célcsoportjai az értelmiségiek és a munkások voltak, a társadalom legnagyobb részét kitevő parasztság nem vagy csak rosszabb feltételekkel vehetett részt a programokban. További különbség volt, hogy míg a nyugat-európai rendeletek jövedelmi korlátokat szabtak meg, és ezen keresztül definiálták a támogatni kívántakat, addig a magyarországi rendeletek, törvények a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíció és a lakhely szerint határozták meg a támogatottak körét.⁵¹⁹ Magyarországon tehát a társadalmi kohézió erősítése helyett az állami támogatás egyfajta jutalomként működött, melyet jól körülhatárolt társadalmi csoportok (elsősorban a városi munkásság) kaptak meg.

4.4 Összefoglalás

Összefoglalóan elmondható, hogy a szocialista időszakban végig a lakáshoz való jogra elméletileg mint alapjogra tekintettek. Ez azt jelentette, hogy az államnak kötelessége az állampolgárai lakhatásáról gondoskodni. Ezt a jogot a különböző nemzetközi egyezmények (melyekhez Magyarország a többi szocialista országhoz hasonlóan csatlakozott) is alátámasztották, sőt például a Szovjetunióban az alkotmányba is bekerült a lakáshoz való jog. Az állam törvényi kötelessége és a gyakorlat közötti feszültség végig jelen van a korszak jogi irodalmában, és valódi feloldására nem is kerül sor. A korszak lakásjoggal foglalkozó kutatói világosság látták, hogy az elégtelen gazdasági eszközök miatt az állam lakhatással kapcsolatos elvi feladatát nem képes ellátni.

A szocialista lakáspolitikáé gyakorlata már nagyon hamar, az '50-es évek közepétől kezdve fokozatosan megbékélt ezzel az ellentmondással, és bevonta a lakossági erőforrásokat a lakásépítésbe. Ezzel egyben teret adva a lakosság által előnyben részesített családi házas építkezés addig is meglévő túlsúlya fennmaradásához. A kádári kormányzat 1961-ben egy nagy levegőt véve 15 éves lakásépítési tervvel próbálta meg visszavenni a kezdeményezést a lakásépítés területén a lakossági építkezőktől. A nagy lendület ellenére legkésőbb 1970-

---

⁵¹⁹ 1954 Wohnbauförderungsgesetz, Bundesgesetz vom 16. Juni 1948, betreffend die Wiederherstellung der durch Kriegseinwirkung beschädigten oder zerstörten Wohnhäuser und den Ersatz des zerstörten Hausrates (Wohnhaus-Wiederaufbaugesetz), 1950 Erstes Wohnbaugesetz, Zweites Wohnungsbaugesetz (Wohnungsbau und Familienheingesezt), 27.07.1956. §1; Günther Schulz 1994: *Wiederaufbau in Deutschland. Die Wohnungsbaupolitik in den Westzonen und der Bundesrepublik von 1945–1957*. Düsseldorf, 255–309.

re kiderült, hogy az állam a lakásépítés területén sem képes megfelelni saját terveinek, hiába épült meg számszerűen annyi lakás, amennyit a terv előírt, az építetők szerinti megoszlás újra az állami lakásépítés lemaradását mutatta, végérvényes bizonyítva, hogy a lakáshelyzet nem oldható meg a lakossági erőforrások mozgósítása nélkül. Ehhez a kényszerhez való alkalmazkodás először csak a felépített lakások számában látszott, majd a '70-es évektől a lakásépítés támogatási és finanszírozási rendszere is átalakult, és az állam (a romló gazdasági helyzetre is reagálva) gyorsuló tempóban vonult ki a lakásépítésből.

Ha nem a lakásépítést, hanem az állami lakástulajdont, a bérlakásrendszert tekintjük át, ott is hasonló folyamatok figyelhetők meg. Bár később, mint a lakásépítés esetében, de az államosítást és a kezdeti totális kontrollt ezen a területen is fokozatos enyhülés követte. Az állam érzékelve, hogy sem szervezetileg, sem anyagilag nem képes megküzdeni a rá háruló feladatokkal, az 1970-es évektől a bérlakásrendszer finanszírozásába is igyekezett fokozatosan bevonni a lakossági erőforrásokat: emelkedett a lakbér, beköltözéskor lakásépítési hozzájárulást kellett fizetni, illetve az állam a lakások fenntartását is igyekezett (például szövetkezeteken keresztül) a lakókra hárítani. Lényeges különbség a lakásépítéshez képest azonban, hogy a közigazgatási szempontok érvényesítése és ezen keresztül a bérlakások költségéinek a lakosságra való hárítása sokkal ellentmondásosabban valósult meg. A csökkenés ellenére ennek a lakásformának a komoly állami dotációja lényegében a rendszerváltásig fennmaradt. Mindezek következtében a lakáshoz való alapjog és az az ideológiai feltevés, hogy a lakás nem áru, leginkább (de itt is csak ellentmondásokkal terhelt) a bérlakások esetében valósult meg. Az egész lakásrendszert tekintve nehezen tagadható, hogy a komoly hagyományokkal rendelkező szocialista, baloldali lakhatási elvek lényegében alig valósultak meg a korszakban.

IV. Az állami lakásépítés útkeresése. Elképzelések és gyakorlatok

1. Bevezetés

Az állami lakáspolitikai vizsgálata világosan megmutatta, hogy tömeges állami lakásépítésre a Rákosi-rendszerben alig került sor. A berendezkedő Kádár-rendszernek viszont eminens céljai közé tartozott a lakásépítés és különösen a tömeges állami lakásépítés megújítása. A gyakorlati intézkedések mellett (például a 15 éves lakásépítési terv elindítása 1961-ben) ez a lakáskérdéssel foglalkozó irodalom gazdagodását is magával hozta. Nemcsak a lakásépítés helye változott meg tehát a népgazdaságban, hanem magáról a lakhatásról, a lakásról való gondolkodás is átalakult. Ennek egyik fontos eleme volt (ahogy ezt korábban részletesen tárgyaltam is) a különböző családtípusok és társadalmi rétegek igényeinek szisztematikus megjelenítése és a közösséghez való viszonyuk tisztázása a kor építészeti szakirodalmában. Azt hiszem, könnyű felismerni, hogy a családtípusokról és a különböző társadalmi rétegek igényeiről való gondolkodás nem pusztán a lakhatást érintette, hanem a szocialista élet, együttélés alapvető kérdéseiről szólt. Hogyan épüljön fel az új, a sztálinizmustól különböző szocialista társadalom? Milyenek legyenek az alapegységei, és ezek hogyan viszonyuljanak egymáshoz?

Az MSZMP Központi Bizottság egyik 1958-as határozata szerint a „munkásosztályt és az összlakosságot legkomolyabban foglalkoztató kérdés a lakáshiány”.⁵²⁰ A korábban a statisztikákon keresztül megragadott lakáshiány-probléma tehát már nagyon korán megérkezett a pártállam legfelsőbb döntéshozói szintjére. De nem csak oda. A Központi Bizottság diagnózisától és a 15 éves lakásépítési program megindulásától nem függetlenül, mégis a kortársak számára (legalábbis a nyilvános reakciókból ez tűnik ki) némileg váratlanul a hetilapok és a folyóiratok hasábjain téma lett a lakáskérdés.⁵²¹ Az 1960–1961-ben lezajlott, a szakirodalomban részben tévesen családi ház vitának nevezett eszmecsere valójában a családi háznál jóval többről szólt. A családi ház problémáján keresztül igazából arra keresték a választ, milyen lakásformák felelnek meg a szocializmus társadalmi rendjének, ezek kidolgozásakor milyen szempontokat kell figyelembe venni, kiknek kell ezeket a szempontokat meghatározni és a kidolgozott lakástípusok használatát számon kérni. Sőt, a vita

⁵²⁰ MNL OL 288. f. 5/66. öe. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának ülése, 1958. február 11. Tájékoztató a lakáshelyzetről és javaslatok a lakáshiány enyhítésére

⁵²¹ A vita fontosabb írásait újraközli: Major–Osskó, 1981: 189–247.

során megjelenő szövegeket olvasva hamar világossá válik, hogy a szerzők hol akarva, hol akaratlanul az 1956 után útját kereső szocializmus, mai szemmel a kádárizmus lényegét igyekeztek megfogalmazni.

Mielőtt a tartalmi részeket megvizsgáljuk, érdemes egy pillanatra megállni a diskurzus formai elemeinél. Utólag jól látszik, hogy a családi ház vita az első darabja, nyitánya egy a 60–70-es éveket végigkísérő „életmódvita-sorozatnak”, melynek keretében minden alkalommal fontos közéleti kérdéseket tárgyaltak meg, lehetőséget biztosítva különböző álláspontok megjelenítésére, persze gondosan ellenőrzött körülménye között.⁵²² Feltűnő továbbá, hogy a vita viszonylag széles körben zajlott, több lapban, folyóiratban (Kortárs, Valóság, Élet és Irodalom, Magyar Nemzet) folyt egyszerre, de ezek egyike sem szakmai lap, másrészt meglepő (és ezt már a kortársak is szóvá teszik), hogy a hozzászólók többsége nem szakember, nem építész. Nem véletlen, hogy az egyik hozzászóló következetesen „írói vitaként” hivatkozik a cikksorozatra.⁵²³ Talán ezért is lépnek át a résztvevők gyorsan a szűken vett építészeti kérdéseken, és beszélnek az elvi, ideológiai dilemmákról, valamint a szocializmusról a lakhatás kapcsán.

A nagyjából egy évig tartó vita, „ankét” vagy „cikksorozat” (ahogy a kortársak nevezték) három, egymással is kapcsolatban lévő fogalompár, dimenzió köré rendezhető. Ezek közül az első a családi ház – kollektív ház kettőse. Ezen a síkon a szocializmushoz illő lakástípust keresve két érvelési mód küzdött egymással. Az egyik azt hangsúlyozta, hogy a családi ház pazarlóan használja fel a népgazdaság erőforrásait, ráadásul a közösségből való menekülést, kilépést, az önmagáért való életmódot erősíti, korabeli terminológiával élve a kispolgári életmód melegágya. A kispolgári életmód (hangzik el a vitában) ezzel a kivonulással, individualizmussal a szocializmushoz illő kollektív életmód ellentéte. Éppen ezért a családi ház csak szükséges rossz lehet, kismértékű állami támogatása is csak akkor elfogadható, ha a megépülő családi házak, azok tervei szigorú állami kontroll alá kerülnek. Ezt az

---

⁵²² Majtényi György 2018a: Kicsi vagy kocsi? A familizmus születése. In: uő: *Egy forint a krumplis lángos*. Budapest, 193–202.; Tyekvicska Árpád 2000: Frizsiderszocializmus. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története, I. rész*. Budapest, 260–264.; Mink András 1998: Kesudió. *Beszélő* (3.) 7–8. sz. 116.; Fekete Gyula 1972: *Éljünk magunknak? A Nők Lapja vitájának anyagából*. Budapest.

⁵²³ Major–Osskó, 1981: 233.

álláspontot képviselte árnyalatnyi eltérésekkel a vitát elindító Sipos Gyula, Barsi Dénes (mindketten népi írók) és kifejezetten radikálisan az építész Major Máté.⁵²⁴

A velük szemben érvelők arra hívták fel a figyelmet, hogy a közösséget, a közösségi tudatot nem egy lakástípussal és nem egy lakástípuson belül, hanem egy városrészen, egy szomszédsági egységen belül kell és lehet megteremteni. A családi házzal szemben megengedő Granasztói Pál azzal érvelt, hogy a családi házas övezetekben is kialakulhat közösség, és a kollektív házban is lehet valaki magányos, bezárkózó.⁵²⁵ A megoldás kulcsa szerinte a jó „urbanisztikai forma” (ilyen például szerinte a Ring Bécsben), illetve a közösségi intézmények megépítése. Nem várt támogatást kapott a családi ház gondolata Fonál Sándortól, az Országos Tervhivatal munkatársától, aki Veres Péterhez hasonlóan az anyagi szempontokkal érvelt.⁵²⁶ Azt hangsúlyozta, hogy a közművek hiánya miatt falun nem valósíthatóak meg a Major által javasolt kollektív házak, egyszerűen hiányoznak hozzá az állami erőforrások, illetve a 15 éves lakásépítési terv célkitűzéseinek megvalósításához szükség van a lakásigénylők erejének bevonására. Ez pedig csak a családi házakon keresztül valósítható meg. A vitát lezáró cikkében Trautmann Rezsó építésügyi miniszter is ezt erősítette meg, immár hivatalos álláspontnak nevezve a magánérs családiház-építés szükségességét, egyben elvetve az ideológiai fenntartásokat.⁵²⁷

Ezzel el is érkeztünk a vita következő dimenziójához, a praktikum és az ideológia ellentétéhez. Ebben a dimenzióban már sokkal inkább a szocialista életmódról, annak értékeiről, illetve ezek megteremtéséről volt szó. A küzdő felek részben ismerősek lehetnek a családi ház – kollektív ház dimenzióból, de új szereplők is belépnek a vitába. Az ideológia szigorú érvényesítésének képviselői (élükön Major Mátéval) azt hangsúlyozzák, hogy a kispolgári életmód ellentmond a szocialista ideológiának. Ennek megfelelően az állam nem támogathatja a családi házat mint lakhatási formát, sőt valójában a magánérs lakásépítés is csak átmeneti megoldás lehet, hiszen az már létezésével hitelteleníti az állam által képviselt

⁵²⁴ Sipos Gyula 1960: Kinek építkezünk? *Kortárs* (4.) 6. sz. 920–925.; Major Máté 1960: „Sziget”-ház, „szigetlakás” – vagy közösségi otthon? *Kortárs* (4.) 11. sz. 749–756.; Barsi Dénes 1961: Kulcs a lépcső házban - lakásépítészeti tünődés Sztálinvárosból. *Kortárs* (5.) 1. sz. 120–123.

⁵²⁵ Granasztói Pál 1961: Város és otthon. *Kortárs* (5.) 1. sz. 113–119.

⁵²⁶ Fonál Sándor 1961: Még egyszer a lakáskérdésről. *Valóság* (4.) 3. sz. 22–34.; Veres Péter 1961: Lakáseszmény-életeszmény. *Élet és Irodalom* 1961. január 20. 9–11.

⁵²⁷ Trautmann 1961: i. m.

szocialista eszmét. Ennek megvalósulása érdekében az államnak aktív propagandát kell kifejtenie a családi ház és a magánérs lakásépítés ellen.⁵²⁸

A praktikum oldaláról közeledők, akik az egyértelmű többséget alkották, nemcsak a korábban már említett gazdasági szükségszerűséggel érveltek, hanem ennél jóval tovább menve, a magányra, a magántulajdonra való vágyat védték meg, illetve a saját ízléshez való jog mellett álltak ki. Úgy látták, hogy a társ-, ágy- vagy albérletből menekülő munkás családi ház iránti vágya nem jelenti azt, hogy hátat kíván fordítani a szocialista társadalomnak, illetve nem a családi ház tesz valakit kispolgárra.⁵²⁹ Éppen ezért a családi ház után vágyók megbélyegzése (sic!) nem csak mélységesen igazságtalan, hanem eltávolítja az embereket a szocialista eszméktől, olvasható a megjelent írásokban. Nagyon fontos dolognak lehetünk itt szemtanúi. A lakáskérdésre adott hagyományosan baloldali szocialista válasz (a kollektív lakhatás) és a szocialista eszme, életmód kapcsolata kérdőjeleződik meg a diskurzusban, és erősödik fel egy új hang: hagyományosan (kis)polgári keretek (családi ház) között is lehet szocialista módon élni!

Az új hang, a praktikum fontossága nemcsak az értelmiségi vitákban jelent meg, hanem az egyszerű lakáshasználónak szánt irodalomban is. A következőkben az életmód-tanácsadó könyvek, brosúrák segítségével azt vizsgálom, hogy az állam milyen gyakorlati lépéseket javasolt, milyen konkrét megoldási formákat kínált fel a lakások használóinak annak érdekében, hogy meglévő lakásaikban a legjobb lakhatási élményt érhék el. Ez természetesen még mindig nem a konkrét gyakorlatok szintje, tehát azt nem tudjuk meg, hogyan használják az emberek a lakásaikat, de ezek a források mégiscsak lehetőséget nyújtanak arra, hogy megvizsgáljuk, hogy a kortárs (magyar és nemzetközi) építészeti szakirodalomban fontossá váló konyha és az étkezés, illetve a „családi ház” vitában is fontossá váló magánélet – közösségi élet problematikáját miként fordítja le kézzel fogható praktikákra az állam a polgárai számára.

A tanácsadó irodalomban a magánélet-társasélet közötti feszültség a zsúfoltság és a több generáció vagy esetleg idegenek (társbérlet) együttéléséből jelentkező problémák kapcsán tematizálódik. A felkínált megoldások kettősek. Egyrészt a belátás, az alkalmazkodás,

⁵²⁸ Sipos 1960: 920–925.; Major 1960: 749–756.; Barsi 1961: 120–123.; Sötér István 1961: Városi ábrándok. *Kortárs* (5.) 3. sz. 443–447.

⁵²⁹ F. Rác Kálmán 1961: Fejlettebb lakástípusokat. *Kortárs* (5.) 1. sz. 123–124.; Komlós 1961: i. m.

az empátia, a másik ember iránti érdeklődés fontosságát és erejét hangsúlyozzák, másrészt nagyon kézzel fogható ötleteket adnak arra, hogyan lehet függönnyel, bútorokkal elhatárolni úgy a rendelkezésre álló teret, hogy az megkönnyítse az együttélést. Az 1950-es évek végén az épülő és rendelkezésre álló lakásoktól nem függetlenül fontos témává vált a kislakások megfelelő használata is. Ezen lakásforma kapcsán a sokáig megvetett hallt is rehabilitálják, hiszen kislakásos perspektívából a lakótér minden részét kényszerűen hasznosítani kellett. Ennek megfelelően az ebédlő eltűnésével a családi étkezések ajánlott helyszíne vagy a konyha (lakókonyhaként), vagy a nappali lett.⁵³⁰

Fontos kérdésként merült fel a korábbiaktól eltérően a nő helyzete a családban. Halvány emancipálódás figyelhető meg a tanácsadó irodalomban. Egyre inkább követelménnyé vált, hogy a nő (mivel egyenrangú társa a férfinak a termelőmunkában) ne egyedül végezze a házimunkát. De míg 1956-ban példaként Lenint hozza fel Pataki Mária, aki „hatalmas elfoglaltsága mellett is tudott időt szakítani arra, hogy feleségének a háztartásban segítsen”,⁵³¹ addig egy hasonló 1961-es kiadványban Lenin már nem szerepel, helyette viszont kimondták: a nőknek saját maguknak kell kivívniuk magánéletükben az egyenjogúságot.⁵³² 1956-ban még fel kellett mutatni egy „hőst” a házimunka megosztásának elfogadtatása érdekében, 5 évvel később már elég volt utalni az asszonyok érdekérvényesítési lehetőségeire. A hatvanas évek elejére teremtődik meg a tanácsadó irodalomban az emancipált nő ideálja, aki egyszerre dolgozik és tartja kezében otthonának, lakásának és családjának dolgait.⁵³³

1965-ben jelent meg az első (a következő években lényegében változatlan szöveggel újra kiadott) *Lakáshasználati útmutató*, mely kifejezetten az új építésű lakások használatának rejtjelmeibe igyekezett bevezetni a lakókat. Az előszóából kiderül, hogy az illetékesek úgy érezték, a lakók nem igazán tudják helyesen, jól használni a lakásokat. A helytelen használatból pedig komoly kár származhat. Mivel a legfőbb cél a károkozás elkerülése volt, az útmutató elsősorban a mindennapi tárgyhasználat során felmerülő kérdésekre

⁵³⁰ Gyarmati Irén 1957: *Kis lakásból szép otthon*. Budapest, 5–81.

⁵³¹ Pataki Mária 1956: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, 28.

⁵³² Pataki Mária – Kelemen Zsuzsa – Molnár Anna 1961: *Korszerű háztartás, kellemes otthon*. Budapest, 3–5.

⁵³³ Szabó Sára – Végh Elizabeth: „Otthon békéje, derűje, a családi élet szépsége” – Nemi szerepek és családi viszonyok az 1950-1960-as évek tanácsadó irodalmaiban. (2023. szemináriumi dolgozat: A lakhatás a 19–20. században – kutatószeminárium ELTE TÁTK SZOCMA-ÖTKK.)

összpontosított, de áttételesen itt is megjelennek a konyha, illetve a magánélet és a közösség viszonyából levezethető problémák.

A konyha tipológiája a *Lakáshasználati útmutató*ban időben folyamatosan finomodik. Az első kiadványban szereplő lakókonyha, konyha, főzőfülke és étkezőfüle négyeshez később a főzőszekrény csatlakozik.⁵³⁴ A lakókonyha egyszerre volt helye az étkezésnek és a főzésnek. A konyha, mivel a lakókonyhánál kisebb, csak az étel elkészítésére szolgált. Az elkészített étel elfogyasztására az étkezőfülke biztosított helyet. A garzonlakásoknál, melyek inkább a '60-as évek második felében kerültek az állami építészeti figyelem középpontjába, a főzőszekrény vette át a konyha szerepét. Ennek a funkciónak az ellátására természetesen csak korlátozott mértékben volt alkalmas. Mivel azonban ezek a lakások egy vagy maximum két fős, gyermek nélküli háztartások számára készültek, a konyha hiánya vagy csökevényes volta elméletben és a tervező asztalon nem jelentett problémát.

A lakáshasználati útmutató alapján a magánélet és a társasélet viszonya is vizsgálható, hiszen a közösség és egyén viszonya a mindennapok szintjén – a nagy lakótelepeken különösen – szabályozásra szorult. Árukkodó, hogy a különböző praktikus tanácsokban a közösségi tér mindig mint közös használatú tér jelenik meg, ahol az egyéni cselekvések találkoznak, esetleg ütköznek, és sohasem úgy, mint a közös cselekvésnek, az együttélésnek a tere. Érdekes megfigyelni, hogy bár a közös használatú terek és a magánhasználatú tér, illetve mindkét térhasználati forma védelemben részesül, a magánélet védelme azonban minden esetben felülírta a közösségi életet. A csend, a visszahúzódnak lehetőségének biztosítása és fontosságának elismerése minden esetben a kiemelten védendő értékek közé tartozott.⁵³⁵ A lakáshasználati útmutatók, a lakberendezési könyvek és az 1965-től megjelenő lakáskultúra magazin folyamatos tanácsai ellenére a lakótelepi lakások szűkössége miatt a magánélet és a társasélet feszültsége a korszak egészében problémát jelentett. Jól mutatja ezt, hogy még a lakások tervező építészek által készített bebútorozási tervekben is csak a 1980-tól jelent meg az fekhelymentes nappali.⁵³⁶

⁵³⁴ *Lakáshasználati útmutató* 1965. É. M. Építésügyi Dokumentációs Iroda, 8–9.; *Lakáshasználati útmutató* 1968. Építésügyi Tájékoztatói Központ, 10–11.

⁵³⁵ *Lakáshasználati útmutató*, 1965: 12–15.; *Lakáshasználati útmutató*, 1968: 15–17., 103–104.; *Lakáshasználati útmutató* (Előregyártott paneles. épületek lakásaihoz), 1968. Építésügyi Tájékoztatói Központ, 14–16., 77–78.

⁵³⁶ Vörös Kati 2023: A korszerű otthontól a beton méhkasig. In: Smiló Dávid (szerk.): *Jutasi olvasókönyv*. Budapest, 212–246.

2. Az állami lakásépítés a gyakorlatban

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a vonatkozó vitákban és életmód irodalomban is megjelenő szempontok hogyan mutatkoznak meg az állami lakásépítés gyakorlatában. Ennek érdekében három olyan kísérleti projektet választottam ki, melyek az állami lakásépítésben addig használatos mintákat felül akarták írni, azaz valami újjal kísérleteztek. További szempont volt, hogy ezen kísérletek során az építetők nem egyéni, speciális igényekre és ennek megfelelően speciális megoldásokra koncentráltak, hanem az egyéni igényekre általános válaszokat próbáltak adni, olyan válaszokat, melyek gazdaságosan alkalmazhatóak a tömeges lakásépítésben. Ezen törekvéseik során akarva-akaratlanul kénytelenek voltak az általános elveket, megfogalmazott dilemmákat újragondolni és a gyakorlat nyelvére lefordítani, vagyis konkrét alaprajzokba önteni. Látni fogjuk, hogy ezek a megoldási kísérletek nem mindig teremtek gyümölcsöt, de gyakran éppen a kudarok és elutasítások vizsgálata segít abban, hogy az olyan komplex problémákkal, mint a lakhatás, kapcsolatos gyakran rejtett, nem tudatos, többségi értékrendeket segítenek láthatóvá tenni. Ezeknek a céloknak a Zalotay Elemér féle Szalagház, az Óbudai Kísérleti Lakótelep és a Budafoki Kísérleti Lakótelep felelt meg a legjobban. A kísérleti lakótelepek mellett negyedikként a Békásmegyeri Lakótelepet fogom elemezni, elsősorban azért, mert bár nem kísérleti jellegű, de tipikus mintapéldánya a kádári lakótelepépítésnek. A lakótelepépítési hullám csúcspontján felépülő Békásmegyeri lakótelep szépen megmutatja, hogyan, milyen mértékben jelennek meg végül a kísérletek eredményei a tömeges lakásépítés hétköznapjaiban.

2.1 A Szalagház

Az elutasítás hasznosíthatóságáról írtak után talán érthető, hogy a Zalotay Elemér által tervezett Szalagház miért került a kiválasztott lakótelepek sorába. Éppen azért segít a feltett kérdések megoldásában, mert sohasem valósult meg, és ennek legfontosabb oka az Építésügyi Minisztérium, az állami oldal egyértelmű elutasítása volt. Az állami szervek néhány éves vita után elvetették a Zalotay Elemér és Böröcz Imre által kidolgozott tervet. Mindezek ellenére azt gondolom, érdemes a tervet vizsgálat tárgyává tenni, mivel egyrészt radikális kritikáját nyújtotta az együttélés és a lakhatás korabeli állami víziójának, másrészt a tervet övező vita során egyértelművé lett, hogy a szakma és a közvélemény jelentős része szimpatizált Zalotay elképzeléseivel. Azaz éppen az elutasítás és vita segít abban, hogy az

állami elképzelések körvonalait élesebben meg tudjuk húzni, és az elvek mögött rejlő gyakorlati képzeteket megragadhassuk.

Zalotay Elemér a Sipos Gyula által elindított „családi ház” vita kapcsán fogalmazta meg először átfogóan a nyilvánosság számára szalagházának koncepcióját.⁵³⁷ Alkalmazkodva a vita fő kérdéséhez (Hogyan kell lakni a szocializmusban?), Zalotay abból indult ki, hogy Magyarország társadalmi fejlődése már forradalmi, de az állami lakótelepek nem igazán különböznek a korszerű, kortárs nyugati (értsd: nyugat-európai) lakótelepektől. Kritikájában azt hangsúlyozta, hogy a jelenlegi lakásépítés a kispolgári igényeket célozza, pedig a munkásság nem biztos, hogy ezt kívánná. Ezért a lakáskérdés valódi megoldását olyan otthonok építése jelentené, melyek egyszerre valósítják meg a „kollektív élet és a természettel szerves kölcsön-kapcsolatban álló szeparált otthon valamilyen formáját”, és eléri a nyugati luxus lakások színvonalát.⁵³⁸

Ennek a hiánynak a betöltésére fejlesztette ki Zalotay Elemér a Szalagház koncepcióját. Elképzelése szerint a Szalagház, szemben az addig szokásos lakótelepekkel, nem több kisebb-nagyobb épületből állt volna, hanem Le Corbusier marseille-i Unite d’Habitation-jához hasonlóan egy épületben egyesítette volna az egész lakótelepet. Egy épületbe rendezte a lakások és a kiszolgáló egységek (étterem, mosoda, könyvtár, étellift) egészét. Lényeges különbség volt azonban, hogy a tervezett Szalagház jóval nagyobb lett volna, mint példaképének Marseille-ben és Berlinben megvalósult alkotása. A Szalagházban nagyjából 20 000 lakásban 80 ezer embert helyezett volna el Zalotay, és az Unite d’Habitation-nal szemben komoly hangsúlyt fektetett volna a sportra és a természettel való kapcsolatra is. A körülbelül a mostani békásmegyeri lakótelep helyén 2–3 km hosszan húzódó 40 emelet magas épületet sportpályák és uszodák vették volna körül, és közösségi közlekedés (a HÉV) kapcsolta volna össze a városközponttal.⁵³⁹

A lakótelep formai jegyei és a Szalagház körül kialakuló vita, a tervet támadó és támogató megszólalások is azt a sejtést támasztanak alá, hogy a Szalagház valójában a klasszikus, baloldali ideáloknak megfelelő közösségi együttlakásnak igyekezett keretet adni. Ez

⁵³⁷ A vitáról lásd: Major–Osskó 1981: 189–247.

⁵³⁸ Zalotay Elemér 1961a: A szalagház. *Kortárs* (5.) 1. sz. 920–921.

⁵³⁹ Veres 1961: i. m.; Pesold Ferenc 1961: A szalagház ember. *Esti Hírlap* (6.) 10.; Arday Aladár 1961: Lakótelep – végre sportpályákkal. *Népsport* (17.) 8. sz. 3.; V. Gy. 1961: Negyvenemletes „szalagház” terve készül. *Hétfői Hírek* (5.) 26.

részben igaz, hiszen a tervezők a szocialista elveknek megfelelő lakástípust keresték, de ha a lakások alaprajzáról és kívánatos, tervezett használati módjáról tett tervezői megnyilatkozásokat vizsgáljuk, felfedezhető egy másik tendencia is. Zalotay Elemér ugyan a közösségi étkeztetésre hivatkozva kisebb konyhát és a legújabb technikai vívmányokat tervezett a Szalagház „luxuslakásaiba”, de a nappali, a gyerekszoba és a szülői háló elkülönítésével a lakásokban éppen a családon belüli visszavonuláshoz is szükséges privát teret igyekezett létrehozni. Hasonló törekvés figyelhető meg az erkélyeknél is, melyeket hangsúlyosan úgy tervezett, hogy a szomszéd ne láthasson be.⁵⁴⁰

A Szalagház tehát világos válaszokat ad az étkezés és a konyha, illetve a magánélet-társasélet lakáson belüli helye körül kialakuló dilemmákra. Annak ellenére, hogy az étkezést és a főzést alapvetően házon kívül képzelel el, és a társasélet súlypontját is a közösségi terek felé tolná el, a lakások kialakításakor alapvető szempont szülők és a gyermekek életterének elkülönítése, illetve a nappali és a hálósobák elválasztása egymástól. Ezzel egyszerre akar megfelelni az „új forradalmi társadalomfejlődésnek”, mely a kollektív életmód felé mutat, és a visszahúzódás, visszavonulás igényének. Amiről viszont mélyen hallgat a Szalagház tervezője, az a nő szerepe a családban és helye a lakásban. A Szalagházzal kapcsolatosan erre csak Szelényi Iván reagál a szabadidő és a nők helyzetének kapcsolatát kutató cikkében, kijelentve, hogy az ilyen új lakhatási formák és a jól felszerelt lakások segíthetnek abban, hogy a nő kiszabaduljon a házimunka fogságából.⁵⁴¹

Nagyon sokat mondóak a Zalotay-féle tervre adott laikus, szakmai és állami reakciók. Míg a Kovács András által készített (a Szalagházat egyértelműen támogató) dokumentumfilmben megszólaltatott fiatalok mindegyike szívesen beköltözött volna a szalagházba, és a szakmai nyilvánosság is (ha némi mosolygással együtt) többé-kevésbé pártolta az elképzelést, a hivatalos minisztériumi közegben a tervezetnek teljes elutasítás jutott osztályrészül. Az ellenérvés annyira erős volt, hogy az végül Zalotay Elemér kényszerű emigrációjához vezetett. Tanulságos a Szalagházról való vitát lezáró minisztériumi nyilatkozatban megjelenő érvelés. A terv anyagi és technikai akadályai mellett (például, hogy a 20 000 lakás felépítése lényegében felemésztené az adott év lakásépítésre szánt állami keretét) a

⁵⁴⁰ Zalotay Elemér 1959: A szalagház. *Élet és Tudomány* (14.) 3. sz. 326–329.; Zalotay Elemér 1961b: Lakás a szalagházban. *Élet és Tudomány* (14.) 2. sz. 1023.

⁵⁴¹ Szelényi Iván 1962: A szabadidő és a nők helyzete. *Valóság* (5.) 4. sz. 70–75.

minisztérium azt hangsúlyozta, hogy „a lakás nem alvásra való, és a jövőben még inkább nem lehet csak az. Abban meghitt családi élet zajlik, gyermekeket nevelnek, vendégeket fogadnak stb. Az elképzelés szerinti lakásban ez éppen a kolosszális méretek, a szorosan vett négy fal közé zárt óriási embertömeg miatt elképzelhetetlen. Ezt nem pótolja a publikált természettel való közelség.”⁵⁴² Tehát éppen arra a kispolgárinak mondott értékrendre hivatkoztak, amivel szemben Zalotay a maga haladónak, forradalminak tartott koncepcióját megfogalmazta.

2.2 Az Óbudai Kísérleti Lakótelep (OKL)

Az OKL felépítését az Építésügyi Minisztérium kezdeményezte 1957-ben, azzal a céllal, hogy a projekt kapcsán kidolgozott tervek és néhány már létező títusterv felépítésének gazdaságosságát és a felépült lakások használhatóságát teszteljék, összehasonlítsák. Ebben a minisztérium (úttörő módon) nagymértékben támaszkodni kívánt a lakosság véleményére. Nem csak a lakosság véleményére fektettek azonban nagy hangsúlyt. Kiemelt figyelmet kapott az OKL propagandája is. Éppen ennek kapcsán keletkeztek jórészt azok a források, amelyek alapján a lakótelepet és a lakótelepen épült lakásokat elemezni fogom.

A kísérlet kezdeti céljai közé tartozott a tipizálásra legmegfelelőbb épület- és lakásfajták kiválasztása, a tervezés és annak bírálata során fel nem ismerhető hibák feltárása, az új beépített berendezések és anyagok tesztelése a tömeggyártás számára, illetve „a lakások be-
bútorozásával egyértelműen bizonyítani, hogy azok használhatóságának előfeltétele a korszerű lakásbútorok szériagyártása”.⁵⁴³ A terv megvalósítása érdekében három ütemben tervpályázatok sorát írták ki. Az első ütemben kiírt szerkezeti pályázatok eredményei (födémek, ajtók és ablakok, konyhaberendezések, beépített szekrények) alapján írták ki a második ütem lakástervpályázatát, aminek nyertes pályázatai pedig a lakásbútor tervpályázatnak szolgáltattak alapot.

1958. október 30-án az Építésügyi Minisztérium és a Fővárosi Tanács aláírta a Bécsi úton létesítendő kísérleti lakótelep megépítéséről szóló megállapodást, december 8-án kihirdették a lakásterv pályázat eredményét, és az építkezés közben fellépő problémák ellenére

⁵⁴² Major–Osskó 1981: 271–273.

⁵⁴³ MOL XIX-D-3-u 53.doboz Kísérleti lakások – Új berendezések [1960]

1960. november 1–15. között megrendezték a lakásokat bemutató kiállítást.⁵⁴⁴ Ekkorra természetesen még nem készült el a teljes lakótelep, de az épületek és lakások jó része már igen.

A kiállítást szervező minisztérium nem sajnálta a fáradságot a közönség meggyőzése érdekében. A beharangozó újságcikkek, kisfilmek mellett felkérték a lakásokat tervező építészeket, hogy vegyenek részt a kiállításon, és népszerűsítsék saját lakásaikat. Ezen túlmenően, hogy a tervezők által ideálisnak tartott lakáshasználatot népszerűsítsék, két egyforma alaprajzú lakás közül az egyiket hagyományos bútorokkal, a másikat a bútortervpályázat nyertes modern bútorokkal rendezték be.⁵⁴⁵ Így kívánták bizonyítani, hogy az új bútorokkal sokkal jobban használhatóak a bemutatott lakások, mint a régi, hagyományos bútorokkal.

Az OKL végül legfőképpen az új alaprajzi rendszerek kipróbálását szolgálta. Ezeknek az új alaprajzoknak a sarokpontjai a következők voltak: egyrészt igyekeztek a lakások technikai felszereltségét fokozni (beépített konyha, beépített szekrény, melegvíz), másrészt törekedtek arra, hogy kis alapterületen belül is viszonylag nagy, de egyben kellően differenciált lakóterületet is biztosítsanak. Mindkét törekvés összefügg a konyha szerepével és a magán- és társasélet feszültségének oldásával.

Az étkezés helye – a konyha

Kiemelt szempont volt a lakások prezentációjánál azok technikai felszereltsége. Már a kísérleti lakótelep felépülését megelőző diskurzusok fontos eleme volt, hogy az elérni kívánt „kulturált életmód” fontos feltétele a lakások technikai felszereltségének minősége. Nem véletlen, hogy az OKL-hez kapcsolódó tervpályázatok kiírásában is fontos szerepet játszott a megfelelő technikai felszereltség. A lakásokat bemutató kiállításon és a propagandaanyagokban ez elsősorban a konyha példáján keresztül jelent meg.

A konyha központi helyét a lakásépítési projektben jól mutatja, hogy először egy szerkezeti tervpályázat során választották ki a megfelelő konyhabútort, majd ezt a konyhabútort kellett a lakástervpályázatban minden építésznek felhasználnia. Tehát annak ellenére, hogy a

---

⁵⁴⁴ MOL XIX-D-3-ji 6. doboz Előterjesztés, jelentés az ÉM „C”-tervének az 1959. évi végrehajtásáról és javaslat a további feladatokra és MOL XIX-D-3-u 53. doboz. Megállapodás az ÉM és a Fővárosi Tanács között.

⁵⁴⁵ MOL XIX-D-3-u 53. doboz Óbudai lakásbemutató dosszié

lakótelepen 23 különböző ház épült fel, a konyhabútor és a konyha technikai felszereltsége mindenütt egyforma volt.

1959-ben a *Nők Lakja* hosszú cikkben mutatta be az Óbudai Kísérleti Lakótelepet. Ebben a cikkben a konyhát kis „laboratóriumnak” nevezi Mináry Olga. Saját tervének bemutatásakor hangsúlyozta, hogy ugyan kisebb, mint a korábbiak, de sokkal kényelmesebb és gyorsabb munkavégzést tesz lehetővé.

„Az így berendezett konyha, mintegy fele a réginek, a háziasszony mégis tágasabbnak érezheti, mert minden kéznél van benne. Az asztalnál ülve, krumplihámozás közben egyetlen kézmozdulattal, egyetlen lépés nélkül begyűjthetja a gázt, majd helyéből ki sem mozdulva leöblítheti a piszkos tányért...”⁵⁴⁶

Mináry Olga szavaiból is kitűnik, hogy a tervezőkkel szemben támasztott fontos kíváncsi volt, hogy kisméretű, de komplex, jól használható alaprajzokkal rendelkező lakásokat tervezzenek. A kis méret által gúzsba kötve valójában csak a kiszolgáló helyiségek és a lakótér arányával lehetett játszani. Négy (természetesen némileg átfedő) altípusba rendezhetők a tervezők által kidolgozott megoldások.

Főleg a kis garzonokban (6. ábra) alkalmazott megoldás volt a főzőfülke, ez azt jelentette, hogy (feltételezve, hogy az itt lakó 1 vagy két személy nem igényel komoly főzési

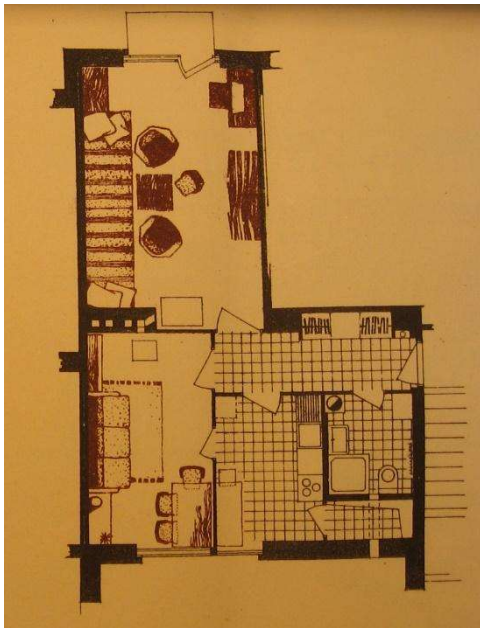
6. ábra. Zdravits János, KÖZTI, 201-es jelű lakóépület.

⁵⁴⁶ Zsigmondi Mária 1959: Tágas horizont. *Nők Lapja* (11.) 1959. március 5.

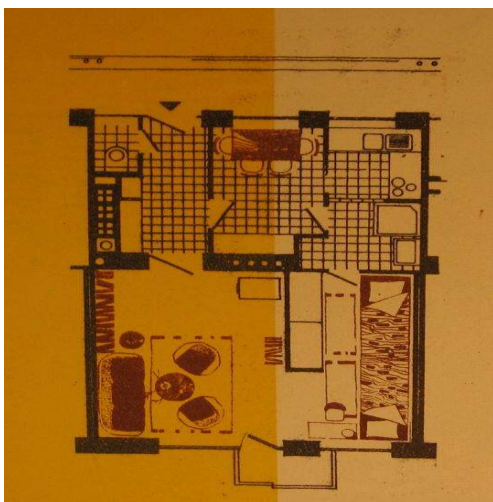
lehetőséget) a konyha rovasára bővítették a lakóterületet. Így a konyha valóban csak főzésre volt elég, viszont 30–40 négyzetméteren két szobát is el tudtak különíteni a tervezők.

A következő megoldás (immár némileg nagyobb alapterület mellett) a konyha több-funkcióssá tételével tette jobban használhatóvá, praktikusabbá a lakást (7. ábra).

7. ábra. Árkai István – Regula Ede Lakóterv 315-ös jelű lakóépület.

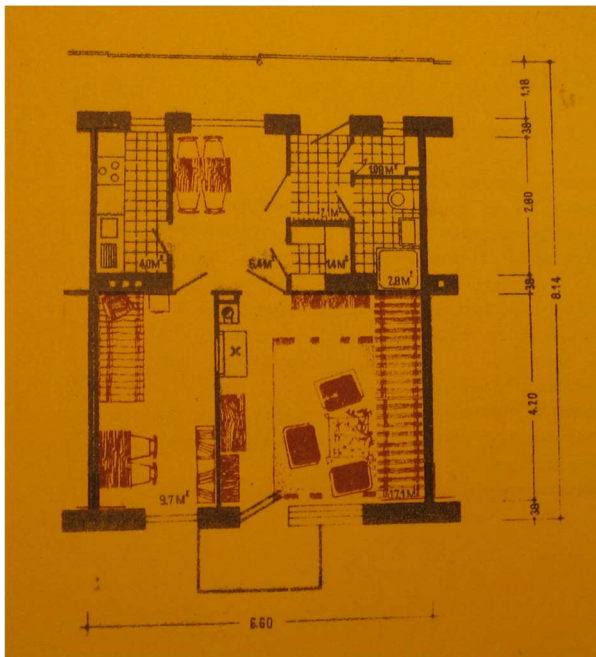
Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tervező ketté osztotta a konyhát: egy főző (azaz munka) részre és egy étkező részre. Így a konyha már nem csak főzésre szolgált. Ezen a vonalon haladt tovább az alaprajzok harmadik típusa (8. ábra).

8. ábra. Radnai Lóránt LAKÓTERV – Rimanóczy Jenő IPARTERV 404-es jelű lakóépület.

Itt a gépesítés nyomán felszabaduló területet már leválasztották a konyháról, és az étkező önálló helyiség lesz, vagy egy nagyobb szobának, általában a nappalinak kiegészítő része. A negyedik alaprajz-csoportban (9. ábra) a külön étkezőtér, mivel ablakot is kap, akár szobaként is használható.⁵⁴⁷

Az étkezőt és a konyhát „csak akkor érdemes szétválasztani, ha az étkező nappali tartózkodásra is helyet nyújt. [...] sajnos a lakók általában rosszul értelmezik, és valami konyha-kiegészítő helyiséget rendeznek be ebben.”⁵⁴⁸

9. ábra. Körner József, LAKÓTERV, 420-as jelű lakóépület.

A fent ismertetett alaprajzi megoldások nagyon szépen illeszkedtek az elméletben kidolgozott lakástípusokhoz, talán nem véletlen, hogy a konyhával és az étkezővel kapcsolatos alaprajzi megoldások a kísérleti lakótelepet bemutató kiadványban is külön hangsúlyt kapnak.

⁵⁴⁷ Csordás Tibor 1960: *Óbudai Kísérleti Lakótelep*. Budapest.

⁵⁴⁸ Mináry Olga kommentárja 1962: P.1. jelű lakóház. Budapest, Óbudai Kísérleti Lakótelep. *Magyar Építőművészet* (11.) 2. sz. 21.

Magánélet – társasélet

A már említett az Óbudai Kísérleti Lakótelepen megépítendő lakásokkal szemben megfogalmazott általános követelmény a „kulturált életmód”, a legkorszerűbb technikai eszközök használata mellett, mely a konyhában testesült meg, a „visszavonulás lehetőségének” biztosítását is jelentette minden családtag számára.⁵⁴⁹ Így a magánélet és a társasélet kettőssége fontos szempontként jelent meg az Óbudai Kísérleti Lakótelepnél lakásainál is. Mivel a konyhával szemben itt mindenféle standardizálás hiányzott, nem igazán lehet egységes átfogó képet rajzolni a megoldásokról. Annyi viszont biztosan állítható, hogy a pályázó építészek komoly erőfeszítéseket tettek a magán- és a társasélet elválaszthatóságának biztosítása érdekében.

Ez azokban az egyemeletes sorházakban volt a legkönnyebben megoldható, ahol a pályázati kiírás szerint kétszintes lakásokat kellett elhelyezni az építészeknek. A feladat újszerűségét és a lakástípus hiánypótló jellegét jól mutatja, hogy a legtöbb pályázat erre a típusra érkezett be. A végül megvalósuló épületeknél a kétszinteségből következő, a nappali és a hálólhelyiséget egyértelmű elválaszthatóságát dicsérte a korabeli építészeti kritika.⁵⁵⁰ Mivel ezek voltak a lakótelep legnagyobb lakásai (77 m², hat fő számára) a visszavonulás lehetősége viszonylag könnyen biztosítható volt. A jóval kisebb méret miatt komolyabb kihívás volt ezt elérni a lakótelep más lakástípusainál, így a visszahúzó fogalma ezekben az esetekben nehezebben értelmezhető. Egyértelmű tendenciaként figyelhető meg ennek ellenére ezeknél a lakásoknál a kis közlekedő területek árán a lehető legnagyobb lakóterek megteremtése, ezen belül is a törekvés egy olyan helyiség (a nappali) kialakítására, ahol legfeljebb csak egy fekvőhely elhelyezése kívánatos.⁵⁵¹

A Radnai Loránd és Rimanóczy Jenő által tervezett házban (404. jelű épület) megépülő lakásokban például az étkező és a lakótér elválasztása és a hálólfülke külön (igaz csak a fürdőszobán keresztül) megközelíthetősége a társas és a magánélet elválaszthatóságának lehetőségét teremti meg 42 m²-en.⁵⁵² Körner József terve – hasonló alapterülettel gazdálkodva és szintén a függőfolyosós megoldást alkalmazva – az étkezőt inkább a nappalihoz

⁵⁴⁹ Valentiny Károly 1959a: Ismertetés az É.M. “C” tervének tervpályázatáról. *Magyar Építőipar* (8.) 2. sz. 97–98.; Egressy Imre 1959a: Korszerű konyhák és varibiális berendezésük. *Magyar Építőipar* (8.) 2. sz. 108–109.

⁵⁵⁰ Valentiny Károly 1959b: Lakástervpályázat. *Magyar Építőipar* (8.) 2. sz. 128.

⁵⁵¹ Valentiny 1959b: 135.

⁵⁵² Branczik Márta – Keller Márkus 2011: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet*. Budapest, 150.

köti, igaz, az egyes szobák itt is külön bejáratúak.⁵⁵³ Ugyanígy Mináry Olga tervénél is külön közelíthető meg a hálószoba.⁵⁵⁴ Hasonló megoldások figyelhetőek meg az 524-es és a 620-as épületeknél is.⁵⁵⁵

Másfajta megoldást nyújt a magán és a társas elválasztására Kiss E. László, Káldos István terve az Óbudai Kísérleti Lakótelepen. Az 52 m²-es lakásokban minden helyiség megközelíthető az előszobából, de a szobákat egymástól és az étkezőkonyhától tolóajtó választotta el azért, hogy egy teret, illetve többféle térkapcsolatot lehessen létrehozni.⁵⁵⁶

Ez „lehetőséget ad az eddig csak nagy lakásoknál található közösségi és társaséletet keretezni tudó igényes térkialakítás biztosítására” – írta a korabeli szakmai kritika.⁵⁵⁷

A pozitív szakmai visszhang mellett az OKL sikerességét az ÉM Típustervező Intézetének Értékelő Osztálya által 1961-ben készített tanulmány is megerősíti: mind gazdaságossági, mind lakáshasználati szempontból fejlődést jelentettek az itt megépített lakások, és maga az építkezés folyamata sok olyan tényezőre derített fényt, melyet pusztán a tervek kritikai vizsgálata nem tett volna meg. Különösen nagy eredménynek könyvelte el a tanulmány a lakótelep és a felépítésével összekötött kiállítás hatását a bútort vásárlókra és ezen keresztül a bútoriparra. A „régii nagygarnitúrák” helyett olyan bútorok gyártása került előtérbe, „amelyek nem nagyobbak, mint amit a kényelmes használat megkíván”.⁵⁵⁸ Tehát úgy tűnik, hogy az egyik cél, a „lakosság” bútorfogyasztási szokásainak átalakítása, sikerült. Az OKL lakásainak megépítése (bár az összehasonlítás nem egyszerű, hiszen a lakótelep megépítése közben változtak a hatósági előírások – jelzi Bálint Sándor) 6%-os megtakarítást jelentett a korábbi típustervekkel szemben. Az átlag mögött az egyes épületek nagyon különbözőképpen teljesítettek. Ennek első sorban az volt az oka – mutatja ki az elemzés –, hogy a tervezők közül sokan – élve az egyedi tervezés lehetőségével – a lakályosságot, a jó alaprajzot és a lakáskultúra fejlesztését a gazdaságosság követelménye elé helyezték. Nem

---

⁵⁵³ Valentiny 1959b: 139–140.; Branczik–Keller 2011: 146.

⁵⁵⁴ Branczik–Keller 2011: 138.

⁵⁵⁵ Branczik–Keller 2011: 134., 164

⁵⁵⁶ Branczik–Keller 2011: 152.

⁵⁵⁷ P.3. jelű lakóépület. Budapest, Óbudai Kísérleti Lakótelep. 1962. *Magyar Építőművészet* (11.) 2. sz. 16.

⁵⁵⁸ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: *Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése*. 1961. 45.

véletlen tehát, hogy Bálint Sándor értékelése a kislakásokhoz illő bútorgarnitúra létrejöttében látta az OKL legfőbb eredményét.⁵⁵⁹

A siker mellett természetesen voltak kudarcos részei is a projektnek. A már idézett (a lakótelep első ütemének befejezése után, a lakókkal folytatott beszélgetések eredményeit is felhasználó) értékelés alapján a következő problémagócok rajzolódnak ki az alapvetően pozitív vélemény mellett:

A lakások megépítése során megjelenő takarékoskodás miatt csorbát szenvedett azok használhatósága (pl. a fürdőtálca, „Gádoros-kád” alkalmazása, mely olcsóbb volt ugyan, mint a hagyományos kád, de a lakók vagy nem használták, vagy rendes kádra való cseréjét fontolgatták).⁵⁶⁰ Kiderült az is, hogy az elméletben és a többszöri szakmai kontroll után is jónak tűnő megoldások elvéreztek a gyakorlat próbáján. Hiába volt például előremutató a sok beépített szekrény, és hiába pótolta elvileg a „corpus szekrényeket”, a beköltöző lakóknak voltak saját bútoraik is, melyek igénybevételét éppen a praktikus beépített szekrények akadályozták. Máskor az nehezítette a lakások használatát, hogy az elvileg tervezettnél jóval többen lakták azokat. Több ehhez hasonló példát lehetne még hozni, ami a napi „civil” gyakorlat figyelembevételének hiányára vagy a helytelen lakáskiutalás-politikára hívja fel a figyelmet.⁵⁶¹ A problémák újabb kategóriáját jelentette, amikor a jó építészeti megoldásokat az érvényben lévő hatósági előírások miatt nem alkalmazhatták.⁵⁶² Idesorolhatók azok a gondok is, amikor bizonyos jó megoldásokat megfelelő hazai alapanyag vagy a hiányzó technológiai tudás miatt kellett elvetni, és helyettük (csökkentve az igényeket, például a lakások hangszigetelésében) gyengébb minőségű megoldást alkalmazni.⁵⁶³

A lakótelep felépülése során egyre fontosabbá váló lakáskultúra, lakáshasználat szempontjából sem mondható teljesnek a siker a gyakorlatban. Az átlagosnál magasabb technikai színvonal, a berendezési tervek és a bútortervpályázat során kidolgozott új típusú bútorok ellenére az itt lakók közül sokan nem úgy használták, vagy nem olyan bútorokkal rendezték

⁵⁵⁹ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint 1961: 44–48.

⁵⁶⁰ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint 1961: 11., 16., 36.

⁵⁶¹ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint 1961: 12., 14., 16., 24–25., 32. Arra a problémára, hogy a kis lakásokba gyakran több gyerekkel rendelkező családokat költöztettek, az OKL lakóival 2010-ben készült interjúk is felhívják a figyelmet. Vö. *Az óbudai kísérleti lakótelep – interjúk*. Készítette: Adorjáni Anna. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 2010–2011. 946. sz.

⁵⁶² MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint 1961: 14., 18–19.

⁵⁶³ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint 1961: 23., 27–28.

be a lakásaikat, ahogy azt a tervezők elképzelték.⁵⁶⁴ A szakemberek sajnálatára, a lakók éppen a megépült lakások legnagyobb újdonságát, a korszerű többfunkciós alaprajzot nem értékelték. Így a „nem megfelelő használat” miatt az építés utáni első években a lakások nem tölthették be maradéktalanul a nekik képzelt funkciót.

Összefoglalóan azt lehet elmondani, hogy az Óbudai Kísérleti Lakótelepen mind a konyha, mind a társasélet-magánélet viszonylatában születtek izgalmas és jó megoldások, melyek kis területen is képesek voltak a kihívásokra értelmes válaszokat adni. Ezeknek a válaszoknak az iránya is világos. Nemcsak az elméletben, hanem az Óbudai Kísérleti Lakótelepen megvalósuló lakásokban is sokkal fontosabb volt a visszavonulás lehetőségének biztosítása, mint „közösségi és társasélet” kereteinek kialakítása.

Az OKL keletkezéstörténete jól mutatja, hogy az Építésügyi Minisztérium szakemberei (nyilván nem függetlenül az építésztársadalom egészétől) szinte az első lehetséges pillanatban, 1954 után közvetlenül visszatértek a lakásépítés, a lakásról való gondolkodás 1948–1949-ben elhagyott útjára. Az OKL lakásainak alaprajzait nézve nem lehet kétséges, hogy az 1946–1947-ben megfogalmazott kormánybiztossági koncepció elvei elevenednek meg újra, azaz a klasszikus modern építészet alapelvei vezették a tervezők kezét. Ha visszatekintve, ennek a koncepciónak a fényében nézzük a lakótelepet, nem mást látunk, mint helyben maradást. Az elkészült tervek nem hoznak újat sem a térhasználatban, sem a lakások komfortfokozatában, illetve az egy főre jutó lakótér mennyiségében sem (sőt ez utóbbi kettőben egyértelműen elmaradnak az 1947-es tervektől). Ha elszakadunk a konkrét tervektől, és a papírok mögé tekintünk, akkor sem kapunk igazán más eredményt. Addig, amíg az 1946–1947-es tervek együtt jártak valamiféle társadalmi vízióval (ezek a víziók nyilván nem voltak problémamentesek), addig az Óbudai Kísérleti Lakótelep kapcsán ez csak minimálisan érhető tetten. Az 1958-ban megfogalmazott ideáltipikus lakáskategóriák mentén is nehéz értelmezni a megépült lakásokat, hiszen többségük még leginkább az ipari dolgozóknak szánt típushoz áll közel, de a lakótelepen élőkkel készített interjúk világossá tették, hogy a lakók összetétele a kezdetektől fogva nagyon vegyes volt, sok értelmiségi, vezető beosztású is lakott itt. A tervek mögött rejtőző családkép sem változott 1947 óta, például

---

⁵⁶⁴ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint 1961: i. m.; Mináry 1962: 21.

az 1958–1960-as tervek és az OKL-t bemutató füzetecske is egyértelműen női hatáskörbe sorolja a konyhai munkát és a gyereknevelést is.

A szakmai siker ellenére a kísérlet maga és az épületek hamar kikerültek az érdeklődés középpontjából. Ennek oka valószínűleg az, hogy a belőle származó títustervek ellenére a paneles építésmódra alapozó lakás- és lakótelep-építés elsodort minden más alternatívát. Mindezek dacára az itt lakók máig tudják, hogy lakásaik különlegesek, és ez az itt található ingatlanok árában is megjelenik.⁵⁶⁵

2.3 A Budafoki Kísérleti Lakótelep

A második öt éves terv időszakában nagyjából 104 ezer lakás épült az országban állami lakásépítés keretében, ennek 52%-a a több mint 300 lakásból álló lakótelepeken. Ezeknek az új lakótelepeknek viszonylag gyorsan, már az évtized közepén megkezdődött a szociológiai vizsgálata.⁵⁶⁶ A vizsgálatok egyik tanulsága az volt, hogy az új lakótelepeken a vártnál (a kívánatosnál) kisebb az igény az intézményesített, a háztartási munkát kiváltó szolgáltatásokra és ezzel együtt a közösségi életre, inkább a befelé forduló, a tartós fogyasztási cikkek vásárlásra fókuszáló életmód kerül előtérbe.⁵⁶⁷

Valószínűleg ezekre a jelenségekre is reflektálva épült fel a Budafoki Kísérleti Lakótelep 1966 és 1975 között. A tervek a Tervezésfejlesztési és Típustervezési Intézetben készültek. Az építők célja az volt, hogy a „házgyári alapon létesített nagy lakótelepek közösségi, jóléti, művelődési és épületigényei” kapcsán felmerülő problémákra gyakorlati választ kapjanak.⁵⁶⁸ A hangsúly itt a házgyárakon volt, hiszen az időben legközelebbi kísérlet, az Óbudai Kísérleti Lakótelep még a hagyományos technológiával épült. Hasonlóan azonban az Óbudai Kísérleti Lakótelephez, nemcsak új technikai megoldásokat kerestek, hanem újra neki- veselkedtek a szocialista életmód, lakáshasználat kialakításának is. Modern technológia

⁵⁶⁵ Branczik Márta – Keller Márkus 2011: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet*. Budapest, 2011.; Szántó Katalin 2001: Kísérleti lakótelep. *Új Magyar Építőművészet* Melléklet 6. 44.

⁵⁶⁶ Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest; Kárpáti Andorné 1964: *Új lakóterületek létesítményei*. Budapest.

⁵⁶⁷ Szelényi–Konrád 1969: 92–93.

⁵⁶⁸ Csorba Tibor 1972: *Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek. Műszaki tervezés* (12.) 1. sz. 34.

keretben kívánták meghaladni a hagyományos lakáshasználati módot. Ennek az életmód-kísérletnek lett az eredménye az „üzemeltetett lakhatás” koncepciója.⁵⁶⁹

A kísérletet hordozó, a Tenke Tibor által tervezett három magasház akkor egészen új technológiának számító csúszószaluzatos eljárással épült fel 1966 és 1968 között. 1968-ra készült el a hozzájuk tartozó és az üzemeltetett lakhatás koncepciójában fontos szerepet játszó szolgáltató ház is.⁵⁷⁰ A csúszószaluzatos építési mód mellett a technikai újítások közé tartozott a lakásokban a mosható műanyagtapéta, a szőnyegpadló, a süllyesztett konnektor, az átfordítható billenőablak, a harmonikaajtó, az áthelyezhető gipszkarton fal és a WC-ben elhelyezett „motoros ventilláció” is.⁵⁷¹

Tenke Tibor a Budafoki Kísérleti Lakótelep magasházaiban kialakított lakásokkal a hagyományos lakáshasználattal szemben fogalmazta meg a saját ideálját. A lakás által klasszikusan ellátott funkciókat közösségi szolgáltatásokkal helyettesítve alakította ki az üzemeltetett lakás fogalmát. A lakótelepet tervezők felfogása szerint a hagyományos lakásban a nappali a pihenés, olvasás, tanulás, szórakozás és a „tipikusan mai, közös étkezés nélküli vendéglátás” terepe. A kisebb szoba a szülők intim együttlétét vagy a gyerekek tanulását, játékát szolgálja. A konyha a főzés és az étkezés helye, a kamra az élelmiszerek tárolásának, a fürdőszoba a tisztálkodáson kívül a mosás feladatát is el kell hogy lássa.

Az üzemeltetett lakás koncepciójában ezeknek a funkcióknak a jelentős részét már a nem a lakásnak és nem a lakásban, illetve nem a lakásban élők kellett ellátni. A mosás, az élelmezés, a takarítás, a vendégfogadás, sőt a gyerekek felügyelete is helyettesíthető funkciók, ezek ellátását átveszi a „szolgáltatókombinát”. Az elképzelés szerint a szolgáltatókombinát/-ház helyet ad az orvosi rendelőnek, a fodrászatnak, cipőjavító műhelynek, a gondnokságnak, mely a házak felügyelete mellett a lakások kitakarítását is vállalja, de terveztek ide könyvtárat, klubbot, éttermet, konyhát, szuperett áruházat (azaz élelmiszerboltot), napköziotthont gyerekeknek, műszaki eszközök javítására szakosodott üzletet (Gelka), Patyolatot és újságárust is.

---

⁵⁶⁹ Babura László 1966: *Budafoki kísérleti lakótelep*. Írta és rendezte: Babura László,ÉM Építésügyi Tájékoztatói Központ Filmstúdiója.

⁵⁷⁰ Csorba 1972: 36.

⁵⁷¹ Babura 1966: i. m.

Ez a szolgáltatáscsomag kettős következménnyel jár a lakótelepet megtervezők szerint. Egyrészt nagyobb higiéniát, nagyobb kényelmet, több kultúrát és szabadidőt nyújt a lakóknak, másrészt lehetővé teszi azt, hogy a „hagyományos”, nem az üzemeltett lakások koncepciójával felépített lakásokkal szemben azonos alapterületen kettő helyett három szoba létesüljön.⁵⁷² A „nyereség” a mellékhelyiségek területének csökkentésével jön létre. Radikálisan lecsökken a konyha területe, hiszen nincs szükség főzésre. Ennek megfelelően a kisméretű étkező és főzőfülke szerepe is megváltozik, mivel a nagy közös étkezésekre az étteremben kerül sor, csak a reggeli és a vacsora elkészítésének kell helyet adnia, maximum 2-3 ember számára. A kamra megszűnik, hiszen az élelmiszerboltban kapható félkész és készételek szükségtelenné teszik komoly mennyiségű élelmiszer tárolását, ami pedig feltétlenül szükséges, arra elég a hűtő. A fürdőszoba is kisebb lett, mivel már csak a tisztálkodásra szolgál, a mosást elintézi a Patyolat. A közlekedők méretének csökkentését pedig a beépített szekrények tették lehetővé, hiszen feleslegessé tették a ruhatároló bútorokat.

Az történt tehát, hogy a lakásnak az erre alkalmas funkcióit „közösségesítették”, aminek következtében a család életének a súlypontja a nyilvános, közösségi terek felé tolódott el. A korabeli források alapján az elsődleges motiváció azonban nem ez volt, hanem az, hogy egységnyi alapterületen nagyobb lakóterületet lehessen létrehozni. Ezt erősíti meg az is, hogy az üzemeltett lakások egyik legfontosabb technikai újdonságát, a mozgatható falat is azzal az indoklással vezették be, hogy segít a társas és a magán lakáson belüli elválasztásban, jelezve, hogy az intimitás mindezek ellenére fontos szempont maradt.

A hagyományos férfi és női szerepeket a Budafoki Kísérleti Lakótelep esetében sem veszik revízió alá. A lakótelephez kedvet csináló kisfilmben a nők takarítanak, főznek és vigyáznak a gyerekekre. Persze a férfiak sem maradnak házimunka nélkül. A magyarországi lakótelepeken akkor még újdonságnak számító központi szemétdobót a kisfilm férfi főszereplője próbálja ki.⁵⁷³

Az életmódkísérlet sikerességét leginkább két dolgon mérhetjük le. A siker fontos jelzője a lakók véleménye az új lakásokról, mennyire használják a tervezői elképzeléseknek megfele-

---

⁵⁷² Tenke Tibor 1964: Budafoki kísérleti lakótelep középmagas öntötház. *Műszaki tervezés* (4.) 9. sz. 11.

⁵⁷³ Babura 1966: i. m.

lően a lakásokat, illetve az is, hogy mennyiben válik az itt megvalósított elképzelés az üzemeltetett lakásokról a későbbi években a tömeges lakásépítés alapjává. A kísérlet utóéletéről beszámoló újságcikkek és a Fejes Annamária (a Budafoki Kísérleti Lakótelep egyik építésze) vezetésével visszatérő szakértő csapat is ugyanarra jutott. A lakók nem igazán használták az üzemeltetett lakás nyújtotta lehetőségeket, nem étkeztek a vendéglőben, nem a Patyolatba vitték a szennyes ruhákat. Ez viszont azzal járt, hogy a lakás elméleti előnye a nagy lakóterületet lehetővé tevő kicsi üzemi helyiségek a gyakorlatban hátránnyá váltak.⁵⁷⁴ Ettől talán nem függetlenül a későbbi lakótelepek sem az itt kidolgozott mintát követték, az üzemeltetett lakás ötlete megbukott. A szakmai elismerés azonban nem maradt el. Tenke Tibort az itt elvégzett munkájáért 1967-ben, még az építkezés teljes befejezése előtt Ybl-díjban részesítették.

A Budafoki Kísérleti Lakótelep a hatvanas évek végén azt az ideált próbálta a gyakorlatba átültetni, amit Sipos Gyula a családi ház vitát elindító cikkében az évtized elején megfogalmazott: a kollektív házat. A szocialista lakhatásról folytatott elméleti és gyakorlati gondolkodás újra és újra nekifutott a hagyományosan baloldali közösségi lakhatás gondolatának, de már a kezdetektől fogva kisebbségben maradt. Ebben az erőterben és ezzel a tapasztalattal kezdték el tervezni és építeni a korszak egyik legnagyobb lakótelepét Békásmegyeren.

2.4 A Békásmegyeri Lakótelep

2.4.1 A lakótelep és lakosai

A Békásmegyeri Lakótelep rendezési terve már 1965-ben elkészült. A kiválasztott hely, Békásmegyer és a Duna közötti szakasz különlegesnek számított a korban. Nem belső terület volt, nem csatlakozott közvetlenül a városhoz. A területén virágzó búzamezőket a 11-es út kötötte össze a várossal. Nemcsak a helyszín, hanem a kiírásban megjelölt technológia is újnak számított. Annyira újnak, hogy a korabeli építészközvélemény egy része a hatvanas évek közepén úgy látta, a házigyári technológia összeegyeztethetetlen az építészhivatással.⁵⁷⁵

---

⁵⁷⁴ http://fovarosi.blog.hu/2013/07/26/a_budafoki_kiserlet#more5412970 (utolsó letöltés 2023.07.24.)

⁵⁷⁵ Komoróczy Lajos 1965: A békásmegyeri lakótelep tervpályázata. *Városépítés* (2.) 6. sz. 23–24.

A terület előkészítése 1972-ben kezdődött, a tényleges építkezés 1975-ben indult meg, és 1985-ig tartott. A lakótelepen kizárólagosan panel technológiával, négy ütemben 295 lakóházban 13 546 lakást lakás épült fel.⁵⁷⁶ A lakások túlnyomó többsége állami bérlakás, de a teljes állomány 7%-át magánérs lakásként értékesítették.⁵⁷⁷

A házak túlnyomó többsége 9 vagy annál több emeletes, két alapvető formában: maximum 10 emeletes soklépcsőházas sávházakba, illetve az ennél is magasabb (15 emeletes) pontházakba szerveződve. A lakótelepen található lakások átlagos mérete mai szemmel viszonylag kicsi (57,8 m²), de az ezekben az években épült lakótelepek közül ezzel az értékkel is kiemelkedett a békásmegyeri. Az 1970-es évekre átalakuló lakáspolitikai elveknek megfelelően és a korábban épült lakótelepek gyakorlatával szemben a lakások 68%-a kétszobás volt, de a háromnál több szobás lakások aránya éppen hogy csak meghaladta a 10%-ot, ami csak a negyedik helyre volt elég még a '80-as évek közepén is a budapesti lakótelepek között.⁵⁷⁸ A békásmegyeri lakótelep lakóközössége ezekben az években jóval fiatalabb (itt volt a legmagasabb a 14 éven aluliak aránya Budapesten) és képzetlenebb, mint a budapesti lakótelepi közösségek többsége. Ennek oka kettős volt. Egyrészt a békásmegyeri lakótelepre célzottan nagycsaládosokat és szociálisan hátrányos helyzetűeket telepítettek be, a lakások kiutalásakor előnyben részesítve őket, másrészt már a korabeli kutatások is kimutatták, hogy az 1970-es évekre (szemben a korábbi időszakokkal) jó anyagi helyzetbe került szellemi foglalkozásúak számára nem volt már vonzó a lakótelepi lét, a békásmegyeri lakótelep távolsága a belvárostól pedig csak ráerősített erre a folyamatra.⁵⁷⁹

2.4.2 Közösségi lakhatás – atomizálódó lakóközösségek

Annak ellenére, hogy a Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága számára készített 1980-as jelentés alapvetően pozitívan látta, láttatja a lakótelepet, a tanácsulések jegyzőkönyveit áttanulmányozva kitűnik, hogy a lakótelep imidzse korántsem volt hibátlan. A

⁵⁷⁶ Zilahy István – Bada József 1972: Békásmegyeri lakótelep. *Műszaki tervezés* (12.) 2. sz. 8–11.

⁵⁷⁷ HU BFL XXIII. 102.a. 1. Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 106.

⁵⁷⁸ Lakatos Miklós 1986: A budapesti lakótelepek lakóinak demográfiai és foglalkozási jellemzői. *Szociológia* 3-4. sz. 422.

⁵⁷⁹ Lakatos 1986: 422–424.

tanácstagok kérdései és hozzászólásai alapján három problémakör rajzolódik ki: a közlekedés, a városközponttal való összeköttetés kérdése, a szolgáltatások, különösen a vásárlási lehetőségek szegényessége és a közösségi létesítmények hiánya.

A közlekedési problémák megoldása tűnt a legkönnyebbnek. A tanácsi vezetők a HÉV átalakításával, illetve a BKV által indított új járatokkal kívánták rendezni a helyzetet. Ennek sikerét utólag nehéz megítélni, de a sajtóbeszámolók, olvasói levelek arra utalnak, hogy a korszakban nem sikerült megnyugtatóan rendezni a kérdést. A tanácsi diskurzusban a közlekedésnél sokkal erősebben jelent meg a szolgáltató létesítmények hiánya. Az ezzel kapcsolatos késlekedést, azaz hogy a lakások átadásával párhuzamosan nem épül elegendő bolt és egyéb szolgáltató intézmény, még a korábban már említett pozitív szemléletű beszámoló is elismeri, és az arányos fejlesztés szükségességére hívja fel a figyelmet.⁵⁸⁰

A legsúlyosabb, mindenki által jelzett és elismert probléma a közösségi létesítmények hiánya volt. Nem csak arról volt szó esetükben, hogy fejlesztésük, felépítésük nem tartott lépést a lakótelepen lakók létszámának növelésével. Ennél nagyobb problémát képezett, hogy az állami szervek jelezték, nincs és még a VI. ötéves tervben sem lesz fedezet felépítésükre.⁵⁸¹ A közösségi létesítmények hiányából fakadó feszültséget tovább fokozta, hogy az időlegesen pótlásukat ellátni képes iskolák is túl szűknek bizonyultak a kerület lakói számára. A feszültség annyira erős volt, hogy még a korabeli nyilvánosság ingerküszöbét is áttörte, a békásmegyeri iskolák férőhelyeivel kapcsolatos visszasságokkal, a gyermekek helyzetével a korszak vezető televíziós kulturális magazinja, a Stúdió '81 műsora foglalkozott.⁵⁸² A botrányt követő fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyvéből kiderült, hogy az egész fővárosban – a hiányzó pénzügyi eszközök miatt – a tervezett (és szükséges) tantermeknek nagyjából csak a fele épült meg. Ez a hiány a békásmegyeri lakótelepen különös erővel jelentkezett, mivel itt az egy lakásra jutó általános iskolás gyerekek száma a budapesti és a

⁵⁸⁰ HU BFL XXIII.102.a.1 Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 110.

⁵⁸¹ HU BFL XXIII.102.a.1 Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 110.

⁵⁸² Az ügy jelentőségét mutatja, hogy hullámai még 1984-ben sem csitultak el. Vö. HU BFL XXXV.1.a.4. 1984-05-02 685. öe./1984_VB 685/12 Az MSZMP III. kerületi bizottságának jelentése a XII. kongresszus óta végzett munkájának főbb tapasztalatairól, különös tekintettel a pártegységre.

kerületi átlag kétszerese volt.⁵⁸³ Békásmegyeren ezt a feszültséget még tovább tetézte, hogy a lakások építésének és a beköltözéseknek az ütemétől elmaradt az iskolák építésének üteme. Ez azt jelentette, hogy a lakótelepi iskolások jelentős részének (a zsúfoltság csökkentése miatt) akaratuk ellenére többször is iskolát kellett váltania. A legextrémebb esetet egy hatodik osztályos tanuló jelentette, akik hat év alatt hat különböző iskolába járt.⁵⁸⁴ Érdekes módon a fegyelmi jelentés nem is az iskolai körzethatárok többszöri módosítását (ami az iskolaváltásokat kikényszerítette) rója fel a kerületi vezetőknek, hanem az intézkedések rossz kommunikációját és a lakosok, illetve a fővárosi vezetők elégtelen tájékoztatását. Végül a III. kerületi tanács elnökhelyettesét és a kerületi Művelődési Osztály vezetőjét részesítette megrovásban Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága.⁵⁸⁵

A közösségi élet szűkös lehetőségei, a lakótelepi identitás hiánya azonban nem csak a tanácsi vezetőket foglalkoztatta, és nem csak a televízióig eljutó botrány hatására lett fontos. Már három évvel korábban, 1978-ban a III. kerületi pártapparátus is konkrét választ igyekezett kidolgozni a probléma megoldására, követve ezzel az MSZMP XI. kongresszusának irányelveit. Ezekben az irányelvekben a kongresszus az „új lakótelepeken végzendő tömegpolitikai munka tartalmi feladatait, szervezeti kereteit, mozgalmi módszereit” kívánta meghatározni. A III. kerületi pártbizottság ezt a békásmegyeri lakótelep kapcsán megpróbálta lefordítani a gyakorlat nyelvére. Ezzel annyira ráéreztek az idők szavára, hogy a békásmegyeri lakótelepre kidolgozott tervekre és az első lépésekre egyfajta „pilot project”-ként tekintett az MSZMP fővárosi vezetése.

A mozgalmi munka kapcsán a pártszervezet tagjai azt tapasztalták, hogy az új lakótelepeken lakó, nagyrészt fiatal lakosság rendkívül kritikus, szemben a régi lakótelepeken lakó munkásokkal. Az új lakótelepek fiatal lakói nem tudják értékelni a szocialista társadalom

---

⁵⁸³ HU BFL XXIII.102.a.1 Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatármódosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 107.

⁵⁸⁴ HU BFL XXIII.102.a.1 Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatármódosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 111.

⁵⁸⁵ HU BFL XXIII.102.a.1 Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatármódosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 117., 121.

által elért eredményeket: „Gyakran türelmetlenül, követelő módon támasztanak a társadalom elé igényeket.”⁵⁸⁶ A békásmegyeri közösség megszervezését, a lokálpatriotizmus megteremtését egy népes „aktív hálózat” kialakításától várták, amelyben „népfrontszerűen” dolgoznak együtt párttagok és pártonkívüliek. Ez azt jelentette, hogy a lakóbizottságokon, az üzemeken és az iskolákon keresztül a lakosok ügyes-bajos dolgaiban próbáltak segítséget nyújtani, ismeretterjesztő előadásokat tartani és így közvetve a párt üzeneteit, álláspontját átadni. A tervezet és a hozzá csatolt beszámoló nyilvánvalóvá tette, hogy számukra az igazi közösség a párt véleményét elfogadó és azt támogató közösség lett volna. Ennek megfelelően a lakókra mint meggyőzendő, felvilágosítandó csoportra tekintettek. Az alapvetően bizakodó hangulatú jelentésnek is be kellett azonban ismernie: „Nagy még az elzárkózottság, a passzivitás sok lakó részéről. Erőteljesen érvényesül még az, hogy mi minden jár egy lakónak, és kevésbé, hogy mit adott a társadalom és mit kell neki vállalnia a közösségi feladatokból.”

A közösségi létesítmények hiánya, a felépült lakóházak rendezetlensége, a kaotikus iskolázás mind hozzájárultak ahhoz, hogy a békásmegyeri lakótelep a kortársak olvasatában inkább csak panelházak együttese és nem valódi otthon volt. Ezt az álláspontot visszhangozta Kiss Imre, a III. kerületi tanács elnöke is a vele készült interjúban.⁵⁸⁷ Ennek okát a közösségi létesítmények hiánya mellett a lakosság kedvezőtlen összetételében látta; úgy gondolta, túl sokféle ember találkozik itt, nem tudják megtalálni a közös hangot. További zavaró tényezőnek tartotta az etnikai problémákat. A korabeli lakáspolitikai elvek alapján a békásmegyeri lakótelepre sok hátrányos helyzetű, köztük sok cigány családot is költöztettek. A többségi és a cigány családok együttélése nem volt problémamentes. Mindezeknek köszönhetően a békásmegyeri lakótelepnek kifejezetten rossz híre volt.⁵⁸⁸

---

⁵⁸⁶ HU BFL - XXXV.1.a.4. 1977-08-24 513. öe. / 1977_VB 513/19 A III. kerületi pártbizottság beszámolója az új lakótelepen végzett politikai munkáról. 2.

⁵⁸⁷ Seregi László 1982: Békásmegyer – és a híre. Beszélgetés Kiss Imrével, a III. kerületi Tanács elnökével. *Budapest* (20.) 1. sz. 18–20.

⁵⁸⁸ Hasonló státuszvesztést állapít meg Horváth a lakótelepi lakásokkal kapcsolatosan általánosságban. Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest, 141. Konkrétan a békásmegyeri lakótelepről: Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest, 111. A Ludas Matyiban 1975 és 1987 között 21, a békásmegyeri lakótelep problémáit pellengérré állító írás jelent meg.

3. Következtetések

Az 1950-es és 1960-as évek fordulója mind Magyarországon, mind Európa nyugati felén kitüntetett pont volt az állami lakásépítésben. Nyugat-Európában erre az időszakra teszik a mennyiségi lakáshiány végét, aminek következtében előtérbe került a lakások minősége, annak a kérdése, hogy milyen az ideális lakásforma, milyen igények kell megfelelnie egy lakásnak a fedél biztosításán túl. Magyarországon az 1950-es évek végére érett tetté az a felismerés, hogy az állam meghatározó részvétele a lakásépítés területén nem kerülhető el, azaz állami részvétel nélkül nem oldható meg a lakáskérdés. Ez a tömeges lakásépítésre való felkészülés folyamatában magával hozta annak a kérdésnek az átgondolását is, hogy milyen a jó lakás. Láthattuk, hogy a foglalkozás mellett a család, családméret az, ami a lakásigények tipizálásában központi kategóriaként jelent meg a korabeli elméleti irodalomban. A lakásépítés vizsgálatával az is kiderült, hogy a gyakorlatban a lakások tervezésénél nem a foglalkozás, hanem a családok létszáma játszott kizárólagos szerepet.

Ezek alapján mit mondhatunk az állami lakásépítés család- és társadalomképéről? Először is azt, hogy a család mindig önmagában jelenik meg, nem a társadalmi szövet integráns részeként. A lakásokat befogadó épületekből Magyarországon hiányoznak a közösségi terek és azok az építészeti megoldások, melyek a lakók közötti interakciót támogatnák. Hasonlót mondhatunk el magukról a lakásokról is. Igaz ugyan, hogy a lakásokról folyó diskurzusban még meg-megjelenik a vendégvadás lehetősége mint szempont (tehát a találkozás nukleáris családon kívüli személyekkel), de mindig csak a visszahúzóadás lehetőségét korlátozó tényezőként. Ha a megépülő lakásokat vizsgáljuk, még inkább kiviláglik, hogy a tervezésnél visszahúzóadás lehetősége, az otthoni nyugalom kívánalma minden esetben felülírta az interakció lehetőségét. Az már más kérdés, hogy a lakáskiutalás anomáliái miatt a megépült lakásokban mindig többen laktak, mint ahány személyre tervezték azokat, így a visszahúzóadás lehetősége nem mindig valósulhatott meg a gyakorlatban. A visszahúzóadás igényéből fakadt a szülők és a gyermekek lakóterének elválasztására irányuló szándék. Ennek (a korabeli lakásvizonyokat tekintve idealista) szempontnak szembeszökő példája, hogy elviekben egy 10 éves gyereknek (egykeként is) külön szobát szánt a tipizálás.

A családi szerepeket vizsgálva az életmód-tanácsadó könyvekben megfigyelhető ugyan egy lassú eltávolodás a klasszikus férfi-női szerepektől, hivatkozva az egyre általánosabb

női munkavállalásra, de azért a konkrét lakásalaprajzokhoz fűzött magyarázatokhoz fordulva és a hivatalos propagandát vizsgálva, nem kétséges, hogy a konyha és a gyermeknevelés a nők birodalma és feladata maradt.

A nukleáris családban való (elvi) gondolkodás paradigmátikus voltát jól mutatja, hogy mind az elvi tipizálásból, mind az új lakások hivatalos sajtójából, képi megjelenítéséből hiányoznak az idősek. Még a gyermektelenek is fiatal párként jelennek meg. Az időskorral kapcsolatos igények, az idősek és a fiatalok együttélésének problémái pedig egyáltalán nem jelennek meg a lakástervezésben és lakásépítésben. Egyetlen kivétel ez alól a Budafoki Kísérleti Lakótelep, ahol a magyarországi lakótelep-építés során először és teljes lakótelepi koncepcióba rendezve utoljára építettek kifejezetten az idősek számára lakásokat (Öregek Háza).⁵⁸⁹

Ha ezeket az eredményeket nemzetközi kontextusba helyezzük, az 1950–1960-as évek hazai lakásépítésének nem várt aspektusai rajzolódnak ki. Az Óbudai Kísérleti Lakóteleppel közel egy időben épült, szintén új alaprajzokkal és lakáshasználattal kísérletező lakótelepek, a nyugat-berlini Hansaviertel és a bécsi Vorgartenstraße-ban épült lakótelep gyökeresen másként oldja meg a magánélet és a közösségi élet dilemmáját. A berlini esetben a közösségi terek és a lakók egymás közötti kommunikációjának elősegítése a lakáson belül és a lakásokon kívül (de az épületekben) elsőbbséget élvezett, kifejezetten az építészek célja volt. Annyira fontos volt ez a szempont, hogy a lakókkal készített interjúk egyik fontos felismerése volt a kudarc, az, hogy a lakók nem igazán igénylik és használják a lakáson kívüli tereket, és a családon belüli kommunikációt, a találkozásokat elősegítő alaprajzú lakásokat is úgy alakítják át, hogy a visszahúzó funkciója erősödjön.⁵⁹⁰

---

⁵⁸⁹ Csorba 1972: 37.; Keller Márkus 2020b: Az idősek lakhatása. Az Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen. *Századok* (154.) 6. sz. 1233–1254.

⁵⁹⁰ Stephanie Warnke 2009: *Stein gegen Stein: Architektur und Medien im geteilten Berlin 1950–1970*. Frankfurt am Main; Sandra Wagner-Conzelmann (Hrsg.) 2008: *Das Hansaviertel in Berlin und die Potentiale der Moderne: Wissenschaft und Zeitzeugen im Gespräch*. Berlin; Sally Below – Moritz Henning – Heike Oevermann 2009: *Die Berliner Bauausstellungen – Wegweiserin die Zukunft?* Berlin; Frank-Manuel Peter 2007: *Das Berliner Hansaviertel und die Interbau 1957*, Erfurt; Landesdenkmalamt Berlin (Hrsg.) 2007: *Das Hansaviertel in Berlin. Bedeutung, Rezeption, Sanierung. Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin*. Bd 26.; Lidia Tirri 2007 (Hg.): *Wohnlabor Hansaviertel. Geschichten aus der Stadt von morgen*. Amberpress, Berlin; Sandra Wagner-Conzelmann 2007: *Die Interbau 1957 in Berlin: Stadt von heute – Stadt von morgen • Städtebau und Gesellschaftskritik der 50er Jahre*. Petersberg; Gabi Dolff-Bonekämper – Franziska Schmidt 1999: *Das Hansaviertel. Internationale Nachkriegsmoderne in Berlin*. Berlin; Christoph Hackelsberger 1985: *Dien aufgeschobene Moderne*. München; Thomas Riege 1985: *Der Wiederaufbau des Berliner Hansaviertels im*

A szintén kísérleti lakótelepnek épült bécsi Vorgartenstraße épületei és lakásai kevésbé voltak közösségi életre hangolva, mint berlini társaik. Kevesebb volt a dedikált közösségi tér, mint Berlinben, de több, mint Budapesten. A lakások alaprajza viszont alapvetően különbözött a berlini Hansaviertel lakásainak alaprajzától. A Carl Auböck tervezte bécsi lakásokban a vendégfogadást és a közösségi életet szolgáló terek elkülönültek a pihenést szolgáló terektől. A nappalit és a konyhát folyosó választotta el a fürdőtől és a hálószobáktól. A céllal ezzel az Egyesült Államokból importált alaprajzzal éppen a magyar kontextusban sokat emlegetett visszahúzódás lehetőségének a biztosítása volt.⁵⁹¹

A Berlinben, Bécsben és Budapesten közel egy időben épült lakásokat egy képzeletbeli tengelyen elhelyezve azt mondhatjuk, hogy míg Berlinben a lakások megtervezésénél a közösségi élet, az egymás közti kommunikáció állt az előtérben, addig Bécsben még fontos volt a kommunikáció, de már a visszahúzódás lehetősége is, Budapesten pedig már csak a visszahúzódás, az elvonulás az, ami az alaprajzok kialakítását meghatározza.

Mivel magyarázható ez az erősen kispolgári, a szocialista lakhatás elveinek ellentmondó, az én házam az én váram mentalitás? A lakhatásról szóló korabeli közéleti vitákat figyelve jól látható, hogy az értelmiségben időről-időre felbukkan a kollektív lakhatás iránti lelkesedés, de a gyakorlatban, ahol az állam megjelenik, ami felépül, ott utat tör a hagyományos, a (kis)polgári értékrendhez igazodó lakhatás eszménye: a magánélet, a visszahúzódás lehetőségének fontossága, a család mint érték és modell.

Úgy tűnik, az 1956 után magát konszolidáló kádári rezsim éppen a forradalom hatására óvakodott és rettegett minden olyan társadalmi formától, mely valamiféle, az államtól független, autonóm közösség létrejöttének esélyét hordozta magában. Ezt mutatják a galerikre adott rendőrségi reakciók, a Fölöspéldány csoport és a Beatrice zenekar egymásra

---

Rahmen der Internationalen Bauausstellung 1957. Berlin, 499–512.; Grete Meyer-Ehlers – Christa Reichert – M. Haussknecht: *Wohnerfahrungen – Ergebnisse einer Wohnuntersuchung.* Berlin, 1963.

⁵⁹¹ Dietmar Steiner (Hg.) 1986: *Neuer Wiener Wohnbau.* Wien, 35.; Sabine Pollak 2009: *Wiener Typologien.* Wien, 83.; Erich Bramhas 1987: *Der Wiener Gemeindebau: Vom Karl-Marx-Hof zum Hundertwasserhaus.* Basel, 79., 83.; Peter Marchart 1984: *Wohnbau in Wien, 1923–1983.* Wien, 83–95., 104–106., 112.; Inge Podbrecky 2013: *Wiener Funktionalismus. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege,* 1-2. 219–227.; Marion Kuzmany (Hg.) 2009: *Carl Auböck, Architekt, 1924–1993: Gestalten der modernen Welt.* Salzburg.

találását övező állambiztonsági idegesség, de ez állt az egyházi ifjúsági csoportokkal szembeni fellépések mögött is.⁵⁹² Ilyen perspektívából szemlélve a közösségi lakhatás, az ezt elősegítő lakásmodellek komoly veszélyeket hordoztak magukban.

Egy másik magyarázó tényező a tradíció ereje. A statisztikai adatok egyértelműen igazolják, hogy a korabeli Magyarország legelterjedtebb és legnépszerűbb lakástípusa még a városokban is a családi ház volt. Ez a tény nyilván hatással volt az állami lakáspolitikai irányultságát végső soron meghatározó pártvezetőkre. Hiába volt lett volna kísérletezőbb kedvű az építészeti elit, ha a pártvezetők személyes tapasztalataiban az ideális lakhatás a családi házzal kapcsolódott össze. Végezetül szerepet játszhatott a konzervatív alaprajzok előnyben részesítésében a lakhatási kísérletek komoly költsége és bizonytalan kimenetele. A feszítő lakásínség idején sokkal megnyugtatóbbnak tűnhetett a már bevált, a Szovjetunióban és szerte Európában is bizonyított, egyszerűen és gyorsan felépíthető lakásformák előnyben részesítése.

A lakhatásról szóló vitákat és a megépült lakótelepeket elemezve nehezen vitatható, hogy többszörös elmozdulást tapasztalhatunk a sztálinista időkhöz képest. Ennek egyik legfontosabb jele, hogy a lakhatásról folyó diskurzusban önállóan, az eseményeket befolyásoló tényezőként jelenik meg a lakó. Ennek hatására nemcsak az addig a lakhatás, lakásépítés kizárólagos szakértőjének tartott építész pozíciója változik meg, hanem a lakossági igények kielégítése fontos, a vitás kérdéseket eldöntő szemponttá válik. Szép példája ennek a szocialista lakhatásról lefolytatott vita, ahol az ideológiai szempontokat (a közösségi lakhatás kívánalma) egyértelműen felülírta a gazdasági szempont és az átlagember preferenciája. A fogyasztó átlagember megjelenése azonban nemcsak a családi ház létjogosultságát igazolta, hanem erre építve egy új életmód, világszemlélet befogadása indult meg a szocialista nyilvánosságban. A kispolgár tulajdonszerzésre és magánéletre irányuló szemléletmódja ha nem is lett támogatott, de immár az elfogadható, megérthető kategóriába került, és az időben előre haladva egyre inkább olyan erővel rendelkezett, mely felülírta az ideológiai szempontokat.

---

⁵⁹² Horváth Sándor 2004: *Huligánok, jampecek, galerik. Fiatalok szubkultúrai a hatvanas években.* In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon tanulmányok.* Budapest, 408–426.; Tabajdi Gábor 2018: *Újratervezett egyháztörténetek: A fővárosi keresztény ifjúsági közösségek és a kádárizmus.* In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Évkönyv XXIII. Újratervezések. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 130–174.

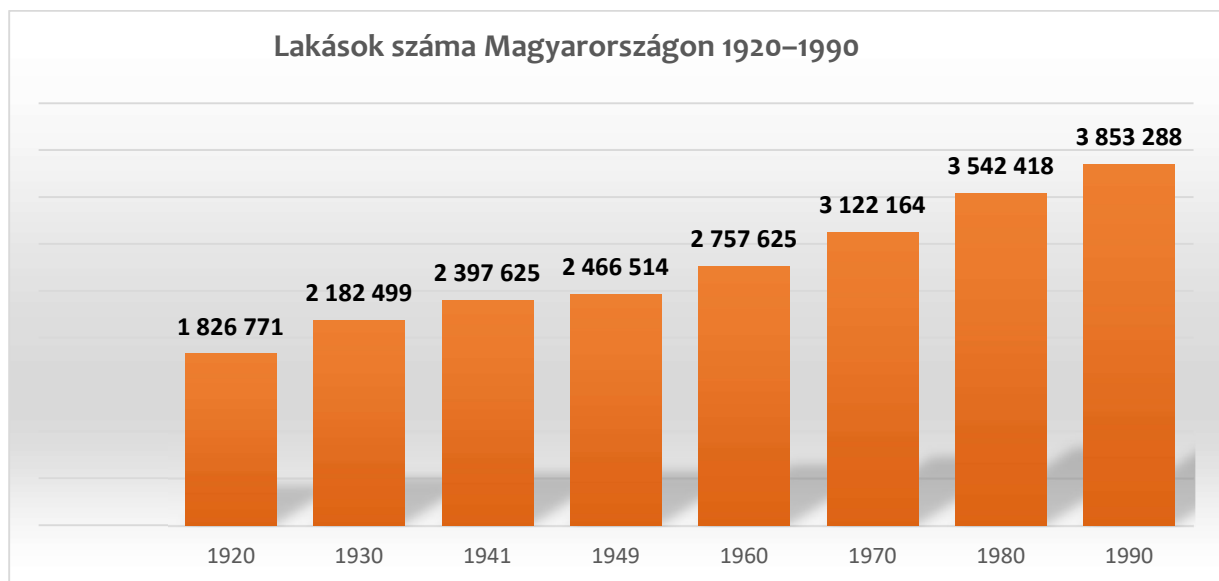
Izgalmas látni, hogy az ideológiai szempontokat az állam nemcsak a magánérs lakásépítés esetében adta fel, ahol, mint láthattuk, a gazdasági szükségszerúségre hivatkozva vetették el az ideológiai aggályokat, hanem az állami lakásépítés is letért a közösségi lakhatás útjáról. Zalotay Elemér szalagháza esetében még lehet arra hivatkozni, hogy az elutasítás oka elsősorban annak monumentális mérete és finanszírozási igénye volt, de az, hogy az Óbudai Kísérleti Lakótelepnél a közösségi lakhatás szempontjai egyáltalán nem jelentek meg, már egy komolyabb, a gazdasági szempontokon is túlmutató elmozdulásra utal. A Budafoki Kísérleti Lakótelepen üzemeltett lakásmodell szélesebb bevezetésének elmaradása is azt mutatja, hogy a feszítő gazdasági kényszerek mellett az ideális szocialista társadalomról, a szocialista együttélésről kialakított kép is módosult.

A szocialista életmód kapcsán kialakuló válságot jól mutatják a lakótelepi közösségi élet körül kialakuló polémiák. A hivatalos tanácsi és pártszervezetek még utóvédharcot folytattak a hetvenes évek végén a lakótelepi szocialista együttélés, lokálpatriotizmus megteremtéséért, de a siker legkisebb reménye nélkül. Az állami lakásépítés (mennyeségi) csúcspontján megépült békásmegyeri lakótelep kiváló példája a küzdelem hiábavalóságának. A lakótelep építését vizsgálva egyértelmű, hogy nemcsak arról van szó, hogy a közösségi létesítmények megépítése némileg késésben van a lakások építéséhez képest, hanem arról, hogy már meg sem ígérük vagy a távoli jövőbe helyezik felépülésüket. Ez is annak a jele, hogy az 1970-es évek kádári lakáspolitikája az ideológiai szempontokat a mennyeségi szempontoknak rendelte alá.

V. Hatások és befolyások. Az állami lakásépítés határai 1949–1990

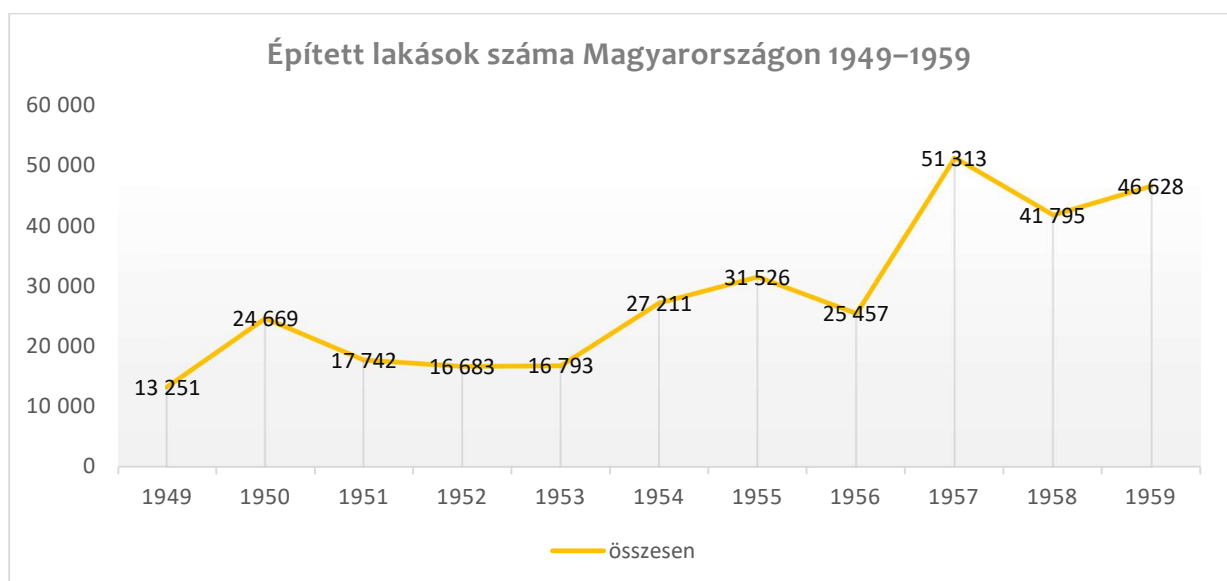
1. A lakáskérdésre adott válaszok hatásai

A szocialista állam egyik legfontosabb célja a mennyiségi lakáshiány megszüntetése vagy legalábbis csökkentése volt. Ennek egyik legkézenfekvőbb módja a rendelkezésre álló lakások számának növelése volt. A magyarországi lakásállományt hosszú távon vizsgálva nem kérdéses, hogy a szocialista időszakban komoly eredmények születtek, a lakásállományban jelentős bővülés volt tapasztalható.

10. ábra. Lakások száma Magyarországon 1920–1990.

Forrás: 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993) 6.

11. ábra. Épített lakások száma Magyarországon 1949–1959.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1958. Budapest, 1960. 345.; Statisztikai Évkönyv 1959. Budapest, 1960. 345.

A gyarapodás dinamikáját vizsgálandó érdemes a szocialista időszakot két részre bontani, illetve az ötvenes éveket egy kicsit jobban szemügyre venni. Hiába szerepelt az első öt éves terv elvi céljai között az életszínvonal emelése és a lakásviszonyok javítása, már a források tervezett elosztása is világossá tette, hogy ez a terület a nagy egészet tekintve igencsak háttérbe szorul.⁵⁹³ A jelszó „agrár-ipari országból ipari-agrár országgá” formálni hazánkat a gyakorlatban azt jelentette, hogy az állami erőforrások nagy része az iparra, azon belül is a nehéz- és hadiiparra koncentrálódott. Az egyoldalúságot növelte, hogy a koreai konfliktus hatására, szovjet utasításra, a hadiipart és a hadsereget még az előirányozottnál is gyorsabban kellett fejleszteni.⁵⁹⁴ A politikai hatalom legitimációjának meggyengülése és a katasztrofális gazdasági helyzet ugyan két alkalommal is, 1953-ban és 1956-ban is felszínre hozta a változtatás igényét, de a szándék, illetve a megtett lépések mindkét esetben rövid életűnek és ezzel együtt felszínesnek bizonyultak. A lakásépítési beruházásoknak a politikai eseményekhez való kötöttségét mutatja, hogy míg 1950 és 1954 között az összes beruházás 5,8%-a volt állami lakásépítési beruházás, ez az 1950-es évek közepétől 10% körül rögzült, egyedül 1957 ugrik ki a 20,3%-val.⁵⁹⁵ Ez egyébként (bár a rendelkezésre álló adatok nehezen összehasonlíthatóak) nagyjából megfelel a szocialista országok átlagának, de mindenképpen alatta van a „tőkés országokban” megfigyelhető arányoknak.⁵⁹⁶ Változást ebben a helyzetben egyrészt az 1952-53-as mélypont után meghozott és már ismertetett lakáspolitikai intézkedések hoztak, melyek ösztönözték a magánérs lakásépítést, másrészt az 1960-as évek elején a 15 éves lakásépítési terv megindulása az állami erőfeszítéseket növelte. Ekkortól folyamatosan és nagy ütemben nőtt a felépített lakások száma egészen a hetvenes évek közepéig, amikor ez a növekedés (a gazdasági helyzet romlásával párhuzamosan) megtört, és az újonnan felépülő lakások száma meredeken csökkent, 1990-re érve el az 1950-as évek végének szintjét.

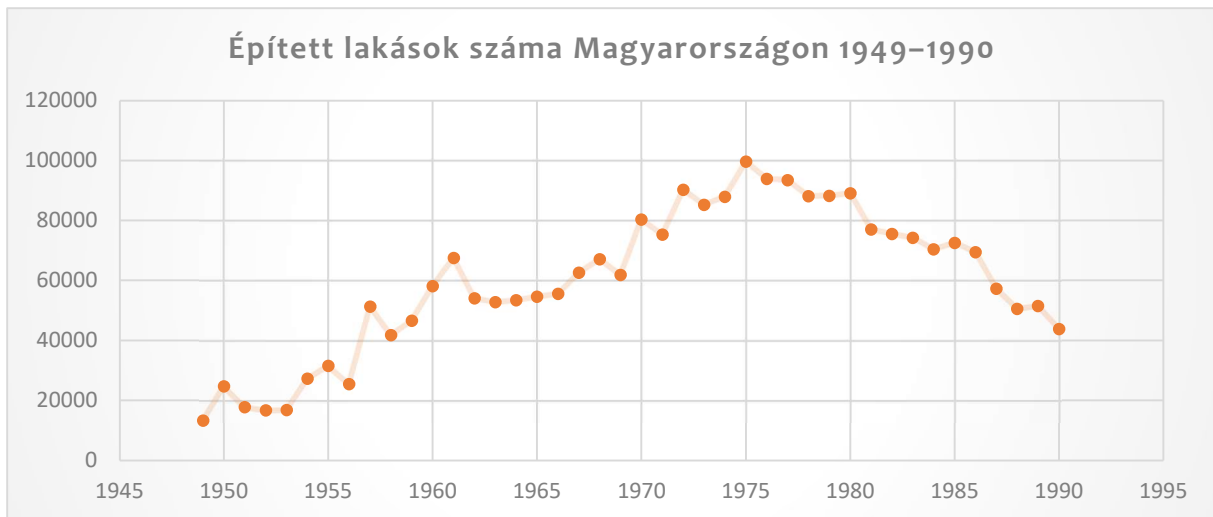
---

⁵⁹³ 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első öt éves tervéről. Bevezetés, 2, 22. és 41. §

⁵⁹⁴ A nehéziparra az összes ipari beruházás 93–94%-a jutott 1951–1953-ban. Vö. Germuska Pál 2012: *Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. Századok* (146.) 1. sz. 50–52.

⁵⁹⁵ Kacsenyák Ferenc 1961: *A lakásépítés finanszírozásának problémái és egyes módszerei*. Budapest, 22.

⁵⁹⁶ *Építéstechnikai és Építésgazdasági Iroda lakásépítéssel kapcsolatos munkái*. Budapest, 1959. 13.

12. ábra. Épített lakások száma Magyarországon 1960–1990.

Forrás: *Statisztikai Évkönyv 1958*. Budapest, 1960. 345.; *Statisztikai Évkönyv 1959*. Budapest, 1960. 345., KSH online adatbázis

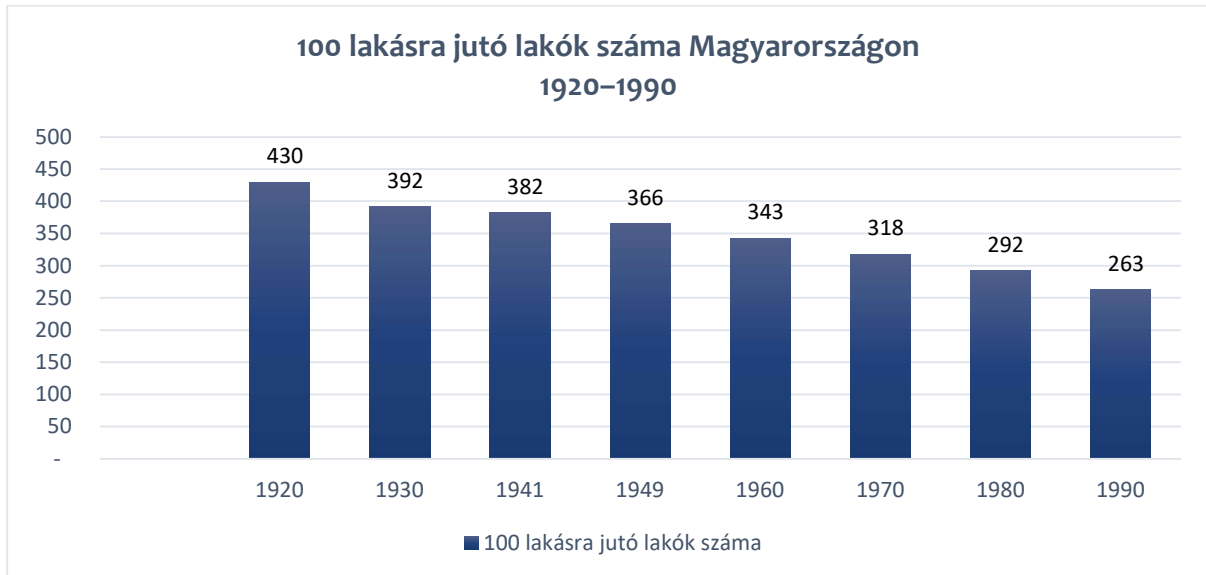
Logikus, de nem teljesen köztudott, hogy a valódi lakásgyarapodást nem az újonnan felépített lakások, hanem a felépített és lebontott (szanált) lakások számának különbsége jelenti. Ha erre is figyelve vizsgáljuk az egyes korszakok lakásépítési teljesítményét, szépen kirajzolódik, hogy az 1920-as évek lakásépítési konjunktúráját csak a hatvanas és hetvenes években tudta túlszárnyalni a magyar társadalom. A 15 éves lakásépítési program keretében valóban megépült több mint egymillió lakás ilyen értelemben jól ellensúlyozta a felszámolásokat.

13. ábra. A lakások számának növekedése Magyarországon 1920–1990.

Forrás: 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993) 6.

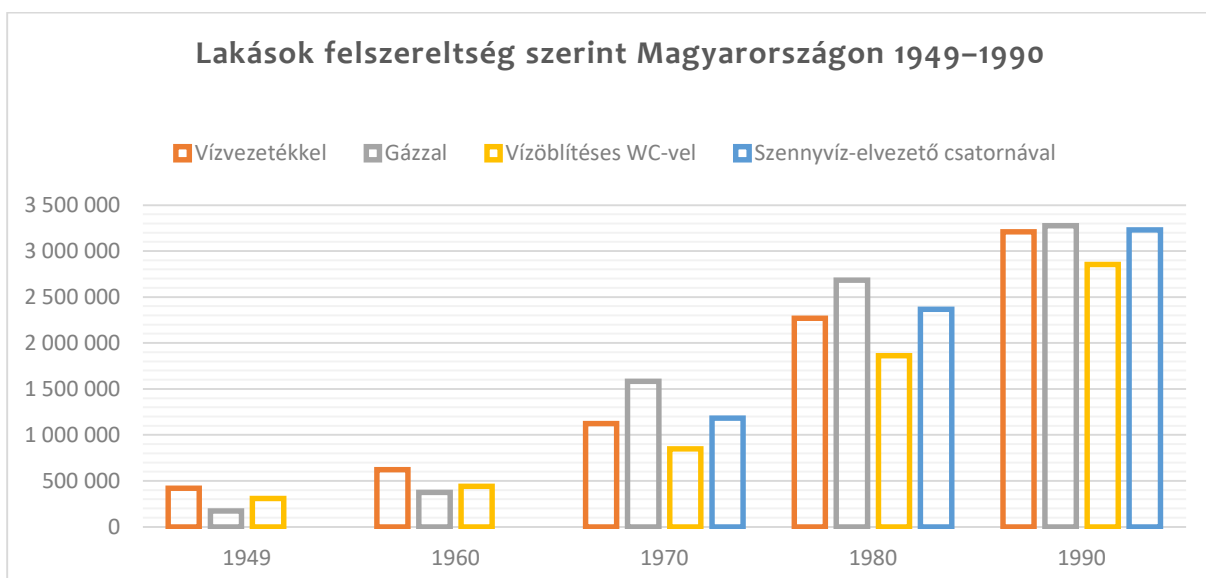
A nagyarányú lakásépítésnek köszönhetően sokat javult a laksűrűség is. Az 1949-es 366-ról 1990-re 263-ra csökkent a 100 lakásra jutók száma. Az elért javulás mellett Magyarország a laksűrűséget tekintve jelentősen lemaradt ugyan a korabeli tőkés országokban mért adatoktól, de a szocialista országok között a jobb helyzetűek közé tartozott a hetvenes évek végétől.⁵⁹⁷

14. ábra. 100 lakásra jutó lakók száma Magyarországon 1920–1990.

Forrás: 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993) 6.

Hasonlóan kiemelkedő javulás mutatható ki a lakások felszereltségének változásában is.

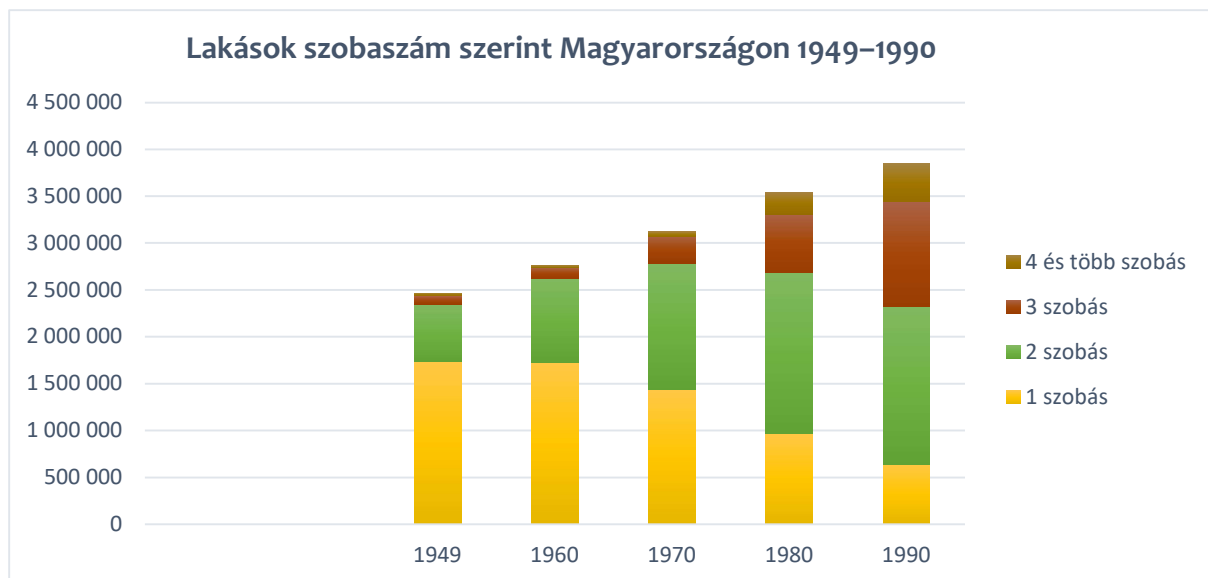
15. ábra. Lakások felszereltség szerint Magyarországon 1949–1990.

Forrás: 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993). 7.

⁵⁹⁷ Barta Barnabás 1979: A hazai társadalmi szolgáltatások a nemzetközi adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, (57.) 8–9. sz. 798–802.

Az ötvenes években Magyarország a lakások közműekkel való ellátottsága szempontjából az európai mezőny utolsó negyedében volt.⁵⁹⁸ A kádári lakáspolitikát érzékelve a problémát, fokozta erőfeszítéseit. A vízvezetékekkel és szennyvíz-elvezető csatornával való ellátottság az 1970-es években ugrott meg jelentősen, míg a gázzal ellátott lakások a hatvanas években több mint megháromszorozódnak. Nehezen vitatható, hogy ez a javulás elsősorban az állami lakásépítésnek volt köszönhető.

A felszereltség mellett a lakások szobaszáma is azon mutatók közé tartozik, amelyekkel a lakásállomány fejlettségét mérni szokták. Ebben is jelentős változások történtek a szocializmus ideje alatt. A Rákosi-rendszerben egyértelműen az egyszobás lakások domináltak, annyira, hogy ez a lakástípus uralta az újonnan felépülő lakásokat is. Ez a dominancia annyira erős volt, hogy ezekben az években Európában arányaiban a legtöbb egyszobás és a legkevesebb háromszobás lakás Magyarországon épült. Ez a körülmény alapjaiban nehezítette meg a lakásigények megfelelő (a családok nagyságát figyelembe vevő) kielégítését.⁵⁹⁹ Nem véletlen tehát, hogy az életminőség javítását legitimációs eszközként használó Kádár-rendszer túllép ezen a lakástípuson. Így lesz a hatvanas évek elsősorban a kétszobás lakások időszeke, a hetvenes években a háromszobás lakások lettek fölényben, míg a 4 és annál több szobás lakások komolyabb (10% fölötti) arányban csak 1990-re épültek fel.

16. ábra. Lakások szobaszám szerint Magyarországon 1949–1990.

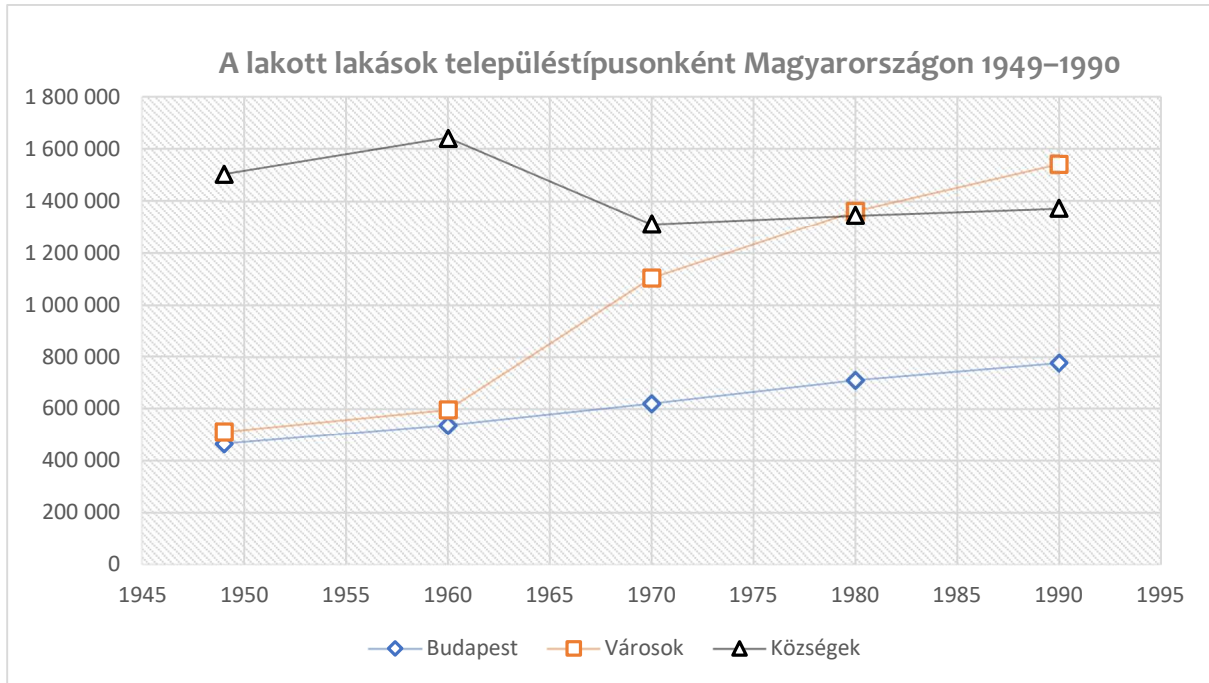
Forrás: 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993) 7.

⁵⁹⁸ Az európai lakáshelyzet. KSH-Nemzetközi Statisztikai Jelentések, 1956. 8–9.; Lakásépítés a tőkés országokban. KSH-Nemzetközi Statisztikai Jelentések, 1956. 6–7.

⁵⁹⁹ Építéstechnikai és Építésgazdasági Iroda lakásépítéssel kapcsolatos munkái. Budapest, 1959. 10.

Az állami lakás- és településpolitikának a vidéket, különösen a falusi területeket hátrányos helyzetbe hozó gyakorlatát már korábban bemutattam. Ennek a lakáspolitikának a lassan, de biztosan érvényesülő hatása jól mutatja, ha a lakások számának változását településtípusok szerint vizsgáljuk.

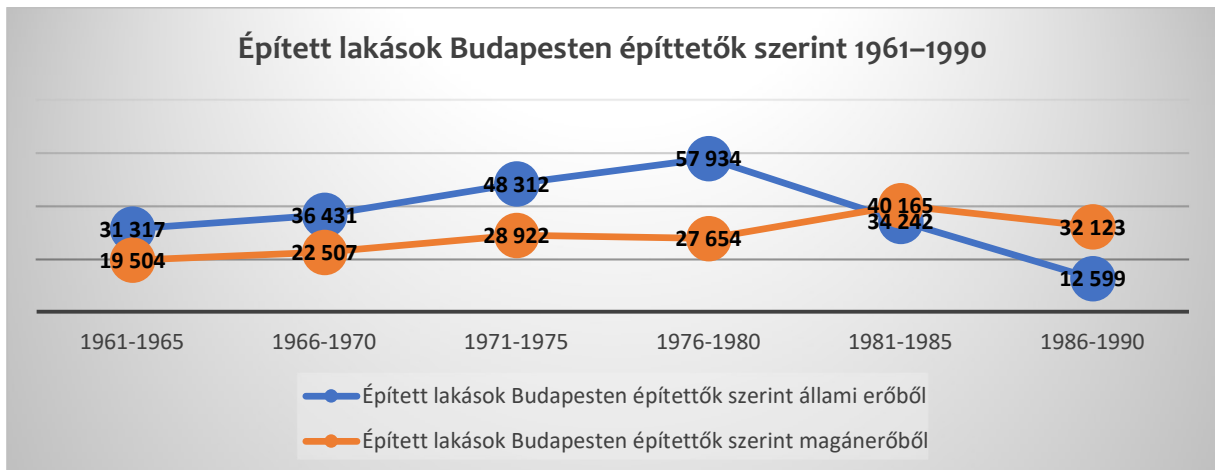
17. ábra. A lakott lakások településtípusonként Magyarországon 1949–1990.

Forrás: 1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények (1950) 3.; 1960. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 4. Lakásadatok I. (1961) 23.; 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993) 18.

Az industrializáció, a felgyorsított urbanizáció, a mezőgazdaság erőszakos szocialista átalakításának következményeként a falusi társadalom válságba került. Ennek a válságnak is lett a következménye, hogy 1980-ra már kevesebb lakás volt a községekben, mint a városokban. Természetesen a statisztikákban szereplő településeknek egy része csak jogi szempontból volt város, de ennek ellenére fontos pillanat a magyar társadalom történetében ez a váltás. Fontos látni, hogy ez a gyors változás az 1960–1970-es években következik be. Éppen akkor, amikor a háztáji következtében a falusiak növekvő életszínvonala gyakran a házépítésben testesült meg. Úgy tűnik azonban, hogy még a háztájiból fakadó, valódi és a kor viszonyai között jelentős életszínvonal-növekedés (bár gerjesztett némi ellentét)

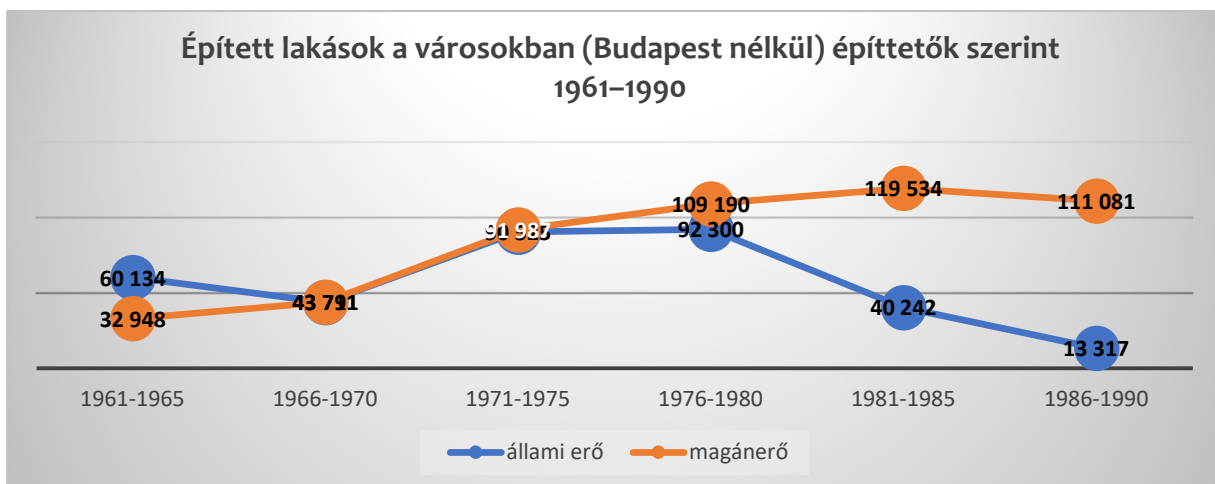
irányú migrációt) sem volt képes ellensúlyozni a falu hátrányait és az urbanizáció alaptendenciáit.⁶⁰⁰ Ennek egyik fontos oka a diszkriminatív szocialista település- és lakáspolitikai volt, mely maradandó hatást gyakorolt a különböző típusú települések által biztosított életminőségre.⁶⁰¹

Pontosabban látjuk a folyamatokat, ha nemcsak a településtípusokra, hanem az építetőkre is figyelünk.

18. ábra. Épített lakások Budapesten építetők szerint 1961–1990.

Forrás: *Lakásstatisztikai Évkönyv 1990*. Budapest, 1991. 14.

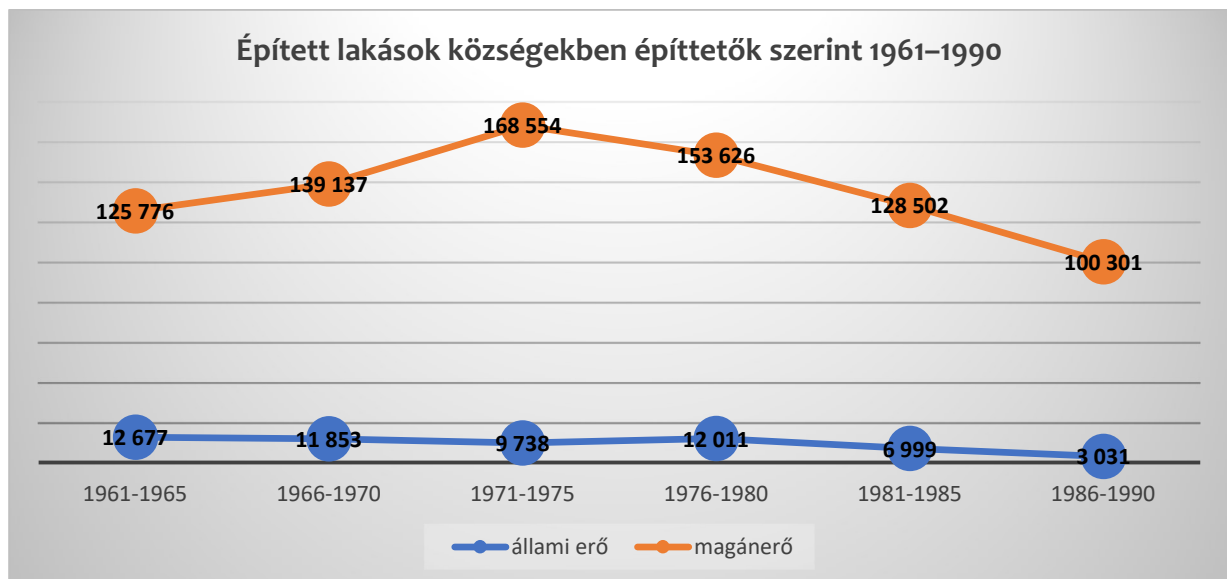

19. ábra. Épített lakások a városokban (Budapest nélkül) építetők szerint 1961–1990.

Forrás: *Lakásstatisztikai Évkönyv 1990*. Budapest, 1991. 14.

⁶⁰⁰ Juhász Pál 1988: A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom* (2.) 2. sz. 3–18.

⁶⁰¹ A vidék sorsáról a szocialista időszakban szól az utóbbi évek legkomolyabb magyarországi történettudományi vitája. Ezzel kapcsolatban lásd: Varga, Zsuzsanna 2021: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lanham; Ö. Kovács, József – Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián (ed.) 2023: *The Sovietization of Rural Hungary, 1945–1980: Subjugation in the Name of Equality*. London.

20. ábra. Épített lakások községekben építetők szerint 1961–1990.

Forrás: *Lakásstatisztikai Évkönyv 1990*. Budapest, 1991. 14.

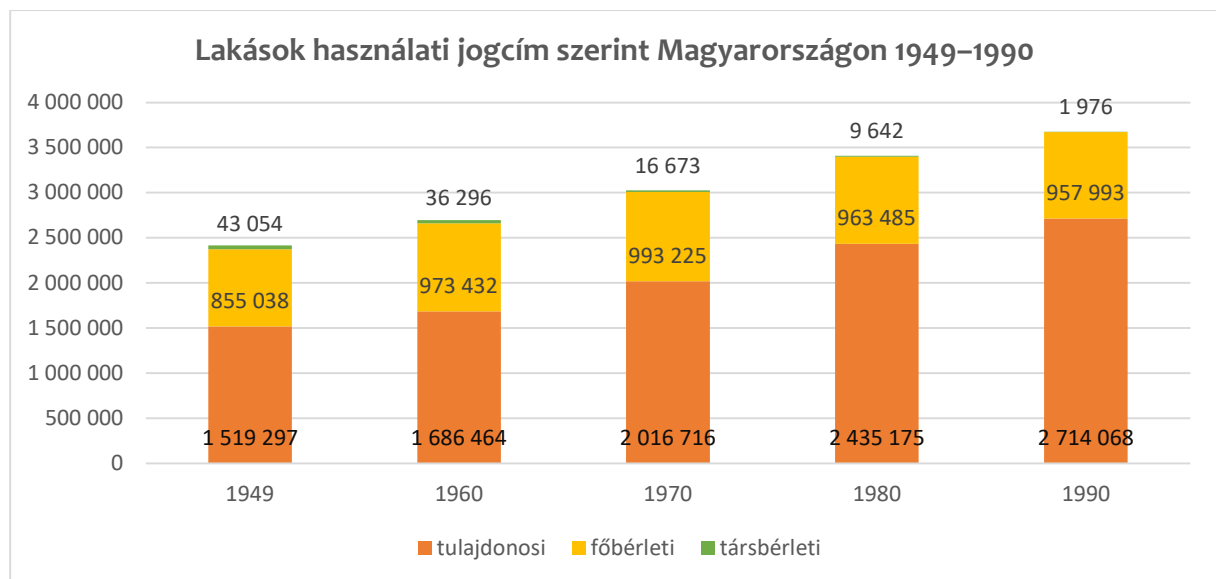
Egymás mellé helyezve ezeket az adatokat szépen kirajzolódik egyrészt az a már-már közhelyes tény, hogy a szocialista lakáspolitikát a városokra koncentrált erőforrásait Magyarországon az 1950-as évek után is. A városokra és elsősorban Budapestre koncentrált az erőfeszítéseit, de ezek az erőfeszítések korántsem voltak annyira nagyok, mint az ahogy gyakran még a korszakkal foglalkozó munkákban máig megjelenik. Ha az állami lakásépítést a magán erővel hasonlítjuk össze, akkor világosan látszik, hogy már a '60-as évek közepétől (a 15 éves lakásépítési terv kellős közepén) a magán erő lakásépítés a városokban is egyenrangúvá válik az állammal, és a '70-es évek közepére le is hagyja azt. A fővárosban más a dinamikája ennek a viszonyoknak, de a '80-as évek elejére Budapesten is elveszti fölényét az egyre inkább lendületét veszítő állami lakásépítés.

Azt pedig kifejezetten szívszorító látni, hogy az állami lakásépítés mennyire nem volt jelen sem a Rákosi-, sem a Kádár-rendszerben a községek életében. Az állami beruházásban felépített lakások még a „legjobb” időszakokban is alig érték el a magán erőből felépített lakások számának 10%-át.

2. Az állami befolyás határai

Az épített és a lakott lakások számának településenkénti változása már előre vetítette azt, amire a statisztikai adatokon keresztül a továbbiakban szeretnék koncentrálni: az állami befolyás határának meghatározására a lakhatásban. A továbbiakban azt próbálom megállapítani a statisztikai adatok segítségével, hogy a fenti vitathatatlanul hatalmas változásokban mennyire nyilvánult meg az állami akarat, hol voltak (ha voltak ilyenek) azok a területek a lakhatásban, melyek az állami szándéktól függetlenül, esetleg annak ellenére alakultak.

A lakáspolitikai intézkedésekből világosan kiderült, hogy az állam legszorosabban a lakásállományban a bérlakás részét tudta a teljes időszakon keresztül az ellenőrzése alatt tartani. Itt érvényesültek leginkább az általa meghatározott lakáshasználati normák, szociálpolitikai szempontok, és mivel az állami építőipar túlnyomórészt bérlakást épített, a megfelelő lakásról alkotott állami elképzelések is a bérlakásállományban jelentek meg a legtisztábban.

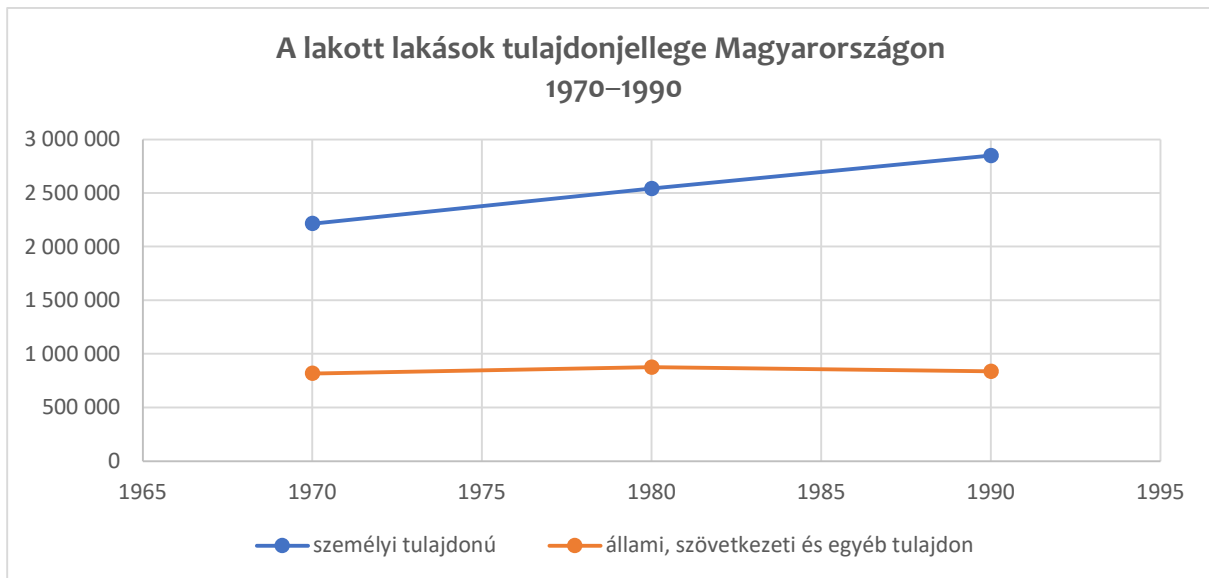

21. ábra. Lakások használati jogcím szerint Magyarországon 1949–1990.

Forrás: 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993) 7.

Ebből a szemszögből vizsgálva a lakások használati jogcímének változását, és ismerve a szocialista rendszer magántulajdonnal szembeni averzióját, talán meglepő, hogy a tulajdonosok által használt (azaz magántulajdonban lévő) lakások aránya és száma a teljes szocialista korszakon belül folyamatosan nőtt. Természetesen a különböző településtípusokon belül nagyon különböző arányokat találunk, a fővárosban például többségben vannak

azok, akik bérlakásokban élnek, de a teljes lakásállományt jellemző 60% feletti és folyamatosan növekvő arány mindenképpen jelzi az állami befolyás egyfajta határát. Ráadásul hasonló folyamatot figyelhetünk meg, ha a lakások tulajdonjellegeire figyelünk.

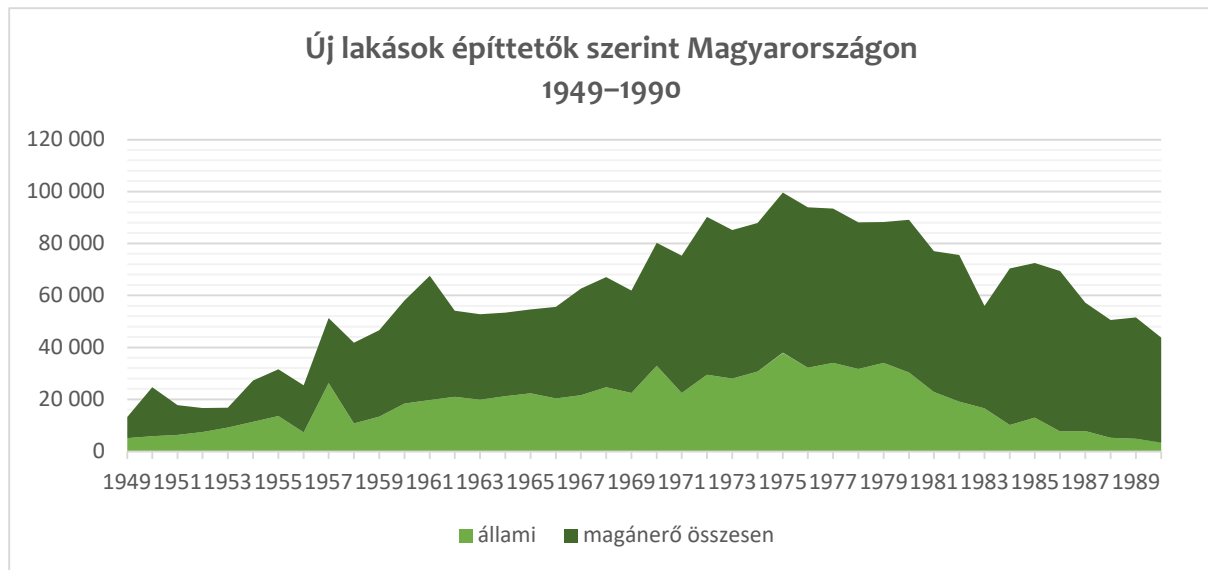

22. ábra. A lakott lakások tulajdonjellege Magyarországon 1970–1990.

Forrás: 1960. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai (1964), 23.; 1980. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 24. Lakás adatok I. (1981), 18.; 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 26. A lakások adatai (1993), 26.

Ebben az esetben is azt látjuk, hogy az államosítás után is, a szemérmesen személyi tulajdonúnak nevezett lakások száma és aránya folyamatosan nőtt, szemben az állami tulajdonban lévő lakásokéval, melyek száma a '80-as években még csökkent is.

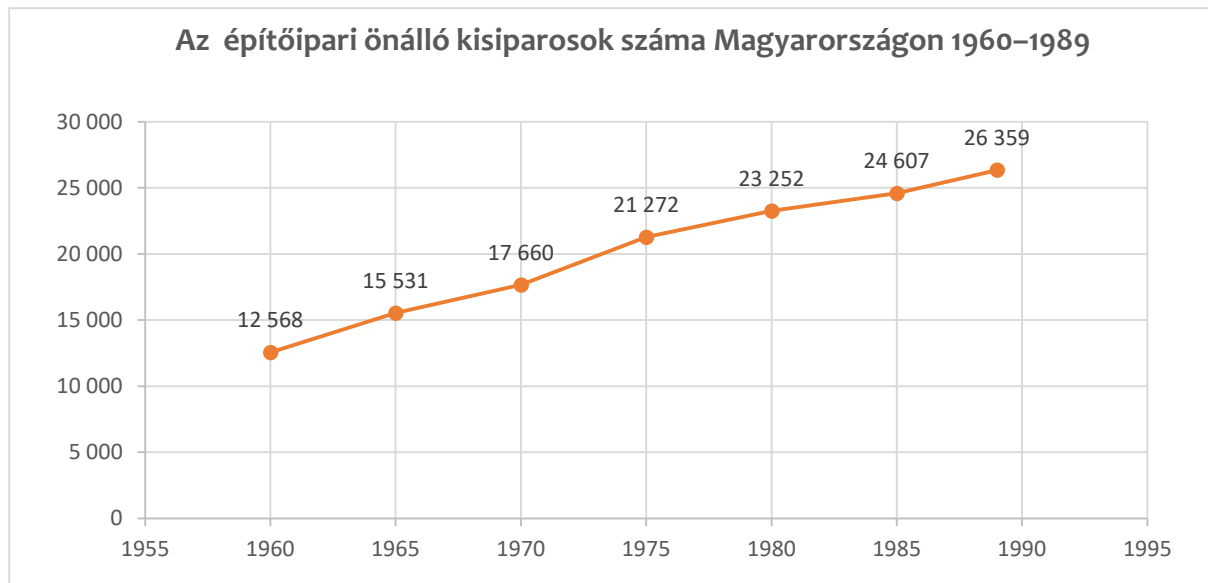
Ezek az adatok természetesen részben magyarázhatóak az öröklött adottságokkal, hiszen 1945 előtt is a lakosság többsége saját tulajdonában lakott, és a saját használatú lakásokat az 1952-es államosítás lényegében nem érintette. A folyamatosan növekvő arány azonban már nem indokolható a magántulajdon fölényét mutató kiindulópóllyalattal. A kialakult helyzet jelentős részben belső okokkal magyarázható, leginkább azzal, hogy az állam nem épített elég lakást. Úgy tűnik, hogy az 1950-es években kialakult trend később sem változott igazán.

23. ábra. Új lakások építetők szerint Magyarországon 1949–1990.

Forrás: *Statisztikai Évkönyv 1958.* Budapest, 1960. 345.; *Statisztikai Évkönyv 1959.* Budapest, 1960. 345.; *Statisztikai Évkönyv 1975.* Budapest, 1976. 314.; *Statisztikai Évkönyv 1989.* Budapest, 1990. Az 1959-es évben az állami kölcsönrel felépült lakásokat az állami támogatott kategóriába sorolták, előtte és később azonban a magán-építkezések közé, e két kategória arányának hirtelen változása nagyrészt ennek köszönhető.

A statisztikai adatokból világosan látszik, hogy nemcsak a lakásépítésre tudatosan kevés állami anyagi erőt mozgósító '50-es években haladta meg a magán-erőből épült lakások száma az állami beruházásokból épültekét, hanem a nagy, a korábbiaknál sokkal komolyabb állami erőforrásokat mozgósító Kádár-rendszerben is jelentősen nagyobb a magán-erős lakásépítés teljesítménye az államénál. Különösen fontos kiemelni, hogy az állami lakásépítés csúcspontját jelentő '70-es évtizedben is nőtt a különbség az állami és a magán-erőből épített lakások száma között. A magán-erős építkezések által támasztott igényt jól mutatja, hogy 1960 és 1989 között az építőipari önálló kisiparosok száma több mint a duplájára emelkedik. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy ezeknek a lakásoknak a túlnyomó része nemcsak magánfinanszírozásban, hanem magánkivitelezésben épült.

24. ábra. Az építőipari önálló kisiparosok száma Magyarországon 1960–1989.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1980. KSH, 1981. 223.; Statisztikai Évkönyv 1989. KSH, 1990. 114.

Természetesen a magánérs lakásépítés egy tekintélyes része állami támogatással, kedvezményes állami kölcsönrel épült. Ezeket a lakásokat azonban – követve a korabeli statisztikai és szakirodalmi gyakorlatot – a magánérs lakásépítések közé soroltam. A kortárs statisztikai gyakorlaton és a szakirodalmi „hagyományon” kívül alátámasztja ezt a gyakorlatot az a tény, hogy az kedvezményes kölcsönöket folyósító Országos Takarékpénztár a lakossági betétállományokra támaszkodva folyósította ezeket a kölcsönöket, tehát az állampolgárok lényegében egymás lakásépítését finanszírozták.⁶⁰² A magánérs lakásépítés túlsúlya a lakásberuházások arányában, a lakásokra fordított anyagi eszközök mértékében is megmutatkozik. Itt is egyértelmű a magánérs fölénye, az állami beruházások aránya az 1970-es évek közepétől folyamatosan csökkent, az 1986 és 1990 között pedig átlagosan már a 13%-ot sem érte el.⁶⁰³

Ez a fölény azt is jelentette, hogy lakások többsége nem ott és nem úgy épült meg, ahol az állam eltervezte. A lakásépítés magánszférája sem volt azonban teljesen mentes az állami szabályozástól. Az állam (a külterület definiálásával) meghatározta, hogy mely területen épülhetnek magánérsből házak, vagy kisajátítás útján lakásának eladására, elcserélésre

⁶⁰² Dániel 1990: 81.

⁶⁰³ Dudás–Pákozdi 1987: 1113.; *Lakásstatisztikai Évkönyv 1990*. Budapest, 1991. 26.

kényszeríthette a tulajdonost, ha a „közösség” érdeke úgy kívánta.⁶⁰⁴ Budapesten és vidéken ugyan különböző előírásokkal, de építésügyi szabályzat határozta meg a felépíthető házak, lakások minimális alapterületét és a helyiségek típusát is.⁶⁰⁵ Azonban ezek inkább csak elvi szabályok, irányelvek voltak, nem a gyakorlatban is szerepet játszó normák. Korábban már volt szó arról, hogy az állam títusterveken keresztül fogalmazta meg az ideális vagy legalábbis megfelelő lakással kapcsolatos gondolatait. Az állami támogatás igénybevételekor különböző mértékben érvényesítette, kérte számon ezeket a normáit az állam. Az állami támogatással (kedvezményes kölcsön igénybevételével) épült lakásoknak ugyan az Egészségügyi Minisztérium által megszabott általános feltételeknek meg kellett felelni, de a konkrétabb előírásokat tartalmazó állami títustervek használata nem volt kötelező, az csak gyorsította a lakáshitel-kérelem elbírálását. Ezeknek példaerejét nehéz megbecsülni, de hatásosságának korlátait jól mutatja, hogy az 1971 és 1985 között épült lakásoknak csak 36,6%-a épült típus- vagy tipizált tervek alapján. Ez az arány 1989-re 10% alá csökkent.⁶⁰⁶ Ezek az adatok is igazolják azt a már a kortársak által is megfogalmazott véleményt, hogy a magánépítkezés számára kidolgozott títustervek hiába voltak gyakran jól átgondolt munkák, a gyakorlatban alig valósultak meg, mivel a helyi kőművesek ajánlatai („pallér tervek”) lényegében uralták a piacot.⁶⁰⁷ A títustervek még az állami építkezéseken is lassan nyertek tért, pedig elvileg általánosan kötelezően alkalmazni kellett volna őket az állami lakásépítésben. Az előírás ellenére a títusterveket azonban csak fokozatosan vezették be a lakásépítés területén. Az állam által épített lakóépületeknek 1958-ban a 44,1%-a, 1959-ben csak 31,9%-a, 1960-ban pedig 48,9%-a, 1961-ben 57,6%-a, 1962-ban 64,62%-a, 1963-ban 71%-a épült fel valamelyik érvényben lévő títusterv alapján.⁶⁰⁸

Úgy vélem, az állami befolyás határai világosan kirajzolódtak a lakásépítésen, lakhatáson belül. Érdeemes azonban egy kicsit arra is figyelni, hogy a mennyiségen kívül milyen minőségi különbségek figyelhetők meg az állami és a magánérs lakásépítés között. Mi épült

---

⁶⁰⁴ Lásd: 1300/1949. (II. 12.) Korm. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról; 14/1955. (III. 3.) MT rendelet a külterületi településeken történő építkezések szabályozásáról; 17/1955. (X. 5.) PM rendelet a kisajátítással kapcsolatos kártalanításról; 25/1957. (VI. 26.) PM rendelet a kisajátítással kapcsolatos kártalanításról

⁶⁰⁵ Körner–Nagy 2006: 176.

⁶⁰⁶ *Lakásstatistika Évkönyv 1989*. Budapest, 1990. 17.

⁶⁰⁷ László–Udvarhelyi–Wolf 1959: 27–29. A títustervek konkrét megvalósulásáról falun: Tóth 2010: i. m.

⁶⁰⁸ *Statistikai Évkönyv 1959*: 130.; *Statistikai Évkönyv 1960*: 142.; *Statistikai Évkönyv 1962*: 148.; *Statistikai Évkönyv 1963*: 130.

abban a térben, ahova az állam nem tudott és nem akart belépni, s mit mond ez el nekünk az emberek lakhatásról alkotott elképzeléseiről?

Az első, talán legfontosabb különbség a magánérből megépült lakások formája, típusa volt. Addig, amíg az állami lakásépítés a lakótelepi lakások építését részesítette előnyben, a magánérből lakásépítés által felépített házak többsége mind a meglévő, mind az új lakásokat tekintve – jellemzően – egyalakos családi ház volt.⁶⁰⁹ A magánérből és állami lakásépítés közötti számbeli különbség hatását jól mutatja, hogy 1970-ben a lakott lakások 69%-a, 1980-ban 63%-a, 1990-ben pedig 59%-a volt családi ház jellegű épületben, tehát (ha csökkenő mértékben is) olyan lakástípusban, ami ellent mondott a szocialista ideológia által meghatározott lakhatási elveknek.⁶¹⁰

A második különbség az állami és magánérből felépült lakások között a szobaszámban és a lakásnagyságban érhető tetten. A korszakra általánosan jellemző a többszobás lakások arányának növekedése az újonnan épített lakások esetében, de sajátos fáziseltolódás figyelhető meg az állami és a magánérből épülő lakások között a szobaszám tekintetében. Míg az állami lakásépítésben a kétszobás lakások aránya a hetvenes évek végére érte el a csúcspontját (56%), a magánérből lakásépítésben a kétszobás lakások építésének aránya a hatvanas évek első felében tetőzik (58%), onnantól kezdve folyamatosan csökken, átadva a helyét a 2,5–3 szobás lakásoknak, melyek a hetvenes évektől többségbe kerülnek az újonnan épített lakások között.⁶¹¹ Hasonló tendencia látható, ha nem a szobák számára, hanem a lakások négyzetméterben kifejezett alapterületére, méretére figyelünk. Az épített lakások alapterülete a korszakban folyamatosan nő, de a magánérből épített lakások alapterülete folyamatosan, minden lakáskategóriában, szobaszámtól függetlenül 10–20 m²-rel nagyobb, mint az állami lakásépítésben épült társaiké.⁶¹² Azt láthatjuk, hogy a magánérből, az állampolgárok egyéni ízlése alapján megépülő lakások nagyobbak és többszobásak, mint állami párjaik.

⁶⁰⁹ Jaspárné Darvas 1978: i. m. Az 1970-ben a személyi tulajdonban lévő lakások 98%-a, 1980-ban 84%-a, 1990-ben pedig 77%-a családi ház jellegű volt. Vö. 1980. évi népszámlálás 24.: 18.; 1990. évi népszámlálás 26.: 26.

⁶¹⁰ 1990. évi népszámlálás 26.: 26.

⁶¹¹ Lakásstatisztikai Évkönyv 1990: 15.

⁶¹² Lakásstatisztikai Évkönyv 1990: 18.

A harmadik különbség a lakások felszereltségében van. Világosan látszik, hogy az állami lakásépítés keretében érvényesített felszereltségi normák (víz, WC, fürdőszoba) a nem állami lakásokban sokkal kevésbé jelentek meg. Igaz ez még akkor is, ha az állami építkezésekkel és lakásépítésekkel kapcsolatosan folyamatosan merültek fel minőségi problémák mind a tervezés, mind a kivitelezés területén. Gyakran készültek el lakások a megfelelő kiszolgálóegységek nélkül, vagy hiányzott a fűtés, nem gondoskodtak (az elvileg megtervezett) szennyvízelvezetésről, illetve a megépült infrastruktúra (például vízvezeték) nem működött rendesen. Készültek új lakások bútorozhatatlan szobákkal, szellőztethetetlen konyhákkal, WC-vel.⁶¹³ Úgy tűnik, az állammal szemben a magánszemélyek anyagi erőforrásait inkább a lakás méretének növelésére, mintsem a felszereltség javítására fordították. Ennek nyilván voltak életmódbeli okai, de anyagiak is, hiszen egy lakásba a villany vagy gáz bevezetése nemcsak egyéni döntés volt, feltételezett egy bizonyos közösségi infrastruktúrát is, amit az egyén nem, az állam viszont (szándék esetén) természetesen ki tudott építeni. Azt hiszem, jól látható, hogy az állam lakáspolitikai, lakáskorszerűsítési erőfeszítései korlátozottan hatottak a lakásállomány egészére. Ennek legfontosabb oka a mennyiségi elégtelenség volt. Hiába voltak az állam által épített lakások korszerűbbek, jobban felszereltek az országos átlagnál, arányuk miatt csak lassan változtattak a teljes lakásállomány minőségén és szerkezetén. Ez azt is jelenti, hogy az ezen a területen megfogalmazott állami normák, elképzelések nagyon nehezen érvényesülhettek, és a felépült lakások többségét nem érintették, érinthették; illetve fordítva: az egyéni igények, elképzelések és lehetőségek(!) határozták meg az országos lakásállomány képét is.

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a szocialista időszakban kialakított ideális lakással, lakhatással kapcsolatos pártállami diskurzus és normarendszer gyakorlati érvényesítésére csak nagyon korlátozott tér nyílt. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy az állam az új lakások építése területén még az legnagyobb mértékű állami erőfeszítések idején is legfőképp a lakossági erőforrásokra támaszkodott. Elfogadva ezt a helyzetet az állam a magánélet egyik legfontosabb színterét, a lakást sem igazán tudta (és egy idő után már nem akarta) befolyása alatt tartani. Az is kitűnik azonban, hogy ez a korlátozott befolyás a települési

---

⁶¹³ A Központi Statisztikai Hivatal jelentése: *Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén*. Budapest, 1953.

hierarchia különböző szintjein nagyon más volt. A társadalom életébe történő ilyesfajta beavatkozáshoz a kényszerítő eszközök sokkal inkább rendelkezésre álltak a városokban, mint a falvakban, községekben.

Ennek ellenére teljesen világos, hogy mind a lakásforma (családi ház), mind a lakások jellemzői tekintetében (szobaszám, nagyság) a civil preferenciák érvényesültek. Így paradox módon, szemben minden ideológiai elvárással a szocialista időszak jellemző lakóépülete nem a panel lakótelep szembeötlő pontháza, hanem a falvakban és a külvárosokban utcáiban észrevétlenül megbújó családi ház lett.

VI. A szocializmus építése – vetélkedő diskurzusok

Láthattuk, hogy a lakáskérdés folyamatosan problémát jelentett a szocialista időszakban, de ez a probléma a különböző társadalmi alrendszerekben másként fogalmazódott meg. A lakáskérdésről, annak lehetséges megoldásáról másként beszéltek a KSH-ban a statisztikai adatok, a rendeletek szövegei, a szakértők és a megépült lakások. Annak ellenére, hogy ezek az alrendszerek finom kölcsönhatásban álltak egymással, világosan látszik, hogy az 1948 és 1990 közötti időszakban nem sikerült a szocialista ideológia hegemoniáját megteremteni a lakáskérdésről való közbeszédben és így annak gyakorlatában sem. Ebben a záró fejezetben ezeket a vetélkedő diskurzusokat helyezem egymás mellé, annak reményében, hogy így részletes és világos képünk alakul ki arról, hogy mi történt a lakáskérdéssel a szocialista időszakban.

Mielőtt azonban ezt megtennék érdemes egy pillanatra megállni és végig gondolni milyen tanulságokkal jár a szocialista időszak periodizációjára vonatkozóan a magyarországi lakáskérdés vizsgálata.⁶¹⁴ Úgy tűnik, hogy akár az újonnan épített lakások számára, akár a lakások számának növekedésére vagy a lakáspolitikára figyelünk, a kirajzolódó folyamatok nehezen illeszthetők a szocialista időszakot tagoló bevett periódusokhoz. Az 1956-ot mint fordulópontot láttató, inkább politikatörténeti ihletettséggű felosztás egészen biztosan nem működik az esetünkben, hiszen mind a lakásszámok, mind a lakáspolitikai rendeletek által kirajzolódó tendenciákat nem törli meg semmilyen értelemben az 1956-os forradalom. Hasonló helyzet, ha a hosszú ötvenes évek koncepciójához fordulunk, hiszen az ebben a szemléletben az 1950-es évek végét jelentő 1963-as év szintén nem jelöl ki igazán trendfordulót a lakáskérdésben. Ezzel szemben az látszik, hogy az 1953-as évtől indult meg az újonnan épített lakások számának növekedése, egybe esve a lakáspolitikának a magánérős lakásépítést támogató intézkedéseivel. Ez a folyamatosan emelkedő a tendencia csak 1975-ben törik meg. Az 1953 és 1975 között növekedési szakasz, de a lakáspolitikai intézkedések is, a lakáskérdés tekintetében egyfajta kontinuitásra hívják fel a figyelmet a Rákosi- és a

---

⁶¹⁴ Czoch Gábor 2010: A periodizáció problémái és a francia történetírás. *Aetas* (25.) 4. sz. 89–96.; Kisantal Tamás 2010: Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? *Aetas* (25.) 4. sz. 49–63.; Kövér György 2010: Aetates Aetatum. *Aetas* (25.) 4. sz. 64–80.; Tomka Béla (2010): A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”. *Aetas* (25.) 4. sz. 97–106. illetve Keller Márkus 2022: Periodizáció, összehasonlítás, perspektíva: Szempontok a magyar társadalom történetének megértéséhez. In: Rainer M., János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Budapest, 50-55.

Kádár-rendszer között, még akkor is, ha nem kérdéses, hogy az állami lakásépítés csúcside-
szaka a Kádár-korszakra tehető. A kontinuitás melletti érvet erősíti, hogy nem csak az újon-
nan épített lakások abszolút száma nőtt 1953-tól, hanem az állami és magánérből épített
lakások száma között különbség is egyre növekszik a vizsgált időszakban. Mindez termé-
szetesen nem jelenti azt, hogy sutba kellene dobni az eddig használt korszakhatárokat, de
az bizonyos, hogy ezek problematizálása és folyamatos megkérdőjelezése segíthet a szo-
cialista időszak társadalmi folyamatainak jobb megértésében.

A lakásstatisztikai közleményeknek, az azokban prezentált adatoknak és elemzéseknek
mint diskurzusoknak a vizsgálata több eredményt is hozott. Az első dolog, ami a vizsgált
korszakban ezzel kapcsolatosan feltűnik, a diskurzus zártsága. Ennek egyik (talán legfőbb)
oka a statisztikai törvények által meghatározott keret. Ezek a törvények a statisztikai adat-
gyűjtést alapvetően (bár láthattuk, ebben tapasztalható némi eltolódás) az államot és az
állam céljait segítő tevékenységként határozták meg. Ez azt is jelentette, hogy az így meg-
határozott „statisztikai mezőben” a népszámlálások lebonyolítóinak, a Központi Statiszti-
kai Hivatal statisztikusainak elsődleges beszélgető partnerei az állam, az államot meghatá-
rozó párt, illetve annak vezetői voltak. Ennek megfelelően a népszámlálások kategóriai,
elemzési egységei is ebben a közegben alakultak ki, és az állam szempontjait tükrözték
vissza. Ezekből a szempontokból a lakhatásról való gondolkodásnak meglehetősen merev
jogi-gazdasági szemlélete szűrődik le, ahol a lakás elsősorban termék, az építőipar ter-
méke. Ennek a szemléletnek a folyománya, hogy a népszámlálások leggyakrabban megje-
lenő, legtöbbet használt kategóriái a lakás fizikai jellemzői mellett az állami és a személyi
tulajdon kategóriái. Nem igazán jelenik meg az a szempont, hogy a lakás több, mint egy
termék, hiszen megszerzése, birtoklásának módja, használata alapvetően meghatározza
egy család életét, helyzetét a társadalomban. Azt, hogy ilyen szempontoknak az operacio-
nalizálásra lett volna mód, a népszámlálási kérdések vizsgálata bizonyította, hiszen az 1970-
es népszámlálási kérdőívre (egyedülként) felkerültek ilyen kérdések is. Még ennél is job-
ban mutatják, hogy a statisztikai adatok dinamikusabb elemzésére is volt lehetőség, azok
az 1980-as években készült (szintén már említett) munkák, melyek célja kifejezetten ezzel
az egyoldalú jogi-gazdasági szemléletmóddal való szakítás volt. Ezek a kiadványok nem-
csak a statisztikai adatokból viszonylag könnyen és többek által kikövetkeztetett struktu-
rális problémákat (a lakások felszereltségének elégtelensége, a magánlakások túlsúlya, a

társadalmi rétegek lakással való ellátottságának különbözősége) jelezték, hanem új, nem annyira közkeletű anomáliákra, helyzetekre is felhívták a figyelmet. Ilyen volt például a lakhatásban és így az életmódban falu-város közötti egyenlőtlenség, ami még a foglalkozási különbségeknél is erősebb volt, vagy hogy a lakáskörülményekkel jellemzett életmód alapján az 1980-as évekre szakmunkásokból és a nem vezető szellemi rétegből kialakulóban volt egy középréteg. De még ezeknél is fontosabb volt annak kimutatása, hogy a lakáshoz jutási formák egymáshoz viszonyított súlya az 1982-t megelőző 50 évben alig változott. Az állami lakásállomány kialakulása és a szocializmus lakáspolitikája csak bizonyos jól körülhatárolt városi csoportokat és egyes nemzedékeket hozott a többiekhez képest jóval kedvezőbb helyzetbe.⁶¹⁵

Az látszik tehát, hogy még ebben az államilag erősen kontrollált és funkciójánál fogva túlnyomórészt inkább leíró statisztikai diskurzusban is lehetett úgy beszélni és olyat mondani a lakhatásról, ami erősen ellentmondott a hivatalos állami lakhatással kapcsolatos ideológiának, és megkérdőjelezte annak alapelveit. Ennek két oka határozható meg biztosan. Az egyik a statisztikusok korábban már említett szakmai autonómiája, a másik pedig magának a statisztikai diskurzusnak a zártsága. Ezek a kutatások és a kutatások eredményei a statisztikus közvélemény és az állami megrendelők berkein belül maradtak, és csak helyenként s akkor is még további értelmezéssel ellátva váltak a szélesebb lakhatási diskurzus részévé.

Az ideális lakással kapcsolatos szakértői vitákat vizsgálva láthattuk, hogy legkésőbb 1948 utánra a lakhatásról szóló diskurzusban kialakult a modern építészet alapelveinek és fogalmainak a dominanciája. A kommunista kormányzattal való eszmei rokonságnak köszönhetően a magyarországi építészet hivatalos szakmai irányítását jórészt a modern építészeti mozgalom tagjai határozták meg. Nemcsak az építészettel kapcsolatos főbb állami pozíciókat töltötték be a modern építészet hívei (a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, az Országos Építésügyi Kormánybiztosság, Építéstudományi Központ, az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, illetve a Magyar Tudományos Akadémia és a Műszaki Egyetem professzori állásaiban is nagyrészt ők találhatók meg), hanem a korszakban megjelenő építészeti folyóiratokat is kivétel nélkül ők irányították.

---

⁶¹⁵ *Életkörülmények és lakásvizonyok*. Budapest, 6–8.

Az általuk kialakított modernista beszédmód, gondolkodás határozta meg az építészetről és így a lakhatásról folyó diskurzust. A modern építészeti mozgalomhoz tartozó építészek által megteremtett fogalmi keretek erősségét jól mutatja, hogy még az 1970-es évek második felében kirobbant „tulipán vitát” is ezen a nyelven folytatták le. A vita hozzászólásaiból kiderül, hogy a Csete György vezette fiatal építészek pécsi csoportjának legfőbb bűne a modernista diszkurzív kánon átalakítására, egy új nyelv kialakítására tett kísérlet volt. Annyira erős volt a másfajta diskurzussal való szembenállás, hogy a csoportot rövid úton feloszlatták, és tagjait az ország különböző építészirodáihoz helyezték.⁶¹⁶ A Makovecz Imre és barátai, tanítványai által fémjelzett magyarországi organikus építészettel szembeni értetlenség, ellenségesség és türelmetlenség is nagyrésztben magyarázható azzal, hogy a klasszikus modern, Magyarországon hivatalossá merevedett nézetrendszerével szemben és azon kívül fogalmazták meg magukat. Fontos azonban leszögezni, hogy ez a dominancia csak az építészeti formanyelvet érintette. A lakásformát, a szocializmusnak megfelelő lakástípust már nem ennek a kollektív lakhatás ideáját a zászlajára tűző és ebben az értelemben kifejezetten szocialista és forradalmi modern építészeti diskurzus keretei között fogalmazták meg.

Az elemzésből kiderült, hogy az 1960-as évek elejétől a lakásforma, lakáshasználat területén végletesen sérült a szocialista diskurzus dominanciája. Annyira sérült, hogy a modern építészeti irányzat tagjai által „pszichózisnak” tekintett, a lakáskérdésre adott baloldali válasszal nehezen összeférő családi ház iránti vágyat hivatalosan is rehabilitálták, és maga a családi ház a lakáskérdés magyarországi megoldásának fontos részévé, eszközévé vált. A dominanciavesztést azonban nem csak ez mutatja, hanem az állami lakásépítés keretében megépülő lakótelepek összehasonlító analízise is arra hívta fel a figyelmet, hogy az állami beruházásban felépülő lakótelepek sem feleltek meg a kollektív lakhatás ideáljának és a közösségi együttélés igényeinek. Mind az épületek alaprajza, mind a lakótelepek környezete sokkal inkább az individuális és családi lakáshasználatot támogatta. Különösen nyilvánvalóvá tette ezt a nyugat-európai lakótelepekkel való összehasonlítás, illetve az egyes lakótelepek közintézményeinek (iskola, bolt, könyvtár) egyre későbbi, gyakran teljesen el-

---

⁶¹⁶ Vö. Major-Osskó 1981: 385–450.; Simon Katalin 2006: A tulipán-vita. Lakótelep – humánium – organikus építészet. *Iskolakultúra* (16.) 6. sz. 13–27.

maradó felépülése. Az látszik tehát, hogy a szocialista, az 1950-es években domináns diskurzus mellett a lakhatás területén az 1950-es évek végétől megjelenik egy másik, inkább a polgári megoldási formákat és az önálló (nem kollektív) lakhasználatot preferáló diskurzus, amely ráadásul állami támogatást is kap. Ennek a két diskurzusnak a feszültsége, ellentéte különböző szinteken és módokon áthatotta az egész korszakot.

Ez a kettősség még inkább nyilvánvalóbbá válik, ha a korszak lakáspolitikai diskurzusára irányítjuk figyelmünket. A lakáspolitikai vitákban a hatvanas évek végétől a piac és a szocializmus összebékítésén fáradoztak, lényegében elfogadva azt, hogy a szigorúan vett tervgazdaság keretein belül és úgy, ahogy azt Engels a lakáskérdésről szóló írásában elképzelte, a probléma nem oldható meg. A nagyrészt közgazdászok, szociológusok által folytatott vitában kialakuló koncepciók az államnak egyértelműen kevesebb szerepet szántak a lakáskérdés megoldásában, mint amit a hivatalos ideológia diktált volna, és amit a hazai kritikai szociológia képviselői a szocializmus újratervezése kapcsán javasoltak.⁶¹⁷ Érdekes, hogy a lakáspolitikai viták szóhasználata az 1970-es évek közepétől párhuzamosan megjelent az építésügyi miniszterek retorikájában is. Fontos megjegyezni, míg a lakásformákról szóló szocialista diskurzus egyértelműen kapott egy „polgári” vetélytársat, addig a lakáspolitikáról szóló közbeszédben, ahol a hivatalos állami és a szakértői diskurzus közeledett egymáshoz, ugyan egyre többször és egyre radikálisabban érte kihívás az államközpontúságot, azonban a szocializmus mint gazdasági keretrendszer, mint a világ elgondolásának koordinátarendszere nem kérdőjeleződött meg. Ez abból is fakadhat, hogy a lakáspolitikai diskurzus résztvevői nagyrészt a közgazdaságtan és a szociológia tudománya felől közeledtek a kérdéshez. Magyarországon mindkét tudomány viszonylag frissen (újra) profeszionalizálódó hivatás volt. Így tagjaik nem igazán tudtak olyan szellemi hagyományhoz kapcsolódni (szemben más hivatásokkal), ami nem a szocialista közegben alakult ki. Ennek is köszönhető, hogy a diskurzus résztvevői a szocializmust adottnak vették.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Ezzel kapcsolatban lásd: Rainer M. János 2023: 107–127. Fontos megjegyezni azonban, hogy erre a területre mintha nem lenne érvényes Rainer M. János általános megállapítása az újratervezésről, miszerint az 1980-as évek második felében eltűnt ezekből a koncepciókból a szocializmus. A lakáspolitikai területén még az 1980-as évek közepén is egyértelműen a szocialista keretben gondolkodtak a felmerülő problémák megoldásáról a szakemberek. Vö. Rainer M. János 2023: 209–230.

⁶¹⁸ A szociológusok és a kádári hatalom „közös nyelvéről” beszél Majtényi György 2018b is. Vö. Munkás, paraszt és értelmiségi. Társadalom a tervezőasztalon. In: uő: *Egy forint a krumpolis lángos*. Budapest, 132.

A lakáspolitikai koncepciók lakáspolitikai rendeletekben öltének testet. Az ezen a területen folyt viták és a különböző reformgondolatok ellenére, a rendeleteket vizsgálva egyértelművé válik: ez az a terület, ahol az eredeti lakáskérdéssel kapcsolatos szocialista ideológia leginkább ki tudta fejteni a hatását.⁶¹⁹ Egyrészt teljesen egyértelműen megjelenik a szocialista álláspont a korabeli jogelméleti szakirodalomban, mely a lakáshoz való jogot alapjognak tartotta, ami egyben azt is jelentette, hogy a lakhatással kapcsolatos igények kielégítése az állam dolga. A lakáskérdésre adott szocialista válasz elvei mindenekelőtt az állami bérlakásokkal kapcsolatos szabályozásokban jelentek meg. Teljesen világos a rendeletek szelleme: a bérlakás nem áru, mind a rezsit, mind a lakbért tudatosan alacsonyan tartották, és a bérlakásokat is az állam osztotta el, adta azoknak, akiket arra érdemesnek tartott. Legkésőbb a '60-as évek végére azonban világossá vált, hogy ez a rendszer a gyakorlatban kielégíthetetlen igényeket gerjeszt, fenntarthatatlan és ráadásul súlyosan diszkriminatív, hiszen a társadalom nagy részét a munkahely (mezőgazdaság) és a lakhely (falu) alapján hátrányos helyzetbe hozta. Hasonló volt a helyzet a lakásépítéssel kapcsolatban. A rendeletek által kialakított jogi és az ebből fakadó gazdasági környezet is egyértelműen az állami lakásépítést részesítette előnyben (ebben a keretben épültek az állami bérlakások is), és a magánérs családok építői és lakói kapták a legkevesebb állami támogatást. Ez a fajta „elfogultság” bár csökkenő mértékben, de egészen a rendszerváltásig megfigyelhető volt. Mindennek ellenére fontos hangsúlyozni, hogy a szocialista állam már nagyon korán, az 1950-es évek közepén felismerte, hogy a lakossági megtakarítások mozgósítása nélkül nem képes megoldani a lakáshiányt, így kedvezményes kölcsönökkel igyekezett a lakossági lakásépítési erőfeszítéseket támogatni. Ez azt is magával hozta, hogy a vizsgált korszakban (ahogy azt már korábban említettem) a magánérs lakásépítés száma és volumene folyamatosan meghaladta az állami lakásépítését, így a lakásépítés területén, annak meghatározó részében sajátos kvázi piaci viszonyok érvényesültek. Ezt a folyamatot az az 1971-es rendelet vitte el a végpontjához, amely engedélyezte, hogy magánszemélyek is alapíthat-

---

⁶¹⁹ Ez annál is izgalmasabb, mert a Kádár-korszak jogszabályalkotását vizsgáló kutatásból kiderül, hogy a lakásügy (a jogszabályok számát tekintve) csak a hatodik legfontosabb közpolitikai terület volt, messze lemaradva a makrogazdasági politika, az agrárpolitika, a foglalkoztatáspolitikai, a pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika, valamint az operatív kormányzati működés témáitól. Némileg változik a kép, ha időbeli bontásban nézzük, hiszen világosan látszik, hogy a 15 éves lakásépítési terv megnövelte az egyébként alacsony kormányzati figyelmet. Vö. Kiss László – Ring Orsolya 2022: A „Kádár-korszak” jogszabályalkotása az adatok tükrében (1956. november – 1989. október). *Jog-Állam-Politika* (14.) 4. 3–22.

nak lakásszövetkezetet, és maguk határozhatják meg a kivitelezőket. Ezzel lényegében jogilag is megnyílt az út a magánérés csoportos lakásépítés előtt. Tovább erősíti a csökkenő állami jelenlét érzetét a lakásépítésben az a tény, hogy az állami támogatásokat, a kedvezményes kölcsönöket az állam az OTP-n keresztül, azaz a lakossági betétekből finanszírozta, tehát ilyen értelemben ezeknek a támogatásoknak az állami jellegét már a kortárs szakértői diskurzus is megkérdőjelezte. Nem véletlen az sem, hogy a korabeli statisztikai felmérésekben is a magánérésépítkezésekhez sorolták ezeket az állami kedvezményes kölcsön segítségével felépült házakat.

A szakértői viták, vélemények, a lakhatást, lakáspolitikát szabályozó rendeletek után a megépülő lakásokra figyelve, sajátos fénytörésbe kerül a lakásformákról szóló diskurzusok elemzésének tanulsága. Addig, amíg a szocializmushoz illő, a szocialista ideáloknak megfelelő lakásformáról komoly viták folytak, és a forradalmi, baloldali hagyományoknak megfelelő kollektív lakhatásnak ebben a vitában tekintélyes képviselői voltak, az állami lakásépítés gyakorlatában a kollektív lakhatás alapelvei egyáltalán nem jelentek meg. Az 1968-ban épült Budafoki Kísérleti Lakótelep „üzemeltett lakhatása” volt az egyetlen hivatalos és egyben sikertelen (!) kísérlet, amely az állam által épített lakások használóit a közösségi életmód irányába orientálta volna. Az ezt megelőző évtizedekben épített lakások, különösen a 15 éves lakásépítési terv keretében épült lakótelepek sokkal inkább megfeleltek az elzárkózó (kis)polgári lakásideálnak, és már a korabeli elemzések szerint is a visszahúzó életmódot támogatták. Az időként megjelenő építészeti tervek (lásd: Szalagház) ellenére a korszakban a mennyiségi és gazdasági kényszernek engedve, nem volt mód, és ahogy kiderült, nem volt valódi állami igény sem a kísérletezésre. Sokkal egyszerűbb és gyorsabb volt a házgyári technológia kötöttségei által meghatározott szerkezeteket és alaprajzokat alkalmazni a lakótelepek építésekor. A korszakkal foglalkozó értékszociológiai vizsgálatok azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a társadalom állam általi erőszakos átalakításának szándékával együtt járó atomizáció, szekularizáció, a kisközösségek szétverése, illetve az egyre az erősödő bizalmatlanság is a kollektív lakhatási kísérletek iránti gyanakvást erősítette, illetve a fogadókésztséget gyengítette. Jól mutatja ezt a korban egyedülként meg-

valósuló miskolci Kollektív Ház projekt története, mely időleges sikerét kizárólag a kezdeményező fiatal építészek kitartásának és a Miskolc környéki szakemberhiánynak köszönhetette.⁶²⁰

A kollektív lakhatás ideájának elengedésével a kormányzat alkalmazkodott a társadalom többségének igényeihez. A gazdasági kényszereknek engedve, az ideológiai dominanciát feladva, az állam jóváhagyásával a szocialista időszakban a felépülő lakások túlnyomó többsége nem felelt meg a szocialista ideáloknak. Az új építésű lakások kétharmada, a teljes lakásállomány háromnegyede magánkézben volt a korszak végén, és ha a lakástípusokat vizsgáljuk, a sokat kritizált családi ház a meghatározó, Budapestet kivéve még a városokban is.⁶²¹ A lakáskérdést és annak diskurzusát analizálva elég egyértelműnek tűnik, hogy nem vagy csak nagyon korlátozott hatókörben (az értelmiség egy része) sikerült a kormányzatnak olyan diszkurzív dominanciát megteremtenie, ahol a társadalmi problémák, esetünkben a lakhatás kérdései csak a szocialista univerzumon belül lettek volna elgondolhatóak. Ez a helyzet, párosulva azzal, hogy az állam képtelen volt kielégíteni a folyamatosan jelenlévő lakáshiányt, életre hívott egy olyan sajátos autonómiát, amelyben az állampolgárok az állami kereteken kívül, az állami fogalmakat nem használva gondolkodtak el lakhatásukról és építették fel lakásaikat. A kényszerűen kialakult autonómiát kihasználva, távol kerülve az állami ellenőrzéstől, az emberek többsége olyan lakóépületeket és lakásmódokat választott, amely főként a hagyományos, polgári, kispolgári ideáloknak felelt meg. A lakhatás ilyenén való átalakulása viszont nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1970-es évektől a szocializmus értékrendszere, vonzereje végzetesen elpárolgott. Ráadásul a lakástulajdon és ezen belül is a családi ház nemcsak a lakáskérdés legegyszerűbben elérhető és elgondolható megoldása volt, hanem mint (lényegében) a felhalmozás egyetlen legitim módja, biztonságot is adott egy folytonosan változó, kiszámíthatatlanul alakuló társadalmi-gazdasági környezetben. Ez a körülmény nemcsak a szocializmus ideológiájának kiüresedését hozta magával, hanem megkönnyítette a piacgazdaság és a gyengülő szociális ellátások rendszerváltozás utáni elfogadását, illetve máig meghatározza a lakhatásról való közgondolkodást és a lakástulajdonon túlmutató lakáshasználatokkal szemben tanúsított óvatosságot.

---

⁶²⁰ Golda János: *Miskolci Kollektív Ház 1979–1989*. <https://epiteszforum.hu/miskolci-kollektiv-haz-19791989>, (utolsó letöltés: 2023.07.20.)

⁶²¹ 1990. évi népszámlálás. 26. kötet. A lakások adatai. Budapest: KSH., 26., 28., 30.

Ábrajegyzék

1. *ábra.* Az egy lakással rendelkező lakóházak (családi házak) aránya településtípusonként Magyarországon 1949-ben (%)
2. *ábra.* A lakások szobaszám szerinti megoszlása Magyarországon 1949-ben.
3. *ábra.* A különböző felszereltséggel való ellátottság aránya az összes lakás tekintetében 1949-ben.
4. *ábra.* A különböző felszereltségek aránya a városok és a városias jellegű községek egy-szobás lakásai között 1949-ben.
5. *ábra.* A különböző felszereltségek aránya a városok és a városias jellegű községek egy-szobás lakásaiban, Budapest nélkül 1949-ben.
6. *ábra.* Zdravits János, KÖZTI, 201-es jelű lakóépület
7. *ábra.* Árkai István – Regula Ede Lakóterv 315-ös jelű lakóépület.
8. *ábra.* Radnai Lóránt LAKÓTERV – Rimanóczy Jenő IPARTERV 404-es jelű lakóépület.
9. *ábra.* Körner József, LAKÓTERV, 420-as jelű lakóépület.
10. *ábra.* Lakások száma Magyarországon 1920–1990.
11. *ábra.* Épített lakások száma Magyarországon 1949–1959.
12. *ábra.* Épített lakások száma Magyarországon 1949–1990.
13. *ábra.* A lakások számának növekedése Magyarországon 1920–1990.
14. *ábra.* 100 lakásra jutó lakók száma Magyarországon 1920–1990.
15. *ábra.* Lakások felszereltség szerint Magyarországon 1949–1990.
16. *ábra.* Lakások szobaszám szerint Magyarországon 1949–1990.
17. *ábra.* A lakott lakások településtípusonként Magyarországon 1949–1990.
18. *ábra.* Épített lakások Budapesten építetők szerint 1961–1990.
19. *ábra.* Épített lakások a városokban (Budapest nélkül) építetők szerint 1961–1990.
20. *ábra.* Épített lakások községekben építetők szerint 1961–1990.
21. *ábra.* Lakások használati jogcím szerint Magyarországon 1949–1990.
22. *ábra.* A lakott lakások tulajdonjellege Magyarországon 1970–1990.
23. *ábra.* Új lakások építetők szerint Magyarországon 1949–1990.
24. *ábra.* Az építőipari önálló kisiparosok száma Magyarországon 1960–1989.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Budapest Főváros Levéltára (BFL) 288. f. 5. cs. MDP-MSZMP Iratok. A Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei.

Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII. 102a. 1. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei

Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV. 1a. 3. Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei

HU BFL XXIII.102.a.1 Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatármódosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 107.

- HU BFL XXIII.102.a.1 Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatármódosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 111.
- HU BFL XXIII.102.a.1 Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatármódosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 117., 121.
- HU BFL XXIII. 102.a. 1. Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 106.
- HU BFL XXXV.1.a.4. 1977-08-24 513. öe. / 1977_VB 513/19 A III. kerületi pártbizottság beszámolója az új lakótelepen végzett politikai munkáról. 2.
- HU BFL XXXV.1.a.4. 1984-05-02 685. öe./1984_VB 685/12 Az MSZMP III. kerületi bizottságának jelentése a XII. kongresszus óta végzett munkájának főbb tapasztalatairól, különös tekintettel a pártegységre.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- MNL OL M-KS 288-15. Javaslat a Politikai Bizottságnak
- MNL OL M-KS-276-54-125 Javaslat a titkársághoz. (1950. december 27.)
- MNL OL XIX-A-83-b 131. Szíjártó Lajos: Előterjesztés a Minisztertanácshoz az Építésügyi Minisztérium alá tartozó szervezetek önköltségének 1954. évi alakulásáról. (1955. május 9.)
- MNL OL 288. f. 5/66. öe. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának ülése, 1958. február 11. Tájékoztató a lakáshelyzetről és javaslatok a lakáshiány enyhítésére
- MNL OL XIX-A-83-b-212 Szíjártó Lajosnak rk. és megh. nagykövetté történő kinevezéséről és a Magyar Népköztársaság kairói nagykövetségének vezetésével való megbízásáról
- Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/jegyzokonyv.htm>, MNL OL 276 f. 102/65. ö. e, Közli: T. Varga György.
- MNL OL M-KS 288-05 Javaslat a Politikai Bizottságnak, 1970. március 7.
- MNL OL M-KS 288-04 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1975. július 2-án tartott üléséről.
- HU-MNL-OL M-KS-276-54 Javaslat az MDP Titkárságához 1950. december 27.
- HU_MNL_OL_M-KS_276_54_125 Javaslat a titkársághoz. 1950. december 27.
- HU-MNL-OL M-KS-276-54 Javaslat az MDP Titkárságához 1950. december 27.
- HU_MNL_OL_M_KS_276_76. f. 53. cs. 79. ö. e. 1951. július 19. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz. Beszámoló az építőipar munkájáról.
- HU-MNL-OL M-KS-288-08-16 Javaslat az építésügyi miniszteri tisztségre, 1957. május 4.
- HU-MNL-OL M-KS-288-08-16 Repülőszavazás. 1957. május 6.
- HU_MNL_OL_M-KS_288_04 Jelentés a Politikai Bizottságnak, 1968. március 17.
- HU_MNL_OL_M-KS_288_05 Németh Károly: Javaslat a Politikai Bizottságnak. 1977. június 10.

HU_MNL_OL_M-KS_288_04_ MSZMP Központi Bizottság 1977. június 22. (Kibővített ülés)+(288. f. 4/150. ö. e.)
 HU_MNL_OL_M-KS_288_05 Javaslat a Politikai Bizottságnak, 1982. október 5.
 HU_MNL_OL_M-KS_288_04_02, 1984. június 26. (kibővített ülés)+(288. f. 4/200. ö. e.) Személyi, szervezeti kérdések.
 HU_MNL_OL_M-KS_288_04 1984. június 26. (kibővített ülés)+(288. f. 4/200. ö. e.) személyi kérdések; Ábrahám 1988: 29.
 HU-MNL-OL-M-KS 288,. 1988. december 15.+(288. f. 4/248-249. ö. e.) Személyi kérdések.
 HU_MNL_OL_M-KS_288_08, 1989. április 25.+(288. f. 8/570. ö. e.) Röpszavazás a Politikai Bizottság részére

MOL M-KS 276. F. 54. cs. 157. ö. e. Javaslat a Titkárság részére a bérházak és villák állami tulajdonba vételére
 MOL M-KS 276. F. 53. cs. 136. ö.e. Előterjesztés a város- és községgazdálkodás munkájának javításáról, 1953. augusztus 29.
 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 147. öe. Előterjesztés az 1954. évi lakásépítési keretszámokról, 1953. november 17.
 MOL M-KS 276. F. 53.cs. 161. ö.e. Előterjesztés a politikai bizottság részére az egyéni lakásépítés helyzetéről, 1954. február 15.
 MOL XIX-D-3-ij 6. doboz Előterjesztés, jelentés az ÉM „C”-tervének az 1959. évi végrehajtásáról és javaslat a további feladatokra.
 MOL XIX-D-3-u 53. doboz Megállapodás az ÉM és a Fővárosi Tanács között.
 MOL XIX-D-3-u 53. doboz Óbudai lakásbemutató dosszié.
 MOL XIX-D-3-u 53.doboz Kísérleti lakások – Új berendezések [1960].
 MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: *Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése.* 1961.

Törvények

1874. évi XXV. törvénycikk az országos statistika ügyének szervezéséről
 1897. évi XXXV. törvénycikk a m. kir. központi statisztikai hivatalról
 1929. évi XXIX. törvénycikk indoklása a rendkívüli ideiglenes házadómentességről
 1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhöz juttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről 22., 37. §
 1946. évi XXIV. törvénycikk az építésügyi, városrendezési és közmunkaügyi igazgatás szabályozásáról
 1948 Bundesgesetz vom 16. Juni 1948, betreffend die Wiederherstellung der durch Kriegseinwirkung beschädigten oder zerstörten Wohnhäuser und den Ersatz des zerstörten Hausrates (Wohnhaus-Wiederaufbaugesetz)
 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves tervéről
 1950 Erstes Wohnbaugesetz
 1952. évi VI. törvény az állami statisztikáról, 1., 2., 3., 15–18. §

1954. évi III. törvény a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium megalakulásáról
1954 Wohnbauförderungsgesetz
1956 Zweites Wohnungsbaugesetz (Wohnungsbau und Familienheingesezt), 27.07.1956. §1
1973. évi V. törvény a statisztikáról

Törvényerejű rendeletek

1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről.
1957. évi törvényerejű rendelet az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről
1958. évi 13. törvényerejű rendelet az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 1957. évi 28. törvényerejű rendelet módosításáról

Korm. rendelet

5630/1948. Korm. rendelet a romépületek lebontásának, valamint újjáépítésének előmozdítása tárgyában
6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 23., 24., 25–27., 40. §
1300/1949. (II. 12.) Korm. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról
2.600/1949. Korm. rendelet a budapesti lakóházak kötelező helyreállítása és tatarozása tárgyában
4.202/1949. (169) Korm. számú rendelete az építésügyi igazgatás részleges átszervezése tárgyában
9390/1949. Kormányrendelet a Közületi Ingatlan Központ megszervezéséről.
18300/1949. a közületek által helyreállított romlakások építési költségeinek törlesztése tárgyában
30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet a lakásbérletről szóló 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet módosításáról
20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről
27/1959. (V. 7.) Korm. rendelet az állami tulajdonban álló kisebb házingatlanok elidegenítésének szabályozásáról
42/1959. (XI. 14.) Korm. rendelet
42/1959. (XI. 14.) Korm. rendelet a 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet módosításáról
35/1957. (VI. 21.) Korm. rendelet a házértékesítés szabályozásáról
3/1960. (I. 10.) Korm. rendelet a lakbérpótlékról, az albérleti és ágybérleti díjakról
1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről, 9., 10., 13., 44., 80. §
2/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakásépítési hozzájárulásról és a lakás-használatbavételi díjról, továbbá a kedvezményekről, 2. §
5/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet módosításáról és kiegészítéséről
6/1971. (II. 8.) Korm. rendelet a lakásépítő szövetkezetekről
7/1971. (II. 8.) Korm. rendelet az egyes lakásépítési formák pénzügyi feltételeiről és a szociálpolitikai kedvezményről

Korm. határozat

- 1002/1957. (I. 5.) Korm. sz. hat. az Országos Építésügyi Hivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Tanács megszüntetéséről (MK. 1.sz.)
- 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat a szénbányászok saját ház-építési akciójáról
- 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat módosításáról, 37/1957. É. M. sz. utasítás
- 1096/1957. (XII. 31.) Korm. határozat a szénbányászok saját ház-építési akciójáról
- 1015/1959. (V. 7.) Korm. határozat a lakásgazdálkodással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról
- 2008/1970. (V. 10.) MSZMP KB-Korm. számú együttes párt és kormányhatározat

Minisztertanács

Jelentés a Minisztertanácsához az Építésügyi Minisztérium 1954. évi gazdálkodásáról szóló előterjesztéssel kapcsolatban. (1955. május 23.) és A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4268/VII. 6./1955 sz. határozata az Építésügyi Minisztérium 1954. évi gazdálkodásáról.

Rendeletek

- 29/1950. (I. 21.) MT rendelet a lakások és más helyiségek bérének szabályozására vonatkozó hatásköri kérdések rendezése tárgyában
- 195/1950. (VII. 22.) MT rendelet a bérházak kötelező helyreállításáról
- 208/1950. (VIII. 20.) MT rendelet a dolgozók lakáscseréjének előmozdításáról
- 101/1951. (IV. 29.) MT rendelet a lakásra alkalmas, de egyéb célra használt helyiségek bejelentéséről és átadásáról
- 155/1951. (VIII. 14.) MT rendelet az egyéni családi építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról
- 14/1952. (II. 17.) MT rendelet az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről szóló 1952. évi 4. törvényerejű rendelet végrehajtásáról
- 54/1952. (VI. 28.) MT rendelet a lakások egyéb célra való igénybevételeinek megtiltásáról
- 63/1952. (VIII. 2.) MT rendelet a bányász-családirházak adómentességéről
- 86/1952. (IX. 27.) MT rendelet a lakásügyi jogorvoslatokról
- 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről
- 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről, 6. §
- 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosítása tárgyában kibocsátott 12/1954. (II. 14.) MT rendelet végrehajtásáról
- 11/1953 (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről, 2. §
- 12/1954. (II. 14.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosításáról

14/1955. (III. 3.) MT rendelet a külterületi településeken történő építkezések szabályozásáról

35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről, 12., 28., 32., 56., 58., 71. §

43/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet módosításáról 2. §

45/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakbérékről, továbbá az albérleti és ágybérleti díjakról

46/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakbérrel kapcsolatos állami hozzájárulásról és a szociális támogatásról

53/1982. (X. 7.) MT rendelet a lakásépítés (vásárlás) pénzügyi feltételeiről és a szociálpolitikai kedvezményről

52/1984. (XI. 28.) MT rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet módosításáról 1. § (1)

58/1985. (XII. 27.) MT rendelet a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet módosításáról 21. § (1)

MT határozat

2012/1950. (VI. 10.) MT határozat a dolgozók szövetkezeti társasház és családi ház építkezéseinek támogatásáról

2019/6/1953. MT. sz. h. az Építészeti Tanács létesítéséről

2020/6/1953. MT. sz. h. az Országos Építésügyi Hivatal felállításáról (HT III.25.6.sz)

2083/31/1953. MT sz. határozat a város és községrendezés munkájának megjavításáról

2214/1955. (IX. 29.) MT. sz.h. az Építészeti Tanács megszüntetéséről (HT 59.)

BM rendeletek

3270-31/1950. (XII. 5.) I/1-d. BM rendelet a dolgozók lakáscseréjének engedélyezésére vonatkozó eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról

116200/1951. (IV. 17.) BM rendelet a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról szóló 95/1951. (IV. 17.) MT rendelet végrehajtásáról

É.K.M. rendelet

18300/1949. É.K.M. rendelet a közületek által helyreállított romlakások építési költségeinek törlesztése tárgyában

ÉM-PM rendelet

2/1959. ÉM-PM együttes rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet végrehajtásáról

ÉM határozat

4268/VII. 6./1955 sz. határozat az Építésügyi Minisztérium 1954. évi gazdálkodásáról.

FM rendelet

2.400/1945. FM rendelet házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról

GB határozat

10.264/1957. GB sz. határozat

5/1960. (XII. 8.) GB sz. határozat

ME rendelet

2.660/1945. M. E. szám. A minisztérium rendelete az újjáépítési miniszter ügykörének megállapítása és az újjáépítési minisztérium szervezése tárgyában. 8000/1946. ME rendelet a lakások és más helyiségek bérének szabályozására vonatkozó hatásköri kérdések rendezése tárgyában

5300/1948. ME rendelet a lakások és más helyiségek bérének szabályozására vonatkozó hatásköri kérdések rendezése tárgyában

PM rendeletek

64800/1949. (IV. 23.) II. a. PM rendelet egyes ideiglenes házadómentességek megszüntetése tárgyában

253000/1949. (X. 23.) II. a. PM rendelet a rendes és rendkívüli házadómentességre, valamint a helyreállítási házadókedvezményre vonatkozó egyes rendelkezések kiegészítése és módosítása tárgyában

372-56/1950. (VIII. 4.) PM rendelet a lakásépítő szövetkezetekről, valamint a szövetkezeti és családi házakról

17/1955. (X. 5.) PM rendelet a kisajátítással kapcsolatos kártalanításról

25/1957. (VI. 26.) PM rendelet a kisajátítással kapcsolatos kártalanításról

9/1975. (XII. 29.) NIM-ÉVM-PM-MüM együttes rendelet a bányászatban foglalkoztatott dolgozók kiemelt lakásellátásáról 17/1982. (X. 7.) IpM-ÉVM-PM együttes rendelet a bányászatban foglalkoztatott dolgozók kiemelt lakásellátásáról

49/1982. (X. 7.) PM-ÉVM együttes rendelet az egyes építési kölcsönökről

VKGM rendeletek

1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, 35. §

2/1954. (V. 13.) VKGM rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló

1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, 18., 35. §

1/1955 (III. 26.) VKGM rendelet a családi lakóházépítési akciók egységesítéséről

4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról

1/1955 (III. 26.) VKGM rendelet a családi lakóházépítési akciók egységesítéséről

5/1955. (XII. 24.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról szóló 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról

1/1956 (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházszövetkezetek szervezéséről

1/1956. (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházszövetkezetek szervezéséről és a szövetkezeti társasházak építéséről szóló 11/1956. (IV. 24.) MT rendelet végrehajtásáról

2/1956 (VIII. 2.) PM –VGKM sz. együttes rendelet

MSZMP iratok

M-KS 288-5. 66. őe. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. február 11-ei ülésének jegyzőkönyve (3. Tájékoztató a lakáshelyzetről és javaslatok a lakáshiány enyhítésére c. napirend).

M-KS 288-4. 125–126. őe. Az MSZMP Központi Bizottsága 1974. március 19-20-ai kibővített ülésének jegyzőkönyve (2. A Központi Bizottság irányelvei a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról c. napirend).

XXXV.1.a.3. 153. őe. Az MSZMP Budapesti Pártbizottsága 1978. november 3-ai ülésének jegyzőkönyve (2. A főváros hosszú távú, 1990-ig szóló lakásépítési és telepítési koncepciója, valamint a VI. ötéves terv lakásépítési és telepítési programja c. napirend).

MSZMP Központi Bizottság 1977. június 22. (Kibővített ülés)+(288. f. 4/150. ő. e.)

KSH

A Központi Statisztikai Hivatal jelentése: *Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén*. Budapest, 1953.

A KSH elnökének 2/1975. (V. 3.) KSH sz. rendelkezése a munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről. *Statisztikai Közlöny* (2.) 6. 1975. június 16. 89–93.

A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet. KSH jelentések 1981. 243.

A munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről szóló 2/1975. (V. 3.) KSH-rendelet.

Az európai lakáshelyzet. KSH-Nemzetközi Statisztikai Jelentések, 1956.

Központi Statisztikai Hivatal, 1949. évi népszámlálás, 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 12.

Központi Statisztikai Hivatal 1954: *Lakásgazdálkodás-lakásépítés*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1976: *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi- és kulturális helyzetéről*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1982: *Életkörülmények, lakásviszonyok az 1978. évi életmód-életkörülmények felvétel alapján*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1984a: *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás. Adatgyűjtemény az 1978. évi életmód-, életkörülmények felvétel adataiból*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1984b: *Lakáshelyzet '80*. Budapest.

Lakásépítés a tőkés országokban. KSH-Nemzetközi Statisztikai Jelentések, 1956.

Lakásstatisztika Évkönyv 1989. Budapest, 1990.

Lakásstatisztikai Évkönyv 1990. Budapest, 1991.

Lakbérviszonyok, 1954. július 1. Budapest, 1955. 14–15.

Statisztikai Évkönyv 1958. Budapest, 1960.

Statisztikai Évkönyv 1959. Budapest, 1960.

Statisztikai Évkönyv 1960. Budapest, 1961.

Statisztikai Évkönyv 1962. Budapest, 1963.

Statisztikai Évkönyv 1963. Budapest, 1964.

Statisztikai Évkönyv 1980. Budapest, 1981.

Statisztikai Évkönyv 1989. Budapest, 1990.

1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950.

1960. évi népszámlálás 4. Lakásadatok I. Budapest, 1961.

1960. évi népszámlálás. 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai. Budapest, 1964.

1970. évi népszámlálás 26. Lakás és lakóépület adatok I. Budapest, 1973.

1980. évi népszámlálás 24. Lakás adatok I. Budapest, 1981.

1990. évi népszámlálás. 26. kötet. A lakások adatai. Budapest, 1993.

KSH online adatbázis: <https://www.ksh.hu/stadat>

Országgyűlés

Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 24. ülése, 1978. július 7. 1677–1682.

Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése, 1979. szeptember 27. 2299–2302.

Ábrahám Kálmán beszéde. Az Országgyűlés 11. ülése, 1981. december. 17. 708–712.

Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 28. ülése, 1969. december 10. 2243–2249.

Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 3. ülése, 1971. június 24. 169–175.

Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 21. ülése, 1973. június 15., 1543–1551.

Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 2. ülése, 1975. szeptember 25. 93–100.

Bondor József beszéde. Az Országgyűlés 14. ülése, 1976. december 17. 931–937.

Sándor László beszéde. Az Országgyűlés 36. ülése 1950. december hó 8. 428–434.

Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1986. március 20. 448–458.

Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 7. ülése. 1986. március 21. 523–529.

Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése, 1988 november 25. 2622.

Somogyi László beszéde. Az Országgyűlés 35. ülése, 1988. december 21. 2692–2693.

Szabó Piroska beszámolója. Az Országgyűlés 41. ülése 1951. évi december hó 14., 611.

Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 8. ülése 1954. június 17. 320.

Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 8. ülése 1954. június 17. 316–324.

Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 23. ülése 1955. november 17. 1086.

Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 23. ülése 1955. november 17. 1089–1090.

- Szijártó Lajos beszéde. Az Országgyűlés 32. ülése 1956. augusztus 3. 1644.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 38. ülése, 1957. évi június 5. 1965–1974.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 39. ülése, 1957. évi június 6. 2081–2086.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 19. ülése 1961. február 24.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 4. ülése 1963. október 24. 228–236.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 6. ülése, 1963. október 26. 404–412.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 25. ülése, 1966. június 24. 1170–1778.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 4. ülése, 1967. július 14. 182–188.
- Trautmann Rezső beszéde. Az Országgyűlés 7. ülése, 1967. szeptember 29. 518–520.

Hivatkozott irodalom

- 1977-es körkérdés. In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest.
1980. évi népszámlálás 24. Lakás adatok I. Budapest, 1981. 66., 207.
- Ábrahám Kálmán 1979: Az építésügy fejlődése és a társadalmi követelmények. *Társadalmi Szemle* (34.) 6. sz. 20–31.
- Ábrahám Kálmán 1988: Én edzésben vagyok. In: Varga Zsuzsa: *Voltam, aki voltam*. Budapest, 9–32.
- A brigádmozgalom az önkritika tükrében. *Építők Lapja*, 1950. november 2. 5.
- A budafoki kísérlet. 2013.
http://fovarosi.blog.hu/2013/07/26/a_budafoki_kiserlet#more5412970 (utolsó letöltés 2023.07.24.)
- A „Budapest” kérdésre válaszol: Bondor József, építésügyi és városfejlesztési miniszter. 1973. Budapest, 16.
- Ady Mária 2023: *Lakótelep-panelek. Egy reprezentáció alakzatai*. Disszertáció. Budapest.
- A főváros kezelésében lévő lakóházak helyzete. 1983. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): *Lakáspolitikánkról*. Budapest, 319.
- Agárdy Péter et al. 2002: *A hetvenes évek kultúrája: Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában 1980. április 10–12*. Budapest.
- A kommunista magyar építészek határozata. *Építés-Építészet* (1.) 5. sz. 3., illetve In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.) 1981: *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 29–30.
- A lakás. 1958. Budapest.
- A lakáshelyzet nemzetközi megközelítésben; A várható hazai lakásszükséglet. 1983. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): *Lakáspolitikánkról*. Budapest, 241.
- Almási Miklós 1961: Új módon élni és régi módon építeni. *Kortárs* (5.) 5. sz. 769–773.
- A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja 1952. *Magyar Építőművészet* (1.) 4. sz. 148.
- A magyar tervezőirodák története. Szerk. Schéry T. Budapest, 2001.
- Ankenbrand, Hendrik – Inge Kloepfer: Der neue Häuserkampf. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 20. 01. 2013. <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/armut-und-reichtum/steigende-immobilienpreise-der-neue-haeuserkampf-12031094.html> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Arday Aladár 1961: Lakótelep – végre sportpályákkal. *Népsport* (17.) 8. sz. 3.
- Árkai István – Tiefenbeck József 1959: *Sajátházépítés*. Budapest.
- A Városmajor utcában épült ház még most is áll. 1943. *Tér és Forma* (16.) 10. sz. 164.
- Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának jelentése a rendszerváltás előtti lakáshitelek feltételeinek megváltoztatása miatt kialakult helyzetről – 1997. december. 1998. *Esély* (9.) 2. sz. 91–105.
- Az óbudai kísérleti lakótelep – interjúk. Készítette: Adorjáni Anna. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 2010–2011. 946. sz.

- Babura László 1966: *Budafoki kísérleti lakótelep*. Írta és rendezte: Babura László,ÉM Építésügyi Tájékoztatói Központ Filmstúdiója.
- Bálint József 1973: Országgyűlési expozé a statisztikai törvényjavaslatról. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1065–1071.
- Ballai László 1977: A 15 éves lakásépítési terv teljesítésének tapasztalatai. *Társadalmi Szemle* (88.) 6. 14–22.
- Balogh-Ebner Márton 2023: *Lakástulajdonlás, lakásbirtoklás, lakásbitorlás Budapesten 1945 és 1949 között*. Disszertáció. Budapest.
- Balogh Sándor – Izsák Lajos 1979: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Budapest.
- Balog János 1974: Fészekrakók. Beszélgetés a lakásépítésről Bondor József építésügyi és városfejlesztési miniszterrel. *Új Tükör* (12.) 51. 4–5.
- Barsi Dénes 1961: Kulcs a lépcső házban – lakásépítészeti tünődés Sztálinvárosból. *Kortárs* (5.) 1. sz. 120–123.
- Barsi Imre 1958: Nem mind arany, ami fénylik. *A Hét* (3.) 2. sz. 518.
- Barta Barnabás 1979: A hazai társadalmi szolgáltatások a nemzetközi adatok tükrében. *Statisztikai Szemle* (57.) 8–9. sz. 798–802.
- Barta Barnabás – Vukovich György 1981: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. *Társadalmi Szemle* (36.) 4. sz. 22–31.
- Below, Sally – Moritz Henning – Heike Oevermann 2009: *Die Berliner Bauausstellungen – Wegweiser in die Zukunft?* Berlin.
- Benkhard Ágost 1947: Parasztház vagy „házfalu”. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 165–166.
- Beszélgetés Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikájáról 1947. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 137.
- Beyme, Klaus von 1987: *Wiederaufbau. Architektur und Städtebaupolitik in beiden deutschen Staaten*. München.
- Bibó István Összegyűjtött munkái. 1981. Bern.
- Bircher Erzsébet (szerk.) 2002: *Kor-kép. Dokumentumok és tanulmányok a magyar bányászat 1945–1958 közötti történetéből*. Központi Bányászati Múzeum Közleményei. Sopron.
- Blau, Eve 1999: *The Architecture of Red Vienna, 1919–1934*. Cambridge–London, 1999.
- Bleyer György 1958: Interbau és városépítés. *Korunk* (17.) 3. sz. 370–377.
- Bodenschatz, Harald 1987: *Platzfrei für das neue Berlin! Geschichte der Stadterneuerung in der „größten Mietskasernenstadt der Welt“*. Berlin.
- Bodenschatz, Harald 1996: Antworten Westberlins auf die Stalinallee. In: *Karl-Marx-Allee magistrale in Berlin*. Hg. Helmut Engel – Wolfgang Ribbe. Berlin, 153–162.
- Bódis András – Szőnyi Szilárd 2005: Az igaz lista. *Heti Válasz* (5.) 12. sz. 12–15.
- Bódy Zsombor 2020: *A magyar glóbusz kitérője. Magyar szakértelem a globalizáció folyamataiban az 1960–1980-as évtizedekben*. HistGlob Working Paper, 2. Szeged, 3–27.
- Bogyay Géza 1957: *Lakásbérleti jogszabályok*. Budapest.

- Bohn, Thomas (Hg.) 2009: *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts.* München.
- Bokros Lajos – Surányi György (1981): Egy átmenet programja: lakásgazdálkodási rendszerünk reformjának lehetőségei és korlátai. *Valóság* (24.) 12. sz. 45–54.
- Bokros Lajos 1988: Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban. *Közgazdasági Szemle* (35.) 6. sz. 722–739.
- Bondor József 1973: Az építőipar és a városépítés problémái Magyarországon. *Városépítés* (10.) 5. sz. 5–8.
- Bondor József 1974: Magyarország felszabadulás utáni városépítésének kialakulása és főbb tendenciái. *Városépítés* (11.) 5. sz. 7–10.
- Bondor József 1974: Ludas Matyi emlékkönyvébe. *Ludas Matyi* 29. 6.
- Bondor József 1976: Növekvő feladatainkat csak jobb munkával teljesíthetjük. *Városépítés* (13.) 6. sz. 5.
- Bonta János 2008: *A magyar építészet egy kortárs szemével, 1945–1960.* Budapest.
- Borbíró Virgil 1947a: Régi falu – új falu. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 138–140.
- Borbíró Virgil 1947b: Lakás vagy otthon? *Tér és Forma* (20.) 6. sz. 132–133.
- Boreczky Beatrix (szerk.) 1987: *Az újjáépítési minisztérium működésének válogatott dokumentumai (1945–1946).* Budapest, V–XLVII.
- Borvendég Béla-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1982–1983. 38. sz.
- Bossányi Katalin 1980: Lakás magánerőből. *Figyelő* (14.) 37. 11–13.
- Böjthe Tamás 1962: P.1. jelű lakóház. Budapest, Óbudai Kísérleti Lakótelep. *Magyar Építőművészet* (11.) 2. sz. 20.
- Böröczfy Ferenc (szerk.) 1983: *Lakáspolitikánkról.* Budapest.
- Bramhas, Erich 1987: *Der Wiener Gemeindebau: Vom Karl-Marx-Hof zum Hundertwasserhaus.* Basel.
- Branczik Márta – Keller Márkus 2011: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet.* Budapest, 2011.
- Branczik Márta 2011: Típustervek és korszerű lakások – az Óbudai Kísérleti lakótelep. In: Branczik Márta – Keller Márkus: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet.* Budapest, 53–105.
- Breitner Miklós 1976: Lakáspolitikánk kérdőjelei. *Valóság* (19.) 12. sz. 31–41.
- Brunner, Otto – Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hg.) 1982: *Geschichtliche Grundbegriffe.* Band 3. Stuttgart, 649–650.
- Buzinkay Géza 2005: *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve.* Budapest.
- Castel, Robert 2000: *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit.* Konstanz.
- Conrads, Ulrich (Hg.) 1964: *Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts.* Berlin.
- Conrads, Ulrich – Neitzke, Peter (Hgg.) 1991: *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch.* Braunschweig.

- Cramer, Johannes– Zalivako, Anke 2013: *Das Narkomfin-Kommunehaus in Moskau 1928–2012*. Petersberg.
- Czoch Gábor 2010: A periodizáció problémái és a francia történetírás. *Aetas* (25.) 4. sz. 89–96.
- Császár László 1995: Trautmann Rezső emlékére. *Műemlékvédelem* (39.) 4. sz. 208.
- Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest.
- Csorba Tibor 1972: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek. *Műszaki tervezés* (12.) 1. sz. 34–41.
- Csordás Tibor 1955: A tömeges lakásépítés tervezési kérdései. *Magyar Építőművészet* (4.) 9–10. sz. 257–272.
- Csordás Tibor 1960: *Óbudai Kísérleti Lakótelep*. Budapest.
- Dániel Zsuzsa 1980: „Igazságos” és „igazságtalan” lakáselosztás. *Valóság* (23.) 4. sz. 40–53.
- Dániel Zsuzsa 1981: A lakásszektor reformja. *Valóság* (24.) 12. sz. 55–67.
- Dániel Zsuzsa 1990: 15 pont a lakásgazdálkodási rendszer átgondolásához. *Valóság* (33.) 2. sz. 73–83.
- Dániel Zsuzsa – Kornai János: *Társunk a közös gondolkodásban: Hetényi István*. 2012.06.06. https://hetenyi-kor.blog.hu/2012/06/06/daniel_zsuzsa_es_kornai_janos_tarsunk_a_kozos_gondolkodasban_hetenyi_istvan (utolsó letöltés 2023.01.24.)
- Dávid G. János 1981: Lakáskérdés: piac és normák. *Valóság* (24.) 8. sz. 51–59.
- Deutsche Bau- und Bodenbank Aktiengesellschaft 1923–1973. 50 Jahre im Dienste der Bau- und Wohnungswirtschaft*. 1973. Frankfurt am Main.
- Diefendorf, Jeffrey M. 1993: *In the Wake of War. The Reconstruction of German Cities after World War II*. New York.
- D. J. 1981: Bondor József. *Városépítés* (18.) 4. sz. 38–39.
- Disco, Sascha: *Wohnen als Grundrecht? Wohnungsbaupolitik in historischer Perspektive. Wohnungsbaupolitik in historischer Perspektive*. Bundeszentrale für politische Bildung, <https://www.bpb.de/themen/stadt-land/stadt-und-gesellschaft/216895/wohnen-als-grundrecht/> (utolsó letöltés 2023. 07. 12.)
- Dolff-Bonekämper, Gabi – Franziska Schmidt 1999: *Das Hansaviertel. Internationale Nachkriegsmoderne in Berlin*. Berlin.
- Dudás János – Pákozdi Eszter 1987: A csehszlovák és a magyar lakásépítés. *Statisztikai Szemle* (65.) 11. sz. 1107–1125.
- Durth, Werner – Niels Gutschow (Hg.) 1990: *Architektur und Städtebau der fünfziger Jahre*. Bonn.
- Egressy Imre 1959a: Korszerű konyhák és varibiális berendezésük. *Magyar Építőipar* (8.) 2. sz. 99–109.
- Egressy Imre 1959b: Az óbudai kísérleti lakótelep. *Magyar Építőipar* (8.) 2. 151–155.
- Egressy Imre 1961: Kísérleti lakások, új berendezések az óbudai lakótelepen. *Magyar Építőművészet* (9.) 1. sz. 4–13.
- Erhardt Gábor 2013: Száz éves az Óbudai Gázgyári Lakótelep. *Országépítő* (24.) 2. sz. 56–60.

- Elsässer, Martin et al. 1957: *Handbuch moderner Architektur*. Berlin.
- Engels, Friedrich 1976: Zur Wohnungsfrage. In: *Marx-Engels-Werke*. Band 18. Berlin, 209–287.
- Építéstechnikai és Építésgazdasági Iroda lakásépítéssel kapcsolatos munkái. Budapest, 1959.
- Farkas E. János – Vajda Ágnes 1990: A lakásstatisztikai adatközlések, 1920–1990 (I–III). *Statisztika Szemle* (68.) 1. 67–73.; 2. 156–168.; 3. 239–253.
- Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak – Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Budapest.
- Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1983–1987. 52. sz.
- Fehérvári Zoltán – Hajdu Virág – Prátfalvi Endre (szerk.) 2006: *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon*. Budapest.
- Fehérvári, Katalin 2013: *Politics in Color and Concrete. Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington.
- Fehérvári, Krisztina 2013: *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington.
- Fekete Gyula 1972: *Éljünk magunknak? A Nők Lapja vitájának anyagából*. Budapest.
- Ferkai András 2005: *Lakótelepek – A mi Budapestünk*. Budapest.
- Fezer, Jesko 2008: Über das Hansviertel hinaus. In: Annette Maechtel – Kathrin Peters (Hg.) 2008: *Die Stadt von Morgen. Beiträge zu einer archäologie des Hansviertels Berlin*. Köln, 210–221.
- Finta József 1981: *Hol az építőművészet?* In: Major Máté – Oskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 443–444.
- Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty-Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János 1953: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon 1944–1945. *Tér és Forma* (17–18.) 11. sz. Közli: Major Máté – Oskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 11–14.
- Fischer József 1984: Emlékeim a „szocreál” korszakról. *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 21.
- Fischer József-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1986–1987. 42. sz.
- Flagge, Ingeborg (Hg.) 1999: *Geschichte des Wohnens*. Band 5. Stuttgart.
- Flagge, Ingeborg 1999: Zwischen Leitbild und Wirklichkeit. Über Architekturideen und Wohnräume, über Zumutungen und Banalitäten im Wohnungsbau nach 1945. In: uő (Hg.): *Geschichte des Wohnens*. Band 5. Stuttgart, 807–948.
- Fonál Sándor 1961: Még egyszer a lakáskérdésről. *Valóság* (4.) 3. sz. 22–34.
- Forgács Péter – Cseh-Szombathy László – Kereszturi Sándor 1958: *A lakáskérdés*. Budapest.
- Fórizs Margit 1958: Lakásviszonyok. In: *A lakás*. Budapest, 7–37.
- Fourier, Charles 1971: *Design for Utopia: Selected Writings. Studies in the Libertarian and Utopian Tradition*. New York.
- Frampton, Kenneth 2002: *A modern építészet kritikai története*. Budapest.
- Frank, Hartmut – Dirk Schubert (Hg.) 1983: *Lesebuch zur Wohnungsfrage*. Köln.

- F. S.: A KMP egyik alapítója volt. *Népszava*, 1986. január 11. 7.
- Gács László – Pulai Miklós 1968: Takarékbetét, hitelállomány, pénzgazdálkodás. *Gazdaság* (2.) 2. sz. 51.
- Gádoros Lajos 1946: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*. Budapest.
- Gádoros Lajos – Kismarty-Lechner Jenő – Perényi Imre 1948: *A családi lakóház*. Budapest.
- Gádoros Lajos 1958: *A lakás berendezése és méretezése*. Budapest.
- Gádoros Lajos 1984: Reálisan a szocialista realizmusról. *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 17–19.
- Germuska Pál 2004: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok* Budapest.
- Germuska Pál 2012: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok* (146.) 1. sz. 47–78.
- Germuska Pál 2021: A felelős államhivatalnok arca – Pulai Miklós és a magyar gazdaságpolitika. In: *Pulai Miklós. A reformer, az érdekképviselő, az ember*. Szerk. Bakonyi János et. al. Budapest, 17–87.
- Glendinning, Miles 2021: *Mass Housing. Modern Architecture and State Power – a Global History*. London.
- Golda János: *Miskolci Kollektív Ház 1979–1989*. <https://epiteszforum.hu/miskolci-kollektiv-haz-19791989>, (utolsó letöltés: 2023.07.20.)
- Granasztói Pál 1946: Házhelyosztás Debrecenben. *Tér és Forma* (19.) 7–9. sz. 167.
- Granasztói Pál 1946: Az építész és a dolgozók társadalma. *Tér és Forma* (19.) 7–9. sz. 19., illetve: In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 19–21.
- Granasztói Pál 1947: Két esztendő városrendezése. *Tér és Forma* (20.) 2. sz. 27–32.
- Granasztói Pál 1961: Város és otthon. *Kortárs* (5.) 1. sz. 113–119.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep*. Budapest.
- Gyárfás Iván 1954: *A tömeges lakásépítés városépítési vonásai*. Kézirat. Budapest.
- Gyarmati Irén 1957: *Kis lakásból szép otthon*. Budapest.
- Gyászhr. *Magyar Nemzet*, 1998. február 28. 30.
- György Péter – Turai Hedvig 1992: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest.
- Győri Ágnes – Lengyel György – Perpék Éva 2020: Preferált vezetési stílus, vezetői és vállalkozói hajlandóság az egyetemi hallgatók körében. *Metszetek* (9.) 1. sz. 3–26.
- Győri Péter – Gábor László 1990: Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély* (2.) 6. sz. 67–86.
- Hanuske, Dieter 1995: *Bauen, bauen, bauen...! Die Wohnungspolitik in Berlin (West) 1945–1961*. Berlin.
- Hackelsberger, Christoph 1985: *Dien aufgeschobene Moderne*. München.
- Halmos Károly – Szívós Erika 2010: Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban. *Korall* (42.) 4. sz. 5–18.
- Hámori Péter 2004: Kísérlet a Magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. *Aetas* (19.) 1. sz. 49–73.
- Handbuch moderner Architektur*. 1957. Berlin.

- Hantó Zsuzsa 2009: *Kitiltott családok*. Budapest.
- Harcza István 1993: Számvetés a társadalomstatistikáról. *Statisztika Szemle* (70.) 6. 453–466.
- Harlander, Tilman 1999: Wohnen und Stadtentwicklung in der Bundesrepublik. In: Ingeborg Flagge (Hg.): *Geschichte des Wohnens*, Band 5. Stuttgart, 233–418.
- Harms, Hans 1993: Kommunaler Wohnungsbau in Großbritannien. In: Günter Schulz (Hg.): *Wohnungspolitik im Sozialstaat. Deutsche und europäische Lösungen 1918–1960*. Düsseldorf, 70–81.
- Harris, Steven E. 2013: *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life after Stalin*. Washington, D.C. – Baltimore.
- Hazánk a béke és a munka országa. Bondor József miniszter beszéde. 1969. *Építőmunkások Lapja* (64.) 5. sz. 4.
- Häußermann, Hartmut – Walter Siebel 2000: *Soziologie des Wohnens*. München.
- Hegedüs Béla 1946: A telepes ház. *Új Építészet* (1.) 1. sz. 10.
- Hegedüs József – Tosics Iván 1981: Lakáspolitikai és lakáspiac. *Valóság* (24.) 7. sz. 76–90.
- Heidegger, Martin 1991 [1951]: Bauen Wohnen Denken. In: Ulrich Conrads – Peter Neitzke (Hgg.) 1991: *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*. Braunschweig, 88–102. [Magyarul Martin Heidegger: *Építés, Lak/oz/ás, Gondolkodás*. In: *Utóirat*. Magyar Építőművészet melléklete, 2003/1. ford. Schneller István.]
- Helyiipar és Városgazdaság* 1981. (30.) 6. sz. 1–3.
- Herlyn, Ulfert – Adelheid von Saldern – Wulf Tessin (Hg.) 1987: *Neubausiedlungen der 20er und 60er Jahre. Ein historisch-soziologischer Vergleich*. Frankfurt – New York.
- Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén*. 1953. Budapest.
- Hillebrecht, Rudolf 1957: Neuaufbau der Städte. In: *Handbuch moderner Architektur*. 1957. Berlin, 445–524.
- Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. 1985. Hrsg. Hans Jürgen Teuteberg. Münster.
- Honvári János 2006: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros*, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: Huligánok, jampecek, galerik. Fiatalok szubkultúrai a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 408–426.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádárkorban*. Budapest, 141.
- Hönsch László 1947a: Visszapillantás a földreform városrendezési vonatkozású feladataira. *Tér és Forma* (20.) 2. sz. 34–35.
- Hönsch László 1947b: Házhelyosztás Csepelen. *Tér és Forma* (20.) 6. sz. 129–131.
- Hönsch László 1948: Házhelyosztások Budapesten és vidéken. *Tér és Forma* (21.) 1. sz. 14–16.

- Illyés Gyula Naplójegyzetek 1977–1978. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária, <https://mek.oszk.hu/01200/01271/html/> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Irányelvek a magyar népgazdaság fejlesztésének második ötéves tervéhez. *Szabad Ifjúság*, 1956. április 27. 6.
- Janáky György 1988: Kísérlet egy korszak bejárására. *Magyar Építőművészet* (79.) 3. sz. 3–4.
- Janáky István-interjú. Készítette: Kőműves Ágnes. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 2005. 811. sz.
- Janatková, Alena – Hanna Kozinska-Witt (Hg.) 2006: *Wohnen in der Großstadt 1900–1939*. Stuttgart.
- Jánossy György-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1988. 134. sz.
- Jánossy Johanna – Lente András 1988: Beszélgetés Jánossy György építésszel. *Magyar Építőművészet* (79.) 3. sz. 18–21.
- Jasperné Darvas Mária 1978: Növekvő költségek, lassú megvalósítás. *Figyelő* (12.) 43. sz. 23.
- Juhász Pál 1988: A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom* (2.) 2. sz. 3–18.
- Juszt László 1988: Még a döntés előtt kérdezték a kormánytagokat: mit szólnának egy női miniszterelnökhöz? *Ludas Matyi* 48. 4.
- Kacsenyák Ferenc 1961: *A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái*. Budapest.
- Kaesz Gyula 1946: Előszó. In: Gádoros Lajos: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*. Budapest, 3–6.
- Kaesz Gyula 1947: A korszerű parasztbútorról. *Új Építészet* (2.) 2. sz. 159–161.
- Karl-Marx-Allee magistrale in Berlin*. 1996. Hg. Helmut Engel – Wolfgang Ribbe. Berlin.
- Kárpáti Andorné 1964: *Új lakóterületek létesítményei*. Budapest.
- Katona Péter 1946: Szövetkezeti házépítés. *Tér és Forma* (19.) 1–3. sz. 29.
- Kékesdi Gyula 1986: Emlékezés Szijártó Lajosra. *Népszabadság*, 1986. január 11.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye*. Budapest.
- Keller Márkus 2010: Diktatúra, professzionalizáció és emlékezés. Az építészek esete a Kádár-rendszerrel. In: Tischler János (szerk.): *Évkönyv XVI. 2009. Kádárizmus: mélyfúrások*. (Az 1956-os Intézet Évkönyve) Budapest, 115–140.
- Keller Márkus 2017: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest.
- Keller, Márkus 2020a: Professionalization in Socialism. Architects and Architecture after 1945 in Hungary. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* (10.) (S18), 95–107., 13.
- Keller Márkus 2020b: Az idősek lakhatása. Az Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen. *Századok* (154.) 6. sz. 1233–1254.
- Keller Márkus 2022: *Építész szerepek és a „szocmodern”. A 60-70-es évek épületeinek védelméről*. <https://epiteszforum.hu/epiteszi-szerepek-es-a-szocmodern-a-60-70-es-evек-epuleteinek-vedelmerol-keller-markus-irasa> (utolsó letöltés 2022.06.20.)

- Keller Márkus 2022: Periodizáció, összehasonlítás, perspektíva: Szempontok a magyar társadalom történetének megértéséhez. In: Rainer M., János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Budapest, 50-55.
- Kemeny, Jim 1992: *Housing and Social Theory*. London – New York.
- Kenedi János 1981: „Tiéd az ország, magadnak építed.” Párizs.
- Király Júlia 2022: Tervek, reformok, víziók, remények és a valóság. In: Rainer M. János (szerk.): *1956-os Intézet Évkönyv XXVII*. Budapest, 233–294.
- Kisantal Tamás 2010: Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? *Aetas* (25.) 4. sz. 49–63.
- Kiss Daisy 1989: *Lakásjogi kézikönyv*. Budapest.
- Ifj. Kismarty-Lechner Jenő 1947: *Városi lakástípusok*. Budapest.
- Kismarty-Lechner Kamil 1957: Korszerű lakások. *Magyar Építőművészet* (6.) 1–2. sz. 7–12.
- Kiss Albert 1973: A statisztikai törvényjavaslat az országgyűlési bizottságok előtt. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1082–1085.
- Kiss Tibor 1948: *Falusi lakóházak*. Budapest.
- Kiss Tibor 2007: *Befejezetlen önéletrajz*. Budapest, 149–150., 174.
- Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1990: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. I*. Budapest.
- Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1992: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. II*. Budapest.
- Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1995: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. III*. Budapest.
- Knaup, Horand – Alexander Neubacherand – Ann-Kathrin Nezik: *Squeezed Out: Rocketing Rents Become Election Issue in Germany*, Spiegel Online, <http://www.spiegel.de/international/germany/german-renters-pinched-by-rising-costs-and-decreasing-supply-a-875224.html> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Kocsis János Balázs 2009: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930–1985*. Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* (54.) 3. sz. 83–122.
- Kokas Pál – Majtényi György 2001: Homokként pergett el a pénz. Kudarcs Líbiában. *Archivnet* (1.) 2. sz. https://archivnet.hu/gazdasag/homokkent_pergett_el_a_penz.html (utolsó letöltés 2023.07.24.)
- Koinzer, Thomas 2002: *Wohnen nach dem Krieg*. Berlin.
- Komlós János 1961: Lakás és világnézet. *Magyar Nemzet*, 1961. január 29. 7.
- Komoróczy Lajos 1965: A békásmegyeri lakótelep tervpályázata. *Városépítés* (2.) 6. sz. 23–27.
- Kornai János 1980: *A hiány*. Budapest, 518–526.
- Kósa László (szerk.) 2006: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest.
- Kozma Lajos 1947: Falu-Város lakásépítési kiállítás. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 142.
- Körner Zsuzsa – Nagy Márta 2006: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest.
- Kövér György 2010: *Aetates Aetatum*. *Aetas* (25.) 4. sz. 64–80.

- Kuchenbuch, David 2010: *Geordnete Gemeinschaft. Architekten als Sozialingenieure – Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*. Bielefeld.
- Kuzmany, Marion 2009: *Carl Auböck, Architekt, 1924–1993: Gestalten der modernen Welt*. Salzburg.
- Lakáshasználati útmutató, 1965. É. M. Építésügyi Dokumentációs Iroda.
- Lakáshasználati útmutató, 1968. Építésügyi Tájékoztatási Központ.
- Lakáshasználati útmutató (Előregyártott paneles épületek lakásaihoz), 1968. Építésügyi Tájékoztatási Központ.
- Lakáskódex. A Magyar Köztársaság kormányának 6.000/1948. Korm. számú rendelete. Budapest, 1948.
- Lakáspolitikai a társadalom- és gazdaságpolitika egészében 1982: *Társadalmi Szemle* (37.) 1. sz. 63–82.
- Lakatos Miklós 1986: A budapesti lakótelepek lakóinak demográfiai és foglalkozási jellemzői. *Szociológia* 3-4. sz. 401–433.
- Lakatos Miklós 2016: A magyarországi mikroczensusok története és a 2016. évi mikroczensus. In: Németh Zsolt (szerk.): *A 2016. évi mikroczensus témakörei*. Budapest, 7–43.
- Lampel Miklós 2003: *A svéd építészet vonzereje*. <http://epiteszforum.hu/node/11592>. (utolsó letöltés: 2009.08.10.)
- Landesdenkmalamt Berlin (Hrsg.) 2007: *Das Hansaviertel in Berlin. Bedeutung, Rezeption, Sanierung. Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin*. Bd 26. Petersberg.
- László Ilona 1986: Tanulj a természettől! Ábrahám Kálmán útjai. *Képes* 7 (1.) 10. sz. 29–32.
- László Ilona 1992: *Törvény a végeken. Egy kihelyezett ülés tapasztalata*. *Heti Magyarország*, 1992. június 5. 6.
- László Pál – Udvarhelyi Gyula – Wolf Miklós 1959: *Lakásépítés állami támogatással*. Budapest.
- Lebow, Katherine 2013: *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Ithaca–London.
- Lenger, Friedrich 2009: Stand und Perspektiven der europäischen Urbanisierungsforschung zum 20. Jahrhundert. In: Thomas Bohn (Hg.): *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München, 21–33.
- Lexikon Geschichtswissenschaft*. 2010. Hg. Stefan Jordan. Stuttgart.
- Liska Tibor 1969: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. *Valóság* (12.) 1. sz. 22–34.
- Maak, Niklas 2014: *Wohnkomplex. Warum wir andere Häuser brauchen*. München.
- Maechtel, Annette – Kathrin Peters (Hg.) 2008: *Die Stadt von Morgen. Beiträge zu einer Archäologie des Hansaviertels Berlin*. Köln.
- Magyar Életrajzi Lexikon*, Szíjártó Lajos, <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szijarto-lajos-77FAC/> (utolsó letöltés 2023.07.24.)
- Magyarország a XX. században*. III. kötet. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd. <http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)

- Major Máté 1944: *Vidéki lakásproblémák. Tér és Forma* (15.) 8. sz. 129.
- Major Máté 1946a: A magyar építészekhez! *Új Építészet* (1.) 1. sz. 1.
- Major Máté 1946b: Egy családház-telep tanulságai. *Tér és Forma* (19.) 1–3. sz. 26–28.
- Major Máté 1946c: A lakásépítkezés kérdéséhez. *Tér és Forma* (19.) 4–6. sz. 60–62.
- Major Máté 1947a: *Előszó*. In: Ifj. Kismarty-Lechner Jenő 1947: *Városi lakástípusok*. Budapest, 5–6.
- Major Máté 1947b: A francia falusi lakásépítési normák. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 164.
- Major Máté 1949: *Építészetünk útja. Építés-Építészet* (1.) 6–7. 1–9., illetve In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.) 1981: *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 30–43., különösen 42–43.
- Major Máté 1960: „Sziget”-ház, „szigetlakás” – vagy közösségi otthon? *Kortárs* (4.) 11. sz. 749–756.
- Major Máté – Osskó Judit (szerk.) 1981: *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest.
- Major Máté 1981: Politika és építészet. In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 21–25.
- Major Máté 1981: A magyar építészet harminc éve. In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 375–384.
- Major Máté 1984: Az ötvenes évek társadalmi „robbanása” és az építészek. *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 22–23.
- Major Máté 2001: *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Lapis Angularis 3. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Budapest.
- Majtényi György 2018a: Kicsi vagy kocsi? A familizmus születése. In: uő: *Egy forint a krumplis lángos*. Budapest, 193–202.
- Majtényi György 2018b: Munkás, paraszt és értelmiségi. *Társadalom a tervezőasztalon*. In: uő: *Egy forint a krumplis lángos*. Budapest, 132.
- Malpass, Peter (ed.) 1986: *The Housing Crisis*. London.
- Malpass, Peter 1986: From complacency to crises. In: Peter Malpass (ed.): *The Housing Crisis*. London, 1–24.
- Marchart, Peter 1984: *Wohnbau in Wien, 1923–1983*. Wien.
- Marx, Karl – Friedrich Engels Werke. Band 18, 5. Auflage 1973, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1962, Berlin/DDR.
- Marx-Engels-Werke. Band 18. 1976. Berlin.
- Maxim, Juliana 2018: *The Socialist Life of Modern Architecture: Bucharest, 1949–1964*. London.
- Megyesi Gusztáv 1987: Mindenki lehet (Color) sztár. *Élet és Irodalom*, 1987. január 9. 1.
- May, Ernst 1957: Wohnungsbau. In: *Handbuch moderner Architektur*. Berlin, 142–143.
- Mészáros András 1951: A kohóóriás és építői. *Népszava*, 1951. november 1. 2.
- Meyer-Ehlers, Grete – Ch. Reichert – M. Haussknecht 1963: *Wohnerfahrungen – Ergebnisse einer Wohnuntersuchung*. Berlin.
- Mihályi Péter 1977: Történeti szempontok a magyarországi lakáshiány értékeléséhez. *Valóság* (20.) 5. sz. 48–59.

- Mihályi Péter 1978: Egy tipikus veszteség forrás avagy az ingatlankezelés helyzete Budapesten. *Valóság* (21.) 2.sz. 88–90.
- Mihályi Péter 1981: Bérlőből tulajdonos. *Valóság* (24.) 2. sz. 90–91.
- Miljački, Ana 2017: *The Optimum Imperative: Czech Architecture for the Socialist Lifestyle, 1938–1968*. London.
- Milyen intézkedések szükségesek egy jól működő lakásgazdálkodási szisztéma létrehozásához? Válaszok egy körkérdésre. 1981. *Társadalmi Szemle* (36.) 11. sz. 38–62. Höcher Ferencné válasza, 51., 52., Némethy László válasza, 53., Hegedűs József válasza 45., 47., Oszlányi Zsolt válasza, 58., 59., Hegedűs József válasza 46–47., Hofmann Istvánné válasza, 47., 49., Rozgonyi Ernő válasza, 60., 62.
- Mináry Olga 1962: P. 1. jelű lakóház Budapest, Óbudai Kísérleti Lakótelep. *Magyar Építőművészet* (11.) 2. sz. 21.
- Mink András 1998: Kesudió. *Beszélő* (3.) 7–8. sz. 116.
- Miskolczi József 1957: A lakásgazdálkodás jelentősége a városgazdálkodásban. *Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei* II/1. Budapest, 35.
- Molnárné Venyige Júlia 1980: Gondolatok a lakáskérdés társadalmi-gazdasági összefüggéseiről. *Valóság* (23.) 10. sz. 75–76.
- Molnár Péter 1996: Közelítés egy korszakhoz. In: Prakfalvi Endre – Hajdú Virág (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon*. Budapest, 56–63.
- Molnár Péter 2004: Építészetünk hét rendhagyó esztendeje. In: Molnár Péter építészete. Szerk. Apáti-Nagy M. – Pazár Béla. Budapest, 49–63.
- Molnár Péter építészete. 2004. Szerk. Apáti-Nagy M. – Pazár Béla. Budapest.
- Molnár, Virág 2013: *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. London.
- Molnár, Virág 2016: From Constructivism to “Routinized Modernism”: The Zigzag Trajectory of Radical Utopianism in Postwar Central Europe. *Laboratorium* (1.) No. 8. 5–29.
- Mónus Lajos 1961: A kommunális igazgatás problémái. *Állam és Igazgatás* (11.) 8. sz. 606–614.
- Mónus Lajos – Mosonyi Tibor 1978: *A magyar lakásjog*. Budapest, 94.
- Moravánszky, Ákos (Hg.) 2002: *Das entfernte Dorf*. Wien.
- Müller, Martin L. 1994: Ein Jahrhundert Sozialer Wohnungsbau. Ein Literaturbericht zur Wohnungspolitik im Konfliktfeld von Markt und Sozialstaat. *Archiv für Sozialgeschichte* (34) 374–396.
- Nagy Ágnes 2004: Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall* 17. sz. Szeptember, 138–166.
- Nagy Ágnes 2011: *Állampolgár a lakáshivatalban: politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés, 1945–1953*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest.

- Németh Szandra: 2019: *A második otthonok expanziója: magánüdülők Magyarországon az 1960-as – 1980-as években*. Disszertáció. Budapest.
- Németh József: *A műszaki és természettudományos képzés magyarországi századai*. <http://www.scitech.mtesz.hu/11nemeth/>. (utolsó letöltés: 2009.08.7.)
- Németh Zsolt (szerk.) 2016: *A 2016. évi mikrocenzus témakörei*. Budapest.
- Niedermüller Péter et al. (szerk.) 2008: *Sokféle modernitás*. Budapest.
- Niedermüller Péter 2008: Sokféle modernitás: Perspektívák, modellek, értelmezések. In: Niedermüller Péter et al. (szerk.): *Sokféle modernitás*. Budapest, 7–16.
- Niethammer, Lutz (Hg.) 1979: *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft*. Wuppertal.
- N. N. 1952: Az állami statisztikáról szóló törvényjavaslat 1952. december 20-i országgyűlési tárgyalása. *Statisztikai Szemle* (30.) 12. 1017–1032.
- N. N. 1973a: Indokolás a statisztikáról szóló törvényjavaslathoz. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1059–1064.
- N. N. 1973b: A statisztikai törvényjavaslat országgyűlési vitája. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1072–1081.
- N. N. 1983: Tíz éves a statisztikai törvény. *Statisztikai Szemle* (61.) 8–9. 789–791.
- N. N. 1984: A távlati és középtávú tudományos kutatások körében elért jelentős eredmények jutalmazása 1983-ban. *Akadémiai Közlöny* (33.) 3. 32–47.
- Normand, Brigitte le 2014: *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism*. Pittsburgh.
- Osskó Judit 2007: *Unokáink is látni fogják. Tíz építészportré*. Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. Korall, Budapest.
- Ö. Kovács, József – Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián (ed.) 2023: *The Sovietization of Rural Hungary, 1945–1980: Subjugation in the Name of Equality*. London.
- P.3. jelű lakóépület. Budapest, Óbudai Kísérleti Lakótelep. 1962. *Magyar Építőművészet* (11.) 2. 16.
- Palasik Mária 2015: A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. *Századok* (149.) 6. sz. 1363–1395.
- Pallas Nagy Lexikona*. Budapest, 1897.
- Passanti, Francesco 1997: The Venacular, Modernism and Le Corbusier. *Journal of the Society of Architectural Historians* (56.) no. 4, 438–451.
- Passanti, Francesco 2002: Volkskunst, die Moderne und Le Corbusier. In: Ákos Moravánszky (Hg.): *Das entfernte Dorf*. Wien, 249–278.
- Pataki Mária 1956: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest.
- Pataki Mária – Kelemen Zsuzsa – Molnár Anna 1961: *Korszerű háztartás, kellemes otthon*. Budapest.
- Perczel Károly-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 1986–1987. 44. sz.
- Perényi Imre 1947: A kolhozok építésze. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 162–163.

- Perényi Imre 1949: Építészetünk útja. *Szabad Nép*, 1949. november 13.
- Perényi Imre 1984: Hogy is volt? *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 16.
- Pergande, Hans-Günther 1973: Die Gesetzgebung auf dem Gebiete des Wohnungswesens und Städtebaues. In: *Deutsche Bau- und Bodenbank Aktiengesellschaft 1923–1973. 50 Jahre im Dienste der Bau- und Wohnungswirtschaft*. Frankfurt am Main, 11–209.
- Pesold Ferenc 1961: A szalagházás ember. *Esti Hírlap* (6.) 10.
- Peter, Frank-Manuel 2007: *Das Berliner Hansaviertel und die Interbau 1957*. Erfurt.
- Podbrecky, Inge 2013: Wiener Funktionalismus. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* no. 1-2. 219–227.
- Pollak, Sabine 2009: *Wiener Typologien*. Wien, 54–57.
- Pótó János 1989: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest.
- Pott, Philipp 2009: *Moskauer Kommunalwohnungen 1917–1997. Materielle Kultur, Erfahrung, Erinnerung*. Zürich.
- Prakfalvi Endre – Hajdú Virág (szerk.) 1996: *Építészet és tervezés Magyarországon*. Budapest
- Prakfalvi Endre 1998: Alapok – tervek – épületek 1947–1949. In: Standeisky Éva et al. (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest, 287–307.
- Prakfalvi Endre 1999: *Szocreál. Budapest építésze 1945–1959 között*. Budapest.
- Prakfalvi Endre 2004: A hatvanas évek építészetéről. In: Rainer M. János (szerk.): „*Hatvanas évek*” Magyarországon. Budapest, 474–505.
- Prakfalvi Endre 2006: Magyar építészet 1945–1959. In: Fehérvári Zoltán – Hajdu Virág – Prakfalvi Endre (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon*. Budapest, 9–18.
- Prakfalvi Endre – Szűcs György 2010: *A szocreál Magyarországon*. Budapest.
- Preisich Gábor 1946: A háború utáni lakásépítés feladatai. *Új Építészet* (1.) 1. sz. 6–9.
- Preisich Gábor – Reischl Antal – Vadász Mihály 1959: *Városi családi lakóházak*. Budapest.
- Preisich Gábor 1976: Karbantartás, felújítás, újjáépítés. *Valóság* (19.) 12. sz. 42–48.
- Preisich Gábor 1984: Az ötvenes évek építészetéről. *Magyar Építőművészet* (75.) 3. sz. 9–11.
- Preisich Gábor 2009: *Építészeti, városépítészeti pályafutásom története*. Lapis Angularis VII. Budapest.
- Preisich Gábor 2009: Közvélemény kutatás az új házak lakói között. *Budapesti Negyed* (17.) 1. sz. 139–148. [Eredeti megjelenés: *Építés-építészet* 1949. (1.) 6–7. sz. 30–35.]
- Preisich Gábor-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1986–1987. 36. sz.
- Pulai Miklós-interjú 2. Készítette: Voszka Éva. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 2008. 1140/2. sz. 28–31.
- Pulai Miklós. *A reformer, az érdekképviselő, az ember*. 2021. Szerk. Bakonyi János et al. Budapest.
- Rácz György-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1988. 135. sz.

- Rainer M. János 1996: *Nagy Imre I.* Budapest.
- Rainer M. János 2003: *Ötvenhat után.* Budapest.
- Rainer M. János 2003: A történelemmé vált Kádár-korszak. In: uő: *Ötvenhat után.* Budapest, 11–24.
- Rainer M. János (szerk.) 2004: „*Hatvanas évek*” Magyarországon. Budapest.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest.
- Rainer M. János (szerk.) 2020: „*Hetvenes évek*”: Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XXIV. Budapest–Pécs.
- Rainer M. János 2022: A szocializmus gazdasági mechanizmusának újratervezése: Reform évtizedeken át. In: Rainer M. János (szerk.): *Gazdasági elit a szovjet típusú rendszer időszakában: Tanulmányok.* Budapest–Pécs, 171–232.
- Rainer M. János 2023: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században.* Budapest.
- Rákosi János – Safáry István – Szekeres József 1956: A kis alapterületű lakás kérdései. *Magyar Építőművészet* (5.) 6. sz. 188–194.
- Reischl Antal 1958: Az ember és lakása. In: *A lakás.* Budapest, 38–85.
- Révész Sándor 1996: Aczél György. *Mozgó Világ* (22.) 9. sz. 85–97.
- Révész Sándor (szerk.) 2000: *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története, I.* Budapest.
- Riege, Thomas 1985: *Der Wiederaufbau des Berliner Hansaviertels im Rahmen der Internationalen Bauausstellung 1957.* Band I. Berlin.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században.* Budapest.
- Rozvány György 2001: A pécsi panel története II. A nagypaneles gyártástól az IMS-ig (1963–1973). *Pécsi Szemle* (4.) 1. 115–127.
- Rózsai Ágnes 1988: Az építésügyi minisztérium szervezete (1949–1967). *Új Magyar Központi Levéltár Közleményei*, 3. sz. 201–237.
- Rubin, Eli 2016: *Amnesiopolis: Modernity, Space, and Memory in East Germany.* Oxford.
- Saad József 1985: Építészet az újjáépítés szolgálatában. *Medvetánc* (5.) 2–3. sz. 237–261.
- Saad József 1990: Feljegyzések egy pesti bérházból. *Valóság* (33.) 10. sz. 99–107.
- Sándor László 1950a: Olcsóbbá tenni az építkezést, minden segítséget megadni a dolgozóknak. *Hajdú Bihari Néplap*, 1950. március 21. 3.
- Sándor László 1950b: Május 1 a világ dolgozóinak harcok ünnepe. *Építőmunkás*, 1950. május 1. 1.
- Sándor László 1950c: A brigádmozgalom az önkritika tükrében. *Építő Lapja*, 1950. november 2. 5.
- Sándor László 1950d: Az élüzemek dolgozói átvették a zászlót és a jelvényt. *Építő Lapja*, 1950. november 16. 1.
- Sándor Pál 1981: A fővárosi lakásépítés hatékonysága. *Valóság* (24.) 7. sz. 91–99.
- Sándor Pál 1981: A lakásvagyon védelmében. *Figyelő* (15.) 28. sz. 2.
- Schéry Gábor (szerk.) 1995: *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994.* Budapest.

- Schéry Tamás (szerk.) 2001: *A magyar tervezőirodák története*. Budapest.
- Schildt, Axel – Arnold Sywottek (Hg.) 1988: *Massenwohnung und Eigenheim*. 1988. Frankfurt am Main.
- Schöllner, Oliver 2005: *Die Blockstruktur*. Berlin.
- Schömer Ervin 1947: Móricz Zsigmond falva. *Új Építészet* (2.) 7. sz. 154.
- Schönig, Barbara 2013: Die neue Wohnungsfrage. *Blätter für deutsche und internationale Politik* (Februar) 17–20.
- Schulz, Günter (Hg.) 1993: *Wohnungspolitik im Sozialstaat. Deutsche und europäische Lösungen 1918–1960*. Düsseldorf.
- Schulz, Günther 1994: *Wiederaufbau in Deutschland. Die Wohnungsbaupolitik in den Westzonen und der Bundesrepublik 1945–1957*. Düsseldorf.
- Selg, Karl 1957: Einfamilienhauser. In: Martin Elsässer et al.: *Handbuch moderner Architektur*. Berlin, 225–243.
- Senarclens de Grancy, Antje 2001: „Moderner Stil” und „Heimisches Bauen”. Wien, 11–21.
- Seregi László 1982: Békásmegyer – és a híre. Beszélgetés Kiss Imrével, a III. kerületi Tanács elnökével. *Budapest* (20.) 1. sz. 18–20.
- Simon Mariann 1999: „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetünkben – jelentős fordulatnak.” Elmélet és gyakorlat 1949–1951. *Kortárs Építészet* (1.) 4. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars4.html (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Simon Mariann 2000: Kötöttségek és kötődések. Identításkeresés a hazai építészetben 1968–1972. *Architectura Hungariae* (2.) 4. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/10/10simon.html (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Simon Mariann 2001: *Minták és módszerek. A hetvenes évek hazai építésze és a karakter*. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/10/10simon.html (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Sipos András 2011: *A jövő Budapestje 1930–1960*. Budapest.
- Sipos Gyula 1960: Kinek építkezünk? *Kortárs* (4.) 6. sz. 920–925.
- Smiló Dávid (szerk.) 2023: *Jutasi olvasókönyv*. Budapest.
- Sólyom József 1956: A lakáskérdésről tárgyalt nyilvános ülésen a DISZ budapesti bizottsága. *Szabad Ifjúság*, 1956. október 20. 1–2.
- Sötér István 1961: Városi ábrándok. *Kortárs* (5.) 3. sz. 443–447.
- Standeisky Éva et al. (szerk.) 1998: *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest.
- Steiner, Dietmar (Hg.) 1986: *Neuer Wiener Wohnbau*. Wien.
- Störtkuhl, Beate 2006: Wohnungsbau der Zwischenkriegszeit in Breslau im ostmitteleuropäischen Kontext. Eine Vergleichsstudie. In: Alena Janatková – Hanna Kozinska-Witt (Hg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939*. Stuttgart, 337–359.
- Szabó Sára – Végh Elizabeth 2003: „Otthon békéje, derűje, a családi élet szépsége” – Nemi szerepek és családi viszonyok az 1950–1960-as évek tanácsadó irodalmaiban (2023.

- szemináriumi dolgozat – A lakhatás a 19–20. században – kutatószeminárium ELTE TÁTK SZOCMA-ÖTKK)
- Szabó Zoltán Bibó Istvánról. 1981. In: Bibó István *Összegyűjtött munkái*. Bern, 1981.
- Szakadát István (szerk.) 1990: *A nómenklátúra csúcsán: Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest.
- Szakadát István – Kelemen Gábor 1990: Karriertípusok és mobilitási csatornák a Magyar Kommunista Párton belül (1945–1989). In: Szakadát István (szerk.) 1990: *A nómenklátúra csúcsán: Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest, 47–62.
- Szalai András 2001: „Tükör által homályosan...” Negyven év építészetéről az Ybl-díjak ürügyén. In: Schéry Tamás (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Budapest, 9–18.
- Szamuely Lajos 1963: *Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái*. Budapest.
- Szántó Katalin 2001: Kísérleti lakótelep. *Új Magyar Építőművészet* Melléklet 6. 44–63.
- Százötven millió forint értékű új gépet kap az építőipar. Sándor László elvtárs építésügyi miniszter termelési értekezleten számolt be az építőipar 1951. évi feladatairól. *Szabad Nép*, 1951. február 8.
- Székely Gáborné 2020: Száz év a magyarországi lakásstatistikában. *Statisztikai Szemle* (98.) 6. 642–664. DOI: 10.20311/stat2020.6.hu0642.
- Szekulity Péter 1978: Vendégségben a nyugalmazott miniszternél. *Képes Újság* (19.) 26. sz. 11.
- Szerencsés Károly 2010: *Eltékozolt évtized. Adalékok a kádári hetvenes évek történetéhez*. Budapest.
- Szikora Katalin 1998: Mi van vele? Somogyi László. *Magyar Hírlap*, 1998. február 9. 15.
- Szelényi Iván 1962: A szabadidő és a nők helyzete. *Valóság* (5.) 4. sz. 70–75.
- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest.
- Szendrői Jenő – Schall József 1958: Interbau 1957. *Magyar Építőművészet* 1–3. sz. 1–10.
- Szendrői Jenő-interjú. 2007. In: Osskó Judit: *Unokáink is látni fogják. Tíz építészportré*. Budapest, 9–26.
- Szerencsés Károly 2010: *Eltékozolt évtized. Adalékok a kádári hetvenes évek történetéhez*. Budapest.
- Szilágyi Ákos 1980: Két szék között, a pad alatt. Vázlat a hetvenes évek konzervativizmusáról. *Jelkép* (1.) 3. sz. 21–33.
- Szilágyi Ákos 2002: Két szék között, a pad alatt: Vázlat a hetvenes évek konzervativizmusáról. In: Agárdy Péter et al.: *A hetvenes évek kultúrája: Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában 1980. április 10–12*. Budapest, 13–31.
- Szilágyi Ákos 2014: Állam és formalizmus. 2000 (26.) 3. sz. <http://ketezer.hu/2014/08/allam-es-formalizmus/> (utolsó letöltés 2023.07.24.)
- Szívós Erika (2010): *Terhes örökség: Budapest történelmi lakónegyedeinek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján*. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv Vol. 5. Budapest, 407–428.
- Szöllősi Ferenc 1988: Az építésügyi minisztere. *Képes* (3.) 30. sz. 31–34.

- Sztahanovista ácsok és vasbetonszerelők konferenciája. *Építők Lapja*, 1951. február 25. 2.
- Tabajdi Gábor 2018: Újratervezett egyháztörténetek: A fővárosi keresztény ifjúsági közösségek és a kádárizmus. In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Évkönyv XXIII. Újratervezések. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 130–174.
- Tamáskas Máté 2006: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle* (16.) 4. sz. 36–62.
- Tamáskas Máté 2013: Falvak az uradalmak helyén: A megszűnt nagybirtok telepes községek építészete 1945 után. Budapest.
- Tamáskas Máté (szerk.) – Szolnoki József (társszerk.) 2021: *Kockaház: A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest.
- Tenke Tibor 1964: Budafoki kísérleti lakótelep középmagas öntötház. *Műszaki tervezés* (4.) 9. sz. 11.
- Tirri, Lidia (Hg.) 2007: *Wohnlabor Hansaviertel. Geschichten aus der Stadt von morgen*. Berlin.
- Tischler János (szerk.): *Évkönyv XVI. 2009. Kádárizmus: mélyfúrások*. 2010. (Az 1956-os Intézet Évkönyve) Budapest.
- Tomka Béla (2010): A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”. *Aetas* (25.) 4. 97–106.
- Tosics Iván 1986: A magánkézbe adott lakásépítés nyugaton és Magyarországon. *Medvetánc* (6.) 2–3. sz. 145–162.
- Tóth Kálmán 1978: Építész-mérnökök és a népi építészet 1930–1950. *Ethnographia* (89.) 3. sz. 426–433.
- Tóth Lajos 1988: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt szervezeteinek egyesülése Borsod megyében. *Borsodi Szemle* (33.) 3. sz. 66–85.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. 62–86.
- Tóth Zoltán 2010: Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall* (11.) 40. sz. 5–44.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Budapest.
- Trautmann Rezső 1961: Otthon és társadalom. *Kortárs* (5.) 8. sz. 262–268.
- Tümmers, Henning 2011: Rezension zu: Schulze, Gerhard, *Krisen. Das Alarmdilemma*. Frankfurt am Main 2011, H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Tümmers, Henning 2013: Rezension zu: Mergel, Thomas (Hrsg.): *Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*. Frankfurt am Main 2011, H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)
- Tümmers, Henning 2013: Rezension zu: Meyer, Carla; Patzel-Mattern, Katja; Schenk, Gerrit Jasper (Hrsg.): *Krisengeschichte(n). „Krise“ als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Stuttgart 2012, H-Soz-u-Kult, 25.09.2013,

<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184> (utolsó letöltés: 2023.07.24.)

- Tyekvicska Árpád 2000: Frizsiderszocializmus. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története, I. rész.* Budapest, 260–264.
- Új építészeti, új társadalom 1945–1978. 1981. Szerk. Major Máté – Osskó Judit. Budapest.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948.* Budapest.
- Urbán Károly 1992: A desztalinizáció problémái Magyarországon 1953–1956. – Nagy Imre első miniszterelnöksége. *Társadalmi Szemle* (47.) 6. sz. 73–81.
- Utóirat. Magyar Építőművészet melléklete, 2003.
- Vadász Ferenc 1981: Beszélgetések a Munkásörségről. Brutyó Jánosnak, az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottság elnökének emlékeiből. *Munkásőr* (24.) 7. sz. 3.
- Valentiny Károly 1959a: Ismertetés az É.M. “C” tervének tervpályázatáról. *Magyar Építőipar* (8.) 2. sz. 97–98.
- Valentiny Károly 1959b: Lakástervpályázat. *Magyar Építőipar* (8.) 2. sz. 125–150.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest.
- Valuch Tibor 2006: A magyar művelődés 1948 után. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 565–618.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak: Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest.
- Vámos Dominika 2011: *Főszerepben az építész.* DLA-értekezés, Budapest.
- Vámosy Ferenc 1988: Magyar építészeti 1890–1995. In: *Magyarország a XX. században.* III. kötet. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd. <http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (utolsó letöltés: 2009.08.07.)
- Varga Zsuzsa 1988: *Voltam, aki voltam.* Budapest.
- Varga, Zsuzsanna 2021: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country.* Lanham.
- Veres Pál 1961: 20000 lakás. *Magyar Ifjúság* (5.) 2. sz. 16.
- Veres Péter 2000: *Magyar megmaradás – A paraszti jövő – Az Alföld parasztsága – Parasztsors – magyar sors.* Budapest.
- Veres Péter 2000: A paraszti jövő. In: uő: *Magyar megmaradás – A paraszti jövő – Az Alföld parasztsága – Parasztsors – magyar sors.* Budapest, 113–253.
- V. Gy. 1961: Negyven emeletes „szalagház” terve készül. *Hétfői Hírek* (5.) 26.
- Vígh Károly 1975: Dr. Herz Sándor születésének centenáriuma. *Irodalmi Szemle* (18.) 10. sz. 915–924.
- Virágh Pál-interjú. Készítette: Szabóné Dér Ilona. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1986. 47. sz.
- Vörös Kati 2023: A korszerű otthontól a beton méhkasig. In: Smiló Dávid (szerk.): *Jutasi olvasókönyv.* Budapest, 212–246.
- Wagner-Conzelmann, Sandra 2007: *Die Interbau 1957 in Berlin: Stadt von heute – Stadt von morgen. Städtebau und Gesellschaftskritik der 50er Jahre.* Petersberg.

- Wagner-Conzelmann, Sandra (Hrsg.) 2008: *Das Hansaviertel in Berlin und die Potentiale der Moderne : Wissenschaft und Zeitzeugen im Gespräch*. Berlin.
- Wakeman, Rosemary 2016: *Practicing Utopia: An Intellectual History of the New Town Movement*. Chicago.
- Warnke, Stephanie 2009: *Stein gegen Stein: Architektur und Medien im geteilten Berlin 1950–1970*. Frankfurt am Main.
- Will, Thomas 2012: „Gartenstädte von morgen” Was bleibt von der Idee? *Forum Stadt* (39.) no. 3. 133–156.
- Zábránszky Pap Klára 2013: Az építésügy meghatározó személyiségei. *Építésügyi Szemle* (55.) 5. sz. 33–34.
- Zalán Kornél 1954: *A lakásrendelet gyakorlati kérdései*. Kézirat.
- Zalán Kornél 1955: *A lakásrendeletek magyarázata*. Budapest, 12–14.
- Zalotay Elemér 1959: A szalagház. *Élet és Tudomány* (14.) 3. sz. 326–329.
- Zalotay Elemér 1961a: A szalagház. *Kortárs* (5.) 1. sz. 920–921.
- Zalotay Elemér 1961b: Lakás a szalagházban. *Élet és Tudomány* (14.) 2. sz. 1023.
- Zarecor, Kimberly Elman 2011: *Manufacturing A Socialist Modernity. Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*. Pittsburgh.
- Zdravits János-interjú. Készítette: Keller Márkus – Branczik Márta. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 2010.
- Zilahy István – Bada József 1972: Békásmegyeri lakótelep. *Műszaki tervezés* (12.) 2. sz. 8–11.
- Zimmermann, Clemens 1991: *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik. Die Reformbewegung in Deutschland 1845–1914*. Göttingen.
- Zimmermann, Clemens 2001: Wohnungspolitik und Wohnkultur im 20. Jahrhundert. *Neue Politische Literatur* (46) 96–110.
- Zöldy Emil 1947: Pestkörnyéki munkáslakótelep terve. *Tér és Forma* (20.) 4. sz. 76–77.
- Zsigmondi Mária 1959: Tágas horizont. *Nők Lapja* (11.) 1959. március 5.

<https://epiteszforum.hu/dosszie/lakhatas-tematikus-het>, (utolsó letöltés: 2023.08.10.)

http://fovarosi.blog.hu/2013/07/26/a_budafoki_kiserlet#more5412970 (utolsó megtekintés: 2023.03.24.)